

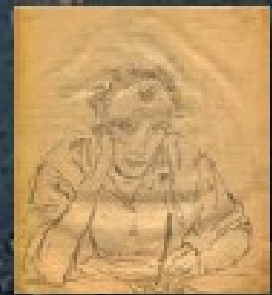
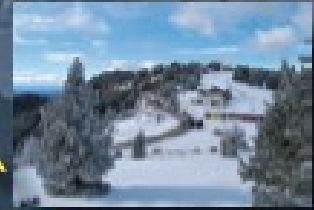
dinovenes

TROBADES
CULTURALS
PIRINENQUES

Els recursos

naturals

del Pirineu

Els recursos naturals del Pirineu

Les Dinovenes Trobades Culturals Pirinenques es van dur a terme dissabte 22 d'octubre del 2022 a la Sala Polivalent de Matamala / Foyer Communale de Matemale (Capcir).

Organitzades per: Associació per a la Protecció del Patrimoni i la Memòria Històrica de la Vall de Querol (APPMQ/ APPMC), Àmbit de Recerques del Berguedà (ARB), Amics de Besalú i el seu Comtat (ABC), Associació d'Història Rural (AHR), Casal del Conflent (CC), Centre Cultural Català del Vallespir (CCCCV), Centre d'Estudis Aranès (CEA), Centre d'Estudis Ribagorçans (CERib), Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès (CECR), Ecomuseu de les Valls d'Àneu (EVA), Grup de Recerca de Cerdanya (GRC), Institut d'Estudis Ceretans (IEC), Institut d'Estudis Empordanesos (IEE), Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell (IECAU), Societat Andorrana de Ciències (SAC), Terra dels Avis (TdAR).

Patrocinades per: Mairie de Matemale, Departament dels Pirineus Orientals, Institut Ramon Muntaner i FEDA Cultura.

Publicació patrocinada per: Institut Ramon Muntaner, Diputació de Girona, Departament dels Pirineus Orientals, Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran (IDAPA) i Ministeri d'Afers Exteriors del Govern d'Andorra.

Amb el suport del Programa de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, de la Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

©Societat Andorrana de Ciències
Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell
Institut d'Estudis Ceretans
Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
Àmbit de Recerques del Berguedà
Ecomuseu de les Valls d'Àneu
Centre d'Estudis Ribagorçans
Centre d'Estudis Aranès
Amics de Besalú i el seu Comtat
Casal del Conflent
Centre Cultural Català del Vallespir
Associació per a la Protecció del Patrimoni i de la Memòria Col·lectiva de la vall de Querol / Association pour la Protection du Patrimoine et de la Mémoire Collective de la vallée du Carol
Grup de Recerca de Cerdanya
Terra dels Avis - Rosselló
Institut d'Estudis Empordanesos
Associació d'Història Rural

Primera edició, octubre 2023

Amb la col·laboració de:

Govern d'Andorra
Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran
Institut Ramon Muntaner - Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura
Diputació de Girona
Departament dels Pirineus Orientals
Institut d'Estudis Catalans

Fotografia de la portada: Vista del llac de Matamala, barratge del riu Aude i vila de Matamala al fons, des dels Angles (Foto: SAC)

Disseny i maquetació gràfica: ARA Disseny® (ADMEG)

Impressió: Impremta Envalira

ISBN: 978-99920-61-68-8

DL: AND. 387-2023

S U M A R I

Benvinguda	5
Michel Garcia, Maire de Matamala, Conseller Departamental i President del Parc Natural Regional dels Pirineus Orientals	
Salutació	7
Eliane Jarycki, Conseillère Régionale de la Région Occitanie / Pyrénées-Méditerranée	
Presentació	9
Andreu Balent, President d'Associació per a la Protecció del Patrimoni i la Memòria Col·lectiva de la Vall de Querol/APPMC	
La Xiloteca de Catalunya i Occitània. Un banc de fustes i d'informacions útil per a treballs diversos	11
Albert Mallol i Camprubi, naturalista del grup de Natura i Cultura del Casal del Conflent	
Industrials berguedans lluny del Berguedà al s. XIX	17
Rosa Serra i Rotés, historiadora i Presidenta de l'Àmbit de Recerques del Berguedà	
'Eguzki-lore' (carlina): element natural i patrimoni immaterial pirinenc, esdevingut símbol identitari i recurs econòmic basc	43
Xabier Kerexeta i Erro, tècnic d'etnografia de la Diputació Foral de Guipúscoa	
Confluència per una Cerdanya sostenible: la preservació dels recursos naturals del Pirineu	53
Frederic Abelló i Riera, President associació Ceretània i Manel Vila i Motlló, activista, Vocal associació Ceretània	
Més enllà de la mina "Josefina": l'explotació minera a Tuixent ara fa cent anys	57
Daniel Fité i Erill, graduat en Història i membre de l'IECAU	
Peixos de muntanya	69
Miquel Canturri i Campos, restaurador i Conseller de Cultura i Promoció Turística del Comú d'Andorra la Vella	
El Parc Regional del Prepirineu català: un nou model de gestió del territori	73
Pep Llamas i Gironès, Conseller Comarcal de Medi Natural i Seguretat Civil del Berguedà	
Història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani, al Parc Natural de les Capçaleres del Ter i del Freser	79
Antoni Llagostera i Fernández, periodista, historiador i expresident del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès	
Perspectives del turisme d'hivern al Pirineu	89
Eva Garcia i Lluelles, llicenciada en Dret i ADE per la UAB, professora col·laboradora de la Universitat d'Andorra	
El bosc cerdà i capciner. De qui és?	97
Jean-Louis Blanchon, historiador	
El suro, recurs natural del Pirineu oriental. Notícia d'un contracte d'arrendament el 1765 a Sant Silvestre de Balleta (Llança)	103
David Moré i Aguirre, historiador i arxiver, Centre d'Estudis Tossencs	
L'obra de l'artista Josep Bartolí: dibuixar, un recurs per sobreviure	113
Jordi Bartolí, fotògraf i nebot de l'artista	
Accions de desenvolupament turístic als Pirineus Orientals	117
Aude Vivès-Albertini, advocada, Presidenta de l'Agència de Desenvolupament Turístic de Catalunya del Nord, Consellera Departamental del Cantó del Pirineu català, Comunitat de Municipis Conflent-Canigó i Regidora de la Mairie de Prada	
Algunes dades sobre l'explotació del bosc de Sant Joan de l'Erm al segle XVI	121
Lluís Obiols i Perearnau, historiador i arxiver, President de l'IECAU	

- 131 **L'usage de l'eau par les moulins bladiers, à foulon et à scie en Cerdagne française**
Alain Cava, professor de matemàtiques jubilat
- 141 **Els terrenys de pastura a la vall del Madriu-Perafita-Claror**
David Mas i Canalis, historiador
- 147 **El monestir de Santa Cecília d'Elins i l'explotació dels recursos naturals a la muntanya de Castelló (s. IX-XI)**
Climent Miró i Tuset, historiador
- 153 **El coneixement del medi natural com a reclam d'un nou tipus de turisme**
Enric Quilez i Castro, President del Grup de Recerca de Cerdanya
- 161 **Un pastor oriünd de les Garrotxes (Conflent), negociant d'ovelles, assassinat el 2 de febrer de 1904**
Andreu Balent, historiador i President de l'APPMQ/APPMC
- 167 **Santa Maria de Vidabona. Dignificació d'un antic santuari del Ripollès**
Florenci Crivillé i Estragués, conservador de museus, membre del CEC Ripollès
- 175 **Els aprofitaments dels recursos naturals del Pirineu en època romana**
Alan Ward i Koeck, professor d'enginyeria i membre de la junta de la SAC
- 187 **Acción de Patrimonio Forestal del Estado en la profunda España**
Carlos Tarazona Grasa, agent forestal a la vall del riu Isábena, investigador i divulgador, membre del CERiB
- 195 **Els contaminants emergents a les aigües fluvials**
Àngels Mach i Buch, farmacèutica i Presidenta de la SAC
- 213 **Les aigües termals d'Escaldes-Engordany**
Montse Bota i Pararol, arxivera de l'Arxiu d'Escaldes-Engordany
- 221 **L'art i els recursos naturals**
Trudy Kunkeler, artista plàstica
- 225 **La sal i els camins de les mercaderies a Sant Julià de Lòria els segles XVII, XVIII i XIX**
Teresa Rodrigo i Monsonís, cap de redacció documental del Comú de Sant Julià de Lòria
- 233 **Els recursos naturals i les infraestructures esportives al Pirineu**
Ramon Ganyet i Solé, enginyer de camins, canals i ports
- 241 **Natura, paisatge i cultura**
Miquel Arnaudies, artista plàstic i dinamitzador cultural
- 245 **Continuitats culturals afermades als Pirineus. Montanui octubre de 2021**
Josep Santesmases i Ollé, President de la CCEPC i Vicepresident primer de l'Institut Ramon Muntaner
- 249 **Cloenda**, per David Moré i Aguirre, per l'Institut d'Estudis Empordanesos i l'Associació d'Història Rural
- 251 Recull d'imatges
- 254 Llista de participants a les 19es Trobades Culturals Pirinenques
- 256 Programa previst
- 258 Recull de premsa

Michel Garcia,
Maire de Matamala,
Conseller
Departamental i
President del Parc
Natural Regional dels
Pirineus Orientals

Bon dia, benvinguts a tots i a totes.

Alors, el meu discurs serà en francès; el meu català és un poc defaillant.

Mesdames, messieurs, les élus, les présidents et les présidentes représentants les centres d'études pyrénéens, de Catalogne Sud, d'Andorre et d'ici en Catalogne Nord, organisateurs et organisatrices de cette 19eme journée culturelle pyrénéenne.

En tant que Maire de Matemale je suis heureux de vous accueillir aussi nombreux dans ce petit village de montagne du Capcir, situé à 1.500 mètres d'altitude et comptant de 180 habitants.

Mais c'est un village très animé avec des hôtels, restaurants, cafés, épiceries et voilà le café c'est le centre du village et le service public à tous, un point de rencontre indispensable.

Les habitants vivent de l'agriculture et du tourisme.

Le thème des travaux de cette année « Les ressources naturelles des Pyrénées » viennent prendre place avec justesse dans notre comarca du Capcir marquée par une forte identité d'élevage et d'agriculture, de paysages sauvages et domestiqués, de vastes forêts, de pins accrochés et de pins sylvestres, de plans d'eaux et des rivières très prisées des amoureux de pêche et du tourisme de montagne.

Un tourisme vert, quatre saisons, que nous souhaitons développer avec la Communauté des Communes Les Pyrénées Catalanes donc je suis Vice-président en accord avec des valeurs environnementales qui me sont chères et que je porte notamment à l'échelle du Parc Naturel Régional des Pyrénées Catalanes, en tant que Président.

En effet notre territoire possède des ressources naturelles remarquables.

C'est pourquoi il a été classé en Parc Naturel Régional en 2004.

Donc cela fait 18 ans que nous travaillons en faveur de la préservation et de la gestion durable de l'environnement, la construction d'une destination touristique durable et l'amélioration de la vie locale à partir des ressources humaines et patrimoniales.

Les trois vocations phares sont nos fils conducteurs de la charte que nous avons.

Une charte qui régit notre Parc.

Et en résumé, souvent je dis-moi, nous en fait, le Parc développe l'économie tout en tenant compte des enjeux environnementaux.

Je me réjouis que le programme de ces journées et les nombreuses interventions que les compose nous emmènent sur l'ensemble de ce sujet.

Encore un grand merci aux 16 centres d'études de Catalogne et l'Andorre, j'espère que je n'en ai pas oublié, d'avoir choisi Matemale pour le tenu de ces *19 Trobades Culturals Pirinenques*.

Je vous souhaite à tous et à toutes des bons travaux.

Moltes gràcies i bon treball.

Eliane Jarycki,
Conseillère Régionale
de la Région
Occitanie / Pyrénées-
Méditerranée

Bon dia i benvinguts a totes i tots.

Senyores i Senyors representants del Govern d'Andorra,
Senyores i Senyors representants de la Generalitat,
Senyores i Senyors representants del Departament, representants
de la Diputació de Girona, Senyores i Senyors Batlles,
Senyores i Senyors Presidents d'instituts i de federacions,
Senyores i Senyors Presidents i membres de les associacions i
diferents actors civils.

En representació de Carole Delga, Presidenta de la Regió, voldria
dir-vos unes paraules abans de l'obertura d'aquesta jornada de
treball i d'intercanvis.

Ens trobem reunits aquí al Capcir, terra catalana, per les 19enes
Trobadres Culturals Pirinenques sobre el tema dels recursos naturals
dels Pirineus.

Aquesta serralada ha sabut acollir, i no hi eren, els seus pobles
mil·lenaris.

Aquesta muntanya és país de natura i de llibertat, preservades, de
430 quilòmetres d'una vall a l'altra, d'una mar a l'altra.

És una cadena de dones i d'homes lligats per una comunitat de
vida, per un passat comú i per pràctiques compartides.

Som aquí tots i totes perquè ens estimem aquesta serralada.

Quins recursos per als nostres Pirineus?

Modelats pels homes, la seva agricultura, el seu bestiar, la seva
indústria, els seus paisatges, per la seva transhumància, i també
pel seu contraban.

Els Pirineus són el bressol d'una extraordinària riquesa cultural.

El patrimoni cultural pirinenc forma una trama vistosa on natura i
cultura s'entrellacen amb harmonia.

Molt de temps considerats erròniament una frontera natural, els
Pirineus són sobretot un vincle entre els nostres estats andorrà,
espanyol i francès.

Certament.

Però també, entre els seus pobles i les seues llengües, català, francès, castellà, occità i basc.

Hem de preservar aquests recursos del nostre Pirineu i també el seu patrimoni lingüístic, mobilitzar-nos per salvar la biodiversitat.

És també mobilitzant-se per defensar la nostra diversitat cultural.

Aquest és l'eix polític que defensem a la regió amb el Parlament de la Muntanya, organisme creat com a lloc d'intervenció i de propostes que permet dirigir l'acció regional des de les perspectives del territori i habitants de la muntanya.

El Parc Natural Regional dels Pirineus Catalans proposa situar l'home al cor de la natura i fer compatible la conservació dels paisatges, els recursos naturals i les pràctiques humanes raonades que fan la riquesa d'aquest país.

Amb l'Oficina Pública de la Llengua Catalana, en col·laboració amb el Departament i l'Estat, treballem per la conservació i la difusió de la nostra llengua compartida, la llengua catalana que els Pirineus han sabut preservar.

Assistirem avui a un dia molt dens i ric en intervencions assolint així nombroses facetes dels Pirineus.

Soc molt orgullosa de ser filla d'aquestes muntanyes i d'haver estat elegida per a defensar-les.

Així que anem per feina.

Moltes gràcies.

Andreu Balent,
President Associació
per a la Protecció del
Patrimoni i la Memòria
Col·lectiva de la Vall
de Querol/APPMC

Les Trobades Culturals Pirinenques ja s'han celebrat al Conflent (2015), al Vallespir (2016), a l'Alta Cerdanya (2017), al Rosselló (2019), és a dir a cada una de les comarques de la Catalunya del Nord. Només faltava el Capcir, la més petita, la menys poblada i la més enlairada de les comarques catalanes d'administració francesa.

L'absència al Capcir d'una associació cultural amb preocupacions catalanes va dur els organitzadors de les Trobades del 2022 a confiar en la nostra entitat, l'Associació per a la protecció del patrimoni i de la memòria col·lectiva de la vall de Querol (APPMQ), ubicada a l'Alta Cerdanya, l'organització d'aquestes dinovenes trobades. El consell d'administració de l'APPMQ deliberà positivament, ja que el Capcir es mereixia d'aixoplugar una manifestació cultural catalana emblemàtica amb preocupacions arrelades al món pirinenc.

Sense cap hesitació vam demanar a l'ajuntament de Matamala d'acceptar de rebre els ponents d'aquesta trobada i els estudiosos vinguts per tractar de les problemàtiques lligades als «recursos naturals al Pirineu».

El Sr. Miquel Garcia, *maire* de Matamala, d'altra banda President del Parc natural regional del Pirineu català –que aplega, amb 62 municipis, el Capcir, l'Alta Cerdanya i més de la meitat del Conflent– i Conseller Departamental dels Pirineus Orientals, va rebre amb entusiasme la nostra proposta i va facilitar les nostres gestions, en posar a la nostra disposició la sala comunal on us trobeu avui i els mitjans humans i tècnics del municipi. Li donem les gràcies per aquesta ajuda gratuïta. També regraciem calorosament la Sra. Aude Vivès, la seva col·lega del Consell Departamental (equivalent d'una diputació provincial de l'estat espanyol, però elegit al sufragi universal), cotitular amb el Sr. Garcia de l'escó del Cantó del Pirineu català. La Sra. Vivès no podrà ser amb nosaltres aquest matí però ens honorarà amb la seva presència a la sessió de la tarda.

Regraciem també aquí els nostres amics del Casal català del

Conflent –entre d’altres, Jordi Taurinyà, Didier Payré, Antoni Glory–, que han pujat aquí no únicament per assistir a les ponències i participar a les discussions sinó també per ajudar-nos en la logística de la diada.

Per dinar, els ponents i assistents podran tastar el suculent àpat preparat pel Bistrot de País, del poble que trobareu no gaire lluny de la sala comunal.

Invito també els participants a visitar el típic poble pirinenc de Matamala i els recomano mirar el seu entorn, d’una gran bellesa, el de la comarca catalana més alta. Que vagin, almenys, a fer un tomb pel preciós Bosc de la Mata per contemplar els seus altius pins rojos.

La Xiloteca de Catalunya i Occitània. Un banc de fustes i d'informacions útil per a treballs diversos

L'evolució del projecte (2015-2022)

Des de la seva presentació, a les 12es Trobades Culturals Pirinenques, a Prada l'any 2015, la col·lecció ha anat creixent a poc a poc en nombre d'espècies. La procedència de les llenyes, d'arbres, arbusts i mates que s'han fet malbé o dels quals s'han trencat branques o bé de treballs de poda i de neteges de vegetació, imposa un ritme de creixement lent. El més important és recollir material nou no fent malbé res. El nombre de tàxons actual és de 215, dels quals 200 són d'exposició.

Pel que fa al nombre i a la qualitat de les peces, a hores d'ara en tenim moltes més. Disposem de més de 2.500 peces d'exposició i abundant material de reserva tallat i sense tallar, que permet donar forma a treballs concrets i contar moltes coses, com després veurem. Aquest material nodreix tres presentacions amb requisits d'espai diferent i també d'objectius.

La xiloteca gran és feixuga de moure per la quantitat de peces que té i requereix molt d'espai per ser exposada. És dedicada prioritàriament a treballs de recerca. La mitjana és fàcilment transportable i pot ser fragmentada a conveniència per ser mostrada en multitud de llocs. Els objectius principals són la difusió de coneixement, recollir informacions diverses i estimular la creativitat dels visitants i el respecte per la natura. La menuda és cedida a la Societat Micològica i Botànica de Catalunya del Nord (SMBCN) per a les activitats que du a terme l'entitat.

Les peces d'exposició

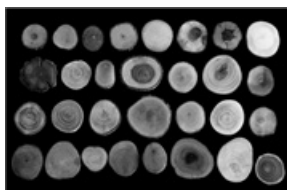
Cada planta té, generalment, una rodella, un cilindre, un tauló o un cilindre tallat pel mig, una peça serrada a 45 graus, una caixa de serradures del tall horitzontal i una altra del tall vertical. Quan ha estat possible, disposa d'un llistó, una estructura o una peça menuda que recordi la forma natural del vegetal, una rodella decorada, etc. Els trossos de fusta solen portar l'escorça i només en els casos en què s'ha fet malbé s'ha tret.

Albert Mallol i Camprubí, naturalista del grup de Natura i Cultura del Casal del Conflent

Plantes llenyoses de Catalunya i Occitània

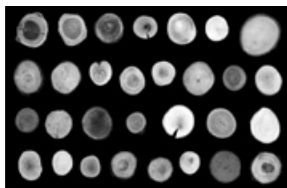
Pòster 1 imatges llenyes

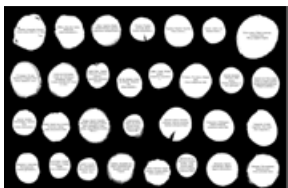
Noms

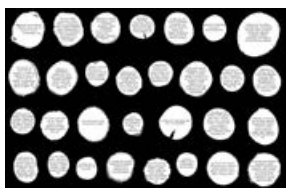
Usos

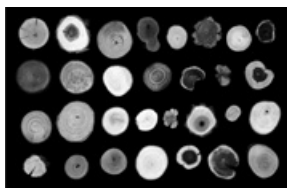
Pòster 2 imatges llenyes

Noms

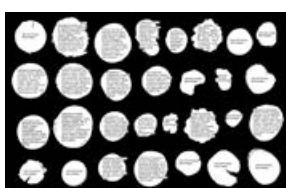
Usos

Pòster 3 imatges llenyes

Noms

Usos

Autors: Albert Mallol i Camprubí, Mònica López i García, Àngels Llugany, Rafel Balada i Llasat i altres, 2020

Per a cada mostra es genera la documentació concreta requerida, en funció de la temàtica tocada. Va acompanyada habitualment, a més a més, d'un full informatiu en què s'expliquen els diferents usos de les fustes i d'imatges impreses, si l'espai ho permet. Les serradures, disposades en uns estotjos de fusta, disposen d'un escrit informatiu sobre la seva utilitat.

Organització de les presentacions

A la xiloteca grossa les peces es presenten reunides per tàxons; a la mitjana, separades per tipus de peça, i la menuda només disposa d'un petit cilindre. Les peces de reserva ens permeten fer muntatges especials, per exemple agrupar plantes per famílies, per trets morfològics concrets (com els radis medul·lars o el fet de tenir els anells de creixement marcats o no), pels colors de la fusta, pel tipus d'escorça o bé per altres característiques comunes. Les estructures ens ajuden a explicar diferents formes de creixement, de protecció de la planta, d'adaptació al medi natural, etc. i també tocar temes de disseny, artístics o d'altre tipus.

Les activitats d'aquests darrers anys

- Fontpedrosa, a l'Ècomuseu. Fustes de plantes llenyoses de Catalunya i Occitània. Del 16 de juliol al 17 d'agost de 2017. Exposició de caràcter general.

- Forallac, a la Cuita de forns de rajoler de les Gavarres. 21 d'octubre de 2017. Plantes llenyoses de l'entorn.

- La Bisbal d'Empordà, al mercat. 29 de desembre de 2018. Selecció de plantes llenyoses presents a la comarca i fustes útils en treballs d'art.

- La Bisbal d'Empordà, al Castell Palau. Del 16 de febrer al 22 d'abril de 2019. Exposició de caràcter general.

- Platja d'Aro, a Pinell. 17 de març de 2019. Presentació del primer pòster de les plantes llenyoses de la vall d'Aro, que també ho és de Catalunya i Occitània.

- La Bisbal d'Empordà. Festa de l'Arbre. 24 de març de 2019. Selecció de plantes llenyoses presents al recorregut del passeig botànic i ornitològic organitzat. Activitat destinada a infants i pares.

- Castell d'Aro, al castell de Benedormiens. 18, 19 i 20 de maig de 2019. Plantes llenyoses de la vall d'Aro.

- Toluges, al Centre regional d'informació i d'educació ambiental. De l'octubre de 2019 al setembre de 2020. Exposició de caràcter general orientada especialment a la recerca i a estudiants de màster de biologia i de ciències ambientals. També útil per a estudiants d'ensenyament secundari i primari i per a persones interessades en la matèria.

- Forallac, a la Cuita de forns de rajoler de les Gavarres. 20 d'octubre de 2019. Plantes llenyoses de l'entorn amb el focus posat en la seva utilitat als forns tradicionals de ceràmica.

- Perpinyà, a la Universitat de Perpinyà (UPVD). Biblioteca de la universitat. Del 2 de setembre al 31 d'octubre de 2020. Mostra de caràcter general orientada als estudiants universitaris i als de formació professional.

- Perpinyà. Festa de la Ciència. Universitat de Perpinyà (UPVD). 8, 9 i 10 d'octubre de 2020. Dues propostes per fer pensar. Orientada als estudiants de primària i secundària i al públic en general.

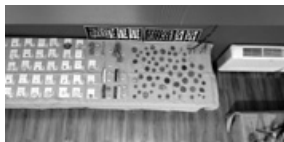
- Platja d'Aro, al Parc dels Estanys. Dia mundial dels ocells. 2 d'octubre de 2022. Les plantes llenyoses, en general, i la seva relació amb els ocells.

Fontpedrosa, 2017

Forallac, 2017

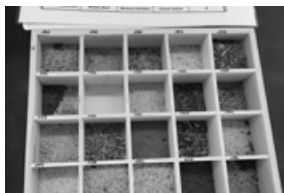
Castell d'Aro, 2019

La Bisbal d'Empordà, 2019

Toluges, 2020

Platja d'Aro, 2022

Festa de la Ciència, UPVD, 2020

Platja d'Aro, 2022

Platja d'Aro, 2022

Biblioteca de la Universitat de Perpinyà (UPVD), 2020

- 19es Trobades Culturals Pirinenques, a Matamala. 22 d'octubre de 2022. Les plantes llenyoses del Conflent.

- Mairinçal, al departament de la Cruesa. Jornades sobre el bosc i la salut. 5 i 6 de novembre de 2022. Presentació orientada a les plantes llenyoses presents a la regió i temes de salut i benestar.

- Vinçà, a la fira de Sant Andreu. 25 de novembre de 2022. Les plantes llenyoses del Conflent.

* Algunes imatges d'exemple.

Materials de suport: Imatges de les làmines.

El canal d'informació de la xiloteca: A Telegram:

<https://t.me/activitats>

L'equip que fa possible aquest projecte a llarg termini:

Albert Mallol i Camprubí, Mònica López i Garcia, Àngels Llugany, Rafel Balada i Llasat, Jean Debergue i Jean-Marc Lewin.

I un agraïment a les entitats i persones que ens ajuden o ens han ajudat:

- Casal del Conflent - www.casaldelconflent.cat
- Grup de natura Sterna - www.grupnaturasterna.org
- Societat micològica i botànica de Catalunya del Nord
- Association Charles Flahault
- Universitat de Perpinyà

- Aula Oberta de l'IES Carles Rahola
 - Parc Natural dels Ports de Beseit
 - A Maria Antònia Barros i Amils, Anna Bricha, Ricard Àngel Canyigueral i Vinyals, Teresa Congost i Tor, Ernest Costa i Savoia, Laura Font i Pardo, Núria Formatger i Masferrer, Joan Carles Gelabert i Alonso, Esteban López i Asensio, Jean-François i Martos, Rosa Matesanz i Torrent, Miquel Mayol, Claude Novoa, Anna Maria Oliva i Casas, Esther Pardo i Gimeno, Didier Payré, Anna Plujà i Banal, Jordi Puig i Ferrer, Gerard Ramionet i Genohé, Jaume Ramot i Garcia i Jean-Jacques Rouch. També a les persones que ens fan suggeriments per aconseguir una millor comprensió del material exposat, detecten errades, fan difusió de les activitats, etc.

Mairinchal, 2022

Lista de tàxons afegits:

Nom	Número de mostra	Nom en català
<i>Coriaria myrtifolia</i> L.	173	Roldor
<i>Lavandula stoechas</i> L. subsp. <i>Stoechas</i>	174	Tomanyí
<i>Calluna vulgaris</i> (L.) Hull	175	Sap
<i>Pinus nigra</i> Arnold subsp. <i>salzmannii</i> (Dunal) Franco	176	Pinassa
<i>Wisteria sinensis</i> (Sims) Sweet	177	Glicina
<i>Syringa vulgaris</i> L.	178	Lilà
<i>Salix babylonica</i> L.	179	Desmai
<i>Carpinus betulus</i> L.	180	Carpí
<i>Amorpha fruticosa</i> L.	181	Amorfa
<i>Phoenix canariensis</i> Chabaud	182	Palmera de Canàries
<i>Cotoneaster lacteus</i> W.W. Sm.	183	Cotoneàster lacti
<i>Lagerstroemia indica</i> (L.) Pers.	184	Arbre de Júpiter
<i>Alnus cordata</i> (Loisel.) Duby	185	Vern italià
<i>Nicotiana glauca</i> Graham	186	Tabac de jardí
<i>Camphorosma monspeliaca</i> L. subsp. <i>monspeliaca</i>	187	Camforada
<i>Erica multiflora</i> L.	188	Bruc d'hivern
<i>Rhododendron ferrugineum</i> L.	189	Neret - Abarset
<i>Acacia retinodes</i> Schtdl.	190	Mimosa de tot l'any
<i>Cistus ladanifer</i> L.	191	Estepa ladanífera
<i>Acacia baileyana</i> F. Muell.	192	Mimosa de Bailey

Nom	Número de mostra	Nom en català
<i>Tamarix canariensis</i> Willd.	193	Tamariu
<i>Quercus faginea</i> Lam. subsp. <i>faginea</i>	194	Roure de fulla petita
<i>Quercus ilex</i> L. subsp. <i>Ballota</i> (Desf.) Samp.	195	Alzina carrasca
<i>Philadelphus coronarius</i> L.	196	Xeringuilla
<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin. subsp. <i>australis</i>	197	Canya borda
<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin. subsp.		
<i>chrysanthus</i> (Mabille) Kerguélen	198	Canya farda
<i>Evonymus japonicus</i> L. f.	199	Evònim del Japó
<i>Inula viscosa</i> (L.) Aiton	200	Libardo
<i>Lippia triphylla</i> (L'Hér.) Kuntze	201	Marialluïsa
<i>Morus nigra</i> L.	202	Morera negra
<i>Abutilon grandifolium</i> (Willd.) Sweet	203	Nom desconegut
<i>Prunus padus</i> L.	204	Gatzerí
<i>Tilia cordata</i> Mill.	205	Tilloler de fulla petita
<i>Cytisus multiflorus</i> (L'Hér.) Sweet	206	Ginestera
<i>Acca sellowiana</i> (O.Berg) Burret	207	Feijoa
<i>Abies pinsapo</i> Boiss.	208	Pinsap
<i>Lonicera caerulea</i> L.	209	Xuclamel
<i>Lonicera nigra</i> L.	210	Xuclamel negre
<i>Angayris foetida</i> L.	211	Garrofer del diable
<i>Rubus ulmifolius</i> Schott	212	Romaguera
<i>Carya illinoensis</i> (Wangnh.) K. Koch	213	Pacaner
<i>Quercus robur</i> L. subsp. <i>robur</i>	214	Roure pèrol
<i>Ulex europaeus</i> L.	215	Gatosa europea

Industrials berguedans lluny del Berguedà al segle XIX

Introducció

La industrialització del Berguedà té els orígens a final del s. XVIII de la mà de la filatura de cotó i de les màquines berguedanes, que juntament amb el cardat amb màquines de cilindre mogudes per la força de la riera de Metge i els telers manuals van convertir la capital de la comarca en un dels principals nuclis cotoners de Catalunya.

Aquest model va entrar en crisi abans de l'esclat de la Primera Guerra Carlina i, tot i que el conflicte arruïnà la comarca i també la indústria tèxtil, aquesta no va desaparèixer; més aviat va entrar en somort, resistint als canvis tecnològics i a les conseqüències de la guerra, en espera d'una nova oportunitat que malauradament tardà molt a arribar. Ho va fer gràcies a la perseverança d'una colla de fabricants que, allunyats de Berga en temps de guerres, hi van tornar, abans de la Tercera Guerra Carlina, i van impulsar un nou model d'industrialització, el de les colònies tèxtils del Llobregat.

Un nombre reduït de fabricants que no van abandonar Berga van aprofitar la conjuntura de la guerra per proveir l'exèrcit carlí i els seus dirigents, i alguns van acabar impulsant projectes nous. Un tercer grup d'industrial berguedans van marxar de Berga i no hi van tornar; instal·lats a Sallent, Manresa, Barcelona i Madrid, van contribuir al procés d'industrialització del país, alguns com els Vilardaga, Jordà, Ricart i Safont, amb notables protagonismes durant la primera meitat del s. XIX. Un capítol a part, que aquí no tractarem, és el dels comerciants que des del segle XVIII i XIX van recórrer la península, organitzats en companyies, venent sobretot productes tèxtils.

La indústria tèxtil berguedana en temps de la Guerra dels Set Anys

Entre 1825 i 1833 l'estructura industrial manual de Berga, basada en les màquines de cardar cotó, les filadores maixerines i els telers manuals,¹ va entrar en crisi i ho va fer perquè el model tan singular

Rosa Serra i Rotés,
historiadora i
Presidenta de l'Àmbit
de Recerques del
Berguedà

de Berga no va poder aguantar la forta competència que li van fer altres nuclis cotoners com Sallent, Manresa, Cardona i Manlleu,² per exemple, que van poder introduir les màquines de filar mecàniques, les «angleses» i les «franceses», la *waterframe* d'Arkwright i la *mulejenny* de Crompton, mogudes amb força hidràulica. També va entrar en crisi perquè la conflictivitat política i bèl·lica no féu possible fer el pas amb seguretat i tranquil·litat al riu Llobregat.³

La indústria cotonera de Berga havia resistit els anys difícils del Trienni quan la comarca i Berga estaven dominades pels reialistes,⁴ amb enfrontaments armats constants, cau i viver de cabdills que es van fer en aquests anys i van créixer durant els Malcontents i la primera carlinada. Martí Pujol, el *Felis del Martinet del Pont*, jornaler que exercia com a majordom a la fàbrica del Pastor de Berga, de la qual parlarem més endavant, va formar una partida realista el 1821; el 1822 Agustí Saperes àlies *Caragol* s'instal·là a Berga amb el seu quarter general, l'hospital, «un depósito de sastres con el fin de construir Vestuarios», i amb 1.220 soldats i 31 oficials.

Un panorama ben galdós agreujat per la crisi que feia temps que colpejava els paraires i teixidors de llana de Gironella, Bagà⁵ i Borredà⁶ que no havien fet el pas al cotó, a diferència del que van fer els de Berga, no sense dificultats. Des de 1825 que no hi havia feina; en les fàbriques actives treballaven els carlistes i als molins on cardaven cotó, com el Molí de l'Era i el Molí de la Resclosa, la documentació registra poques màquines.⁷

No quedava més opció que ingressar a les partides carlines o marxar riu avall. És el cas, per exemple, de la família de comerciants de Cercs, els Soler, que van haver de fugir a França i que acabada la guerra es van instal·lar a Barcelona, on es van dedicar a vendre teixits a l'engròs i invertir, a partir de 1867, en fàbriques de Vic i Torelló. Inversions exitoses que van permetre a Ramon Soler i Vilavella (Barcelona 1877-1961) viure de rendes i dedicar-se, entre altres afers culturals, a la recerca històrica i la posada en valor de la màquina de filar berguedana o maixerina en un estudi publicat, *Ensaig sobre la màquina catalana de filar cotó coneguda per bergadana o maixerina*, el 1911.⁸

Les primeres fàbriques del riu Metge

El Metge, un petit rierol que recull les aigües de les serres de Queralt i els Rasos, desviat des de l'època medieval amb un canal per fer que les seves aigües entressin al recinte murallat de Berga per fer funcionar molins de la vila, fou intensament aprofitat a l'etapa preindustrial.⁹ Al seu peu, abans de la canalització i dins les muralles, es va desenvolupar el cardat del cotó, un procés previ i necessari per poder filar, amb les màquines de filar i telers manuals escampats per les cases de Berga.

Als molins de Boixader, actius des del segle xv i en mans de la Comunitat de Preveres de Berga al s. xviii, hi van treballar cardant cotó fins al 1808, quan van marxar a Sallent, el fuster Josep Roca i Pla i el fabricant Pere Aloy.¹⁰ Fou aleshores quan el comerciant Andreu Ros es va proposar reformar el molí, que tenia tres rodes hidràuliques, en una fàbrica

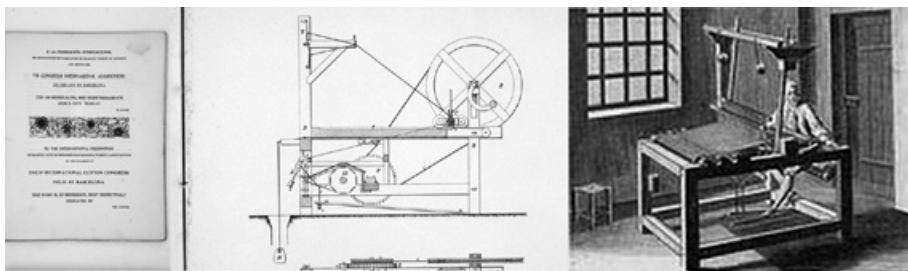
reformada. El negoci d'Andreu Ros, el *Senyor Andreu*¹¹ pels seus contemporanis, tot i disposar d'aigua, rodes hidràuliques i la totalitat de l'edifici que a ulls dels berguedans veien gran, i malgrat que la inversió en la compra i en les obres fou considerable, no va passar de ser un exemple de persistència d'un model caduc.¹²

El 1814, quan Berga vivia tranquil·la i allunyada del conflicte desencadenat per l'ocupació napoleònica, el noble Antoni M. de Pastor i de Nuix, "*delegado de la Intendencia Nacional del Ejército y Principado de Cataluña en el partido de Berga*" va posar en marxa el projecte de construcció d'una fàbrica per instal·lar màquines de filar del sistema Arkwright i una ferreria al paratge de l'Oratori, sota el castell i al peu del Metge, aprofitant l'aigua del canal que sortia del molí superior i sobre les runes d'una serradora.¹³ De Pastor era membre d'una família berguedana de gran implicació amb la causa borbònica¹⁴ que després de 1714 van acumular patrimoni, càrrecs i contactes.

Per emprendre el projecte innovador –una fàbrica de nova construcció, amb planta baixa, dos pisos i golfes sota teulada que amb la roda hidràulica havia pujat més de 20.000 lliures, dotze màquines de filar *waterframe* que li van costar 5.000 lliures– necessitava molts diners¹⁵ i es va endeutar fins al punt que la fàbrica va fer fallida. Amb tot, el projecte té l'interès de ser un dels primers de Catalunya a fer servir *waterframes*.

A punt de l'esclat de la primera carlinada es posà en marxa la societat formada pel farmacèutic Francesc Grau i Soler i el fabricant Josep Alsina i Postius, que el 1832 van constituir una societat amb un capital de 5.500 lliures i van demanar autorització per aixecar una fàbrica que havia de funcionar amb l'aigua del Metge. Dedicada a la filatura i al teixit de cotó, havia de funcionar amb *mulejenny*, màquines mecàniques mogudes amb energia hidràulica,¹⁶ com feien a Sallent i a Manresa altres emprenedors.

Grau era el soci capitalista, membre d'una família berguedana benestant; fou un home singular pel fet que, a més de farmacèutic, era un botànic que juntament amb el seu fill Josep Grau i Vila, farmacèutic, notari i director d'*El Bergadán*, i el seu gendre, el notari Lluís Blanxart i Camps,¹⁷ formaven part de l'elit econòmica, intel·lectual i liberal de Berga. Josep Alsina i Postius era un jove emprenedor, fuster d'ofici i per tant bon coneixedor de les màquines, disposat a fer el pas de la cotoneria manual a la mecànica. Per fer-ho va apostar per construir una fàbrica de nova planta, al peu del Metge, a l'alçada de la Font dels Capellans. La fàbrica va tenir una vida curta perquè els carlins la van incendiar el 1837, acusant els seus amos de ser liberals i les màquines, de fer perdre llocs de treball.¹⁸

S'han documentat exemples d'incendis i destruccions de fàbriques que tenen paral·lelismes amb el que podria haver passat amb la fàbrica de Grau-Alsina, i que reforcen la hipòtesi que la destrucció fou conseqüència de no pagar la contribució que exigien les partides carlines als industrials liberals, però també als que no ho eren. Una pràctica de llarga tradició des de l'etapa del Trienni, usada per guerrillers poc disciplinats de totes les etapes però també pels caps carlins, que, davant la davallada dels recursos econòmics, optaven per aplicar la recaptació de contribucions sobre els territoris que controlaven i les seves perifèries properes, i sobre tots els sectors socials. Alguna cosa semblant deuria passar amb el Molí Nou, propietat de la família Senespleda, on hi havia una fàbrica amb màquines de cardar i un taller de fusteria on Josep Serra i Orrit, i els seus socis, Farguell i Farriols, construïen màquines cotoneres, i que fou incendiada durant el setge de Berga de 1839.¹⁹ Josep Alsina i Postius era fill de Ramon Alsina, un realista convençut, cap de colla que va morir el 1823; l'avi matern, Ramon Postius, també havia estat cap de colla realista. Un historial que poc li va servir per defensar el seu projecte. Alsina va abandonar Berga i es va refugiar a Manresa, on també s'havia instal·lat el seu germà Antoni, i junts van formar una societat fins al 1842. El 1839 Josep figura domiciliat a Barcelona, on es va casar per segona vegada i on el 1850 consta que tenia una fàbrica de filats de cotó amb 68 treballadors que feien anar 3.960 fusos de *mulejenny* i 500 fusos de selfactina, màquines accionades per una força de 12 CV. La prosperitat del negoci el va portar a adquirir uns terrenys a Sant Andreu del Palomar, a tocar del Rec Comtal, on va construir una fàbrica de panes de cotó, una de les més grans d'aquell moment del Pla de Barcelona.

Que els germans Alsina i Postius eren emprenedors ho demostra la trajectòria que va fer Ramon, casat amb la berguedana Lluïsa Rodergas i Comellas, que entre 1840 i 1846 era a Mataró, on pagava contribució com a fabricant de filats de cotó. El 1850 declarava 1.560 fusos de *mulejenny*, 1.200 de selfactines, i una màquina de vapor de 20 CV. Abans del 1860 s'havia traslladat a Manlleu, on regentava una fàbrica més petita, amb menys costos energètics perquè funcionava amb energia hidràulica. No sabem per quina raó el negoci del Ter no l'acomentà i retorna al Berguedà, aquest cop a Gironella, on el 1860 adquirí en subhasta pública el molí del Comú i va començar a construir la fàbrica de filats i teixits de cotó de Cal Metre.²⁰

El pes de la guerra i de l'ocupació

Evidentment la guerra va fer trontollar fortament l'activitat tèxtil de Berga però no la va arruïnar del tot, probablement perquè bona part del teixit productiu que no havia abandonat la ciutat estava vinculat directament o indirecta amb el carlisme.

Des del 1838 i fins al 1840 les fàbriques van poder treballar amb aturades curtes, però de manera força regular, perquè hi arribava el cotó proporcionat per comerciants berguedans que fins i tot el portaven des de Motril.²¹ El 17 de gener de 1837 la Junta Superior del Principat havia prohibit expressament "*la circulación de todo género extranjero, si no va acompañado de una guía de gobierno de S.M. el Sr. D. Carlos V*", i es van imposar contribucions especials als traginers en funció del destí de les mercaderies.²² Prohibicions també per part dels liberals, que castigaven els fabricants que comerciaven amb els "*rebels de Berga*".²³

Quan el 1837 Berga es va convertir en la capital del carlisme va gaudir dels avantatges i els inconvenients ocasionats per ser capital, que es van convertir en greus problemes quan arribà el Comte d'Espanya, perquè no disposaven d'ingressos regulars, i els que tenien eren totalment insuficients per mantenir la capitalitat i l'exèrcit, tot i l'espoli que practicaven a la zona que controlaven, totalment esgotada:

*«... tan sólo a esta parte alta de Cataluña que además de haber sufrido, todo el peso de la guerra es por desgracia también la más pobre, resultando de aquí que sus productos ni aún los sacrificios que generosamente prodigan sus habitantes sufragan de mucho a cubrir las necesidades del Ejército en todas sus dependencias ni mucho menos provisionar el aumento de la fuerza actual».*²⁴

El setge fou molt llarg i dur: des de l'1 de març fins al 10 de juliol de 1837, Berga fou ocupada per un exèrcit format per uns 4.000 homes que van generar enormes problemes d'avituallament i allotjament. Diferents però també destacables eren els maldecaps que causaven els membres de la Junta de Berga i la seva cort, formada per personalitats de diferent rang. La carta que Ignasi Morlans enviava al seu fill seminarista a Roma el 15 d'agost de 1837 descriu l'ambient d'eufòria des de l'arribada de la Junta a Berga:

«La vila de Berga s'ha tornat molt senyora, tots els carrers són plens de lletruginos, boines i galons, tot va a dojo, els carrers plens de gent, les botigues despatxant de dia i de nit, de manera que els berguedans es faran la barba d'or; no sembla que aquesta vila res de lo que era (...) En casa Gironella hi tenen la intendència, comptadoria i tresoreria (...) i a casa Tort hi ha gran junta superior governativa (...) el ministeri d'Estat, el ministeri de la Guerra (...) un ambaixador de Rússia, Anglaterra, Sardenya i Holanda, dos bisbes (Mondoñero i Lleida) (...) el capità general de Catalunya Urbizondo (...) al convent de Sant Francesc hi ha impremta; una gran fàbrica d'armeria (...) en la fàbrica

*Pastor hi ha els molins de pólvora (...) a la casa nova del senyor Agustí hi ha l'hospital militar en medicina i a Sant Bernabé, l'hospital de sang».*²⁵

Morlans no parla, però, del que costava mantenir aquesta cort i el control sobre un extens territori, com mai no havien aconseguit, que anava des d'Àger a Solsona, Berga i Ripoll i fins a la frontera francesa i Andorra, tot i que no controlaven ni la Seu d'Urgell ni Puigcerdà. Urbizondo es queixava:

*«No hay un solo local en la Villa como la de Berga para un depósito de instrucción, tampoco un cañón útil para batir las fortificaciones enemigas; no hay raciones para dar de comer al soldado, ni ropa de ninguna especie para que pueda cubrirse sus carnes; no hay fusiles, y para decirlo todo cartuchos no hay por falta de plomo para defender de los enemigos las casas en que pernoctamos».*²⁶

El Príncep Litxnovski²⁷ va escriure que quan Tristany necessitava diners

«secuestraba a ricos propietarios y a los que no pagaban el rescate los colgaba encima de un pozo, hasta que obtenía la confesión del lugar donde se encontraba el dinero»,

i que la fortuna que Tristany

«junto en sus rapiñas se hacía ascender a 40.000 onzas (más de un millón de pesetas) que según decían tenía escondidas en una cueva».

El cobrament de les contribucions portava afegit altres problemes. El de l'enorme quantitat de monedes circulants en un temps en què Espanya no disposava d'unitat de compte definida²⁸ i en el qual convivien més de 90 monedes de curs legal, entre peninsulars i americanes, velles i noves, espanyoles i franceses: diners, doblons, escuts, maravedisos, rals de velló, lliures mallorquines i la famosa *calderilla* catalana, aquesta última emesa per la Diputació de Barcelona en diferents moments, des de la Guerra del Francès, el Trienni Liberal i durant el període 1836-1847. La documentació relativa a compravendes se'n fa clarament ressò quan s'exigeix al comprador que pagui en mà amb moneda «*trincant i sonant*». A aquesta complexitat cal afegir-hi la que provocava la guerra, que va estimular l'atresorament i l'ocultació,²⁹ a la qual es va afegir la falsificació, estesa fins a principi del xx.³⁰ A la pressió que comportava mantenir, en el sentit literal de la paraula, l'exèrcit carlí format per uns 10.000 homes, incloses les partides escampades per la zona de domini, s'hi va afegir els últims dies de la guerra l'exèrcit isabelí, una poderosa màquina formada per 40.000 homes que, sota les ordres d'Espartero, només tenien un únic objectiu: ocupar Berga i assolir la victòria, en una batalla que havia de posar fi a la Guerra dels Set Anys.

Les xifres dels exèrcits, de ben segur exagerades, espanten si les transformem en soldats acostumats a la violència, famolencs, esgotats, alguns ferits, que havien de reposar i cobrar una soldada, canviar de roba suada i de sabates, que necessitaven atenció mèdica, i un pilot de coses més difícils de resoldre en un món petit i empobrit.

Quan Espartero va entrar a Berga el 3 de juliol de 1840 no hi havia ningú, tothom havia fugit i només el va rebre el rector, mossèn Ramon Moreta (1780-1854). Espartero va publicar un ban en què donava tres dies de temps per retornar a Berga i amenaçava a qui no ho fes amb la confiscació del patrimoni; també ordenà enderrocar la gairebé totalitat de les fortaleses exteriors de Berga, a més de Queralt, excepte la Torre de la Petita i el

castell, les runes del qual els carlins havien aprofitat com a pedrera per construir les seves fortificacions.

Berga no fou l'únic nucli urbà que patí els efectes directes de la guerra; Gironella i Olvan foren incendiades per ordre del comte d'Espanya en un dels episodis més dramàtics de la primera guerra a la comarca i una de les més vergonyants per als carlins. Els perits de la Diputació de Barcelona van avaluar i fer públic al BOPB del 6 de abril de 1843 en 495.463 rals els danys provocats per l'incendi que va destruir el molí, el forn, l'ajuntament, la rectoria i 108 cases «*de milicianos y gente comprometida por la causa de la Libertad y del Trono legítimo de Isabel 2ª*»; només es lliuraren de la destrucció de les flames 28 cases. Els gironellencs no van cobrar les indemnitzacions fins al 1854-1855, i a canvi d'aquesta llarga espera no van pagar la contribució fins al 1849.³¹

La recuperació no fou gens fàcil i no és fins al 1860 que s'albirà el canvi, de la mà dels dos moderns projectes industrials, la fàbrica de cal Metre i la de L'Ametlla de Monegal. El rector de Gironella, que durant força anys va viure en un espai habilitat sota la teulada de l'església, ho confirmava en un informe que feia arribar a l'ajuntament en què deia que no donava l'abast a causa del creixement de la vila arran de la posada en marxa d'aquestes fàbriques. Mossèn Isidre Ribera va escriure al bisbe per queixar-se dels problemes que tenia amb els amos de les fàbriques que feien treballar els seus treballadors algunes hores del diumenge, fins que va aconseguir que aturessin les feines a les 12 de la nit de dissabte. Tot i que havia parlat amb Tomàs Viladomiu i Bertran, el tercer fabricant que entrava en escena amb un altre potent projecte industrial, perquè construís una església a la seva colònia i que aquest li havia contestat que ja ho faria, el rector escriu:

«... pero cuándo?. De seguro que antes se pasarán algunos años, porqué la iglesia no produce el tanto por ciento primero y principal móvil de todo fabricante».³²

La taxació efectuada a Bagà, que també patí l'assalt dels carlins i un incendi, donà una xifra menor que la de Gironella, 359.091 rals. En aquest cas els perits van ser més detallistes en la descripció dels desperfectes ocasionats per la guerra, que també es van publicar al mateix BOPB. Les destrosses van afectar els quatre portals de la vila, l'ajuntament, el forn de pa, la farga de Josep Ripoll i Parereda, el molí del Duc de Medinaceli i les esglésies de Sant Roc, Sant Sebastià, el Roser i la torre de la parroquial; una llarga llista d'hortos i cases amb els noms dels estadants, força de les quals consten com d'*emigrado*, és a dir de persones que havien deixat Bagà per anar a viure a un altre lloc, conseqüència de la crisi de la manufactura de la llana i de la guerra.

També hi ha expedients impulsats per particulars, com el del berguedà Jaume Vilardaga, que al·lega que

«por los carlistas le fue destruido un techo del primer piso de la casa que tiene y posee en la Plaza Mayor de esta Villa y robado un grande balcón de hierro, y que en el término de la Vall dan le incendiaron y destruyeron una casa mesón dicho de San Bartolomé, obra contigua á el, habitación de Colonos, un encerradero de ganado y porcho y una pared; valorado que ha sido por punto, en la cantidad de cincuenta mil cuatrocientos noventa y ocho rs vn».

La referència a la barana del ferro de la casa del carrer Major no és anecdòtica sinó un signe més de les misèries de la guerra. Els carlins van haver de suplir la manca de municions i d'armes amb un intens saqueig de tot tipus de materials que poguessin reciclar-se per fabricar armes, bales i bombes. El març de 1837 el responsable de la Real Maestranza de Berga es presentà a Gironella per emportar-se les campanes de la parroquial; després de molt parlar, l'alcalde i uns quants caps de casa van aconseguir que només s'endugués una de les campanes del campanar i una altra de petita que estava trencada.³³

La dura postguerra

En menys de 40 anys el Berguedà va ser escenari de quatre guerres: la Guerra del Francès, els alçaments reialistes, la Guerra dels Malcontents i la Guerra dels Set Anys, que a Catalunya i especialment a Berga i al Berguedà s'allargà fins al juliol de 1840. La comarca va quedar, durant molt temps, eixuta d'activitat industrial i amb una crisi agrícola notable, que no deuria ser diferent de la que s'ha documentat al Solsonès entre 1840 i 1846:

*«de suma indigencia a numerosas familias, lo que provocará que en mayo de 1847 el capitán general de Cataluña, Manuel Pavía, preocupado por que el hambre pueda empujar a algunos ciudadanos a buscar la soldada en las filas carlistas, intentará paliarla, al menos parcialmente, a costa de su propio bolsillo al hacer entrega al obispo de la diócesis de una donación de una suma de 4.0000 reales, especialmente destinada a ayudar a los elementos más necesitados a causa de la hambruna».*³⁴

Fou el general Pavia qui va avalar, el 1848, davant el Ministerio de Fomento, la petició de la Diputació de Barcelona de construir la xarxa de carreteres que havia de fer possible tres objectius estratègics: donar feina als aturats, apartar-los de les partides de Matiners i facilitar els desplaçaments de l'exèrcit regular.

Temporalment, almenys fins que hi va haver diners suficients per pagar els jornals puntualment, força joves que havien quedat sense feina per la paralització de les fàbriques van treballar a les obres de la carretera,³⁵ una de les prioritats de la Reial Junta de Comerç, que considerava que la capital del Berguedà era un nucli industrial que calia connectar adequadament amb Manresa i Vic. Significativa és la queixa de l'ajuntament de Berga de l'any 1849 quan, en relació amb la subhasta d'uns trams de la carretera,³⁶ escriu a la Diputació per queixar-se de la lentitud dels treballs que mantenen incomunicada la comarca, que n'impedeixen el desenvolupament industrial i la implantació de fàbriques que podrien aprofitar els molts salts d'aigua

*«que ofrece el río Llobregat, donde se apresurarían los más capitalistas a levantar grandiosas y magníficas fábricas».*³⁷

La postguerra tampoc no fou fàcil. Ni el Govern, ni la seva mà dreta, la Diputació, estalviaven als berguedans de pagar els impostos, també els de 1841 i sense comprovar la situació real de l'activitat industrial de Berga i dels pobles del partit judicial,³⁸ els del cultu y clero,³⁹ el repartiment de "hombres para el ejército y milicias provinciales" d'aquest mateix any 1841⁴⁰ i, fins i tot, els extraordinaris com per exemple els que anaven destinats a reparar la presó de Berga i mantenir els presoners pobres de medicaments, palla i oli, i el sou dels carcellers, que arribava a la xifra de 5.072 rals.⁴¹

Entre la primera carlinada i la dels Matiners, integrants de les partides que no van trobar una sortida es van llançar al bandolerisme⁴² perquè:

*«La guerra civil dels Set Anys i les lluites liberals posteriors havien expulsat del sistema i del país tanta gent que les vies convencionals de la política esdevenien impracticables. N'estaven exclosos – i sense gaires ganes del que ara es diu reinserir-se- els milers d'excombatents carlins refugiats a França, on malvivien des de 1840 ... I encara hi havia els exclosos de l'interior. Parlo de la major part de la població que... no tenia vot, la qual cosa no l'invalidava per suportar la càrrega d'un sistema fiscal basat en els impostos indirectes i d'unes quintes que hom podia evitar aportant determinades quantitats en metàl·lic».*⁴³

La fàbrica de Cal Lluís Nè

L'any 1842 Berga era la població que tenia més establiments de filar i teixir cotó, 160; es tractava, però, d'una estructura envellida que exigia poc capital i un treball assalariat mal pagat, que expulsava contínuament treballadors a l'atur i que convertia molts petits fabricants en treballadors assalariats i endeutats. Amb tot, en aquest context difícil, quan tot estava a punt per a l'esclat d'una nova carlinada, la dels Matiners, amb una gran inestabilitat política i amb reformes legislatives i econòmiques, fou també un temps de canvi tecnològic. Acabada la primera carlinada, el projecte tèxtil que Grau i d'Alsina havien iniciat al peu del Metge va continuar de la mà d'un altre personatge singular: Lluís Rosal i Gironella, àlies Nè, (Gironella ?- Berga 1881), ni més ni menys que germà d'un dels dirigents carlins més notables de Berga, Ramon Rosal i Gironella (Gironella 1814- Berga 1893), àlies Ramonet Nè, que s'alçà en armes i liderà una de les colles més actives durant totes les guerres carlines.

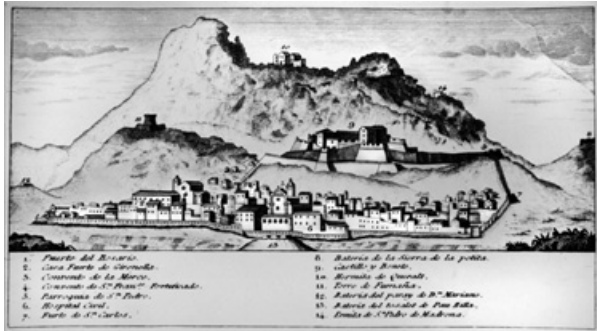
La biografia del fabricant va lligada a la del guerriller, enaltida per les cròniques que li va dedicar la premsa carlina amb motiu del seu decés, com ara la de *La Voz de Queralt*:⁴⁴

«D. Ramón Rosal (a) Ramonet Né debe ser contado en el catálogo de los héroes catalanes que sacrificaron su bienestar y su vida en aras del carlismo, pues había tomado parte activa en los tres guerras que se han sostenido por la causa de la legitimidad española. Nacido en Gironella en el año 1814, pasó sus primeros años en Berga y apenas había principiado la primera guerra, cuando fue preso por sospechosos o por propagar ideas carlistas. Una columna lo conducía atado codo con codo a Manresa y en el camino antes de llegar al hostal llamado Grapal hablo con un hijo de Berga, quien se compadecía del triste estado en que se hallaba su paisano y amigo; pero Rosal le contesto: "això no es re, he esmorzat a Berga, dinaré al Grapal i soparé en lo santuari de Queralt».

L'autor de l'article diu que, havent dinat, Rosal va saltar per una finestra de l'hostal situat prop de l'aiguabarreig de la riera de Merola amb el Llobregat, al terme de Puig-reig, i que tal com havia dit, va ser a sopar a Queralt. La crònica continua dient:

«Terminada la campaña entró en Francia donde permaneció hasta el 1847, y luego regresó con la efectividad de comandante, distinguiéndose siempre por su pericia militar, por su valor y por su clemencia a favor de los prisioneros. Después de la Revolución de Setiembre vivía D. Ramón Rosal en Berga, casi siempre enfermo por los achaques de la edad y sobre todo por el efecto de sus heridas que llevaba en su cuerpo. Al ver el desbarajuste de la revolución triunfante, determino tomar parte en la guerra, y luego fue nombrado primer Jefe del Batallón de Barcelona. A pesar de tener inutilizado un brazo a causa de una antigua herida, desempeño un brillante papel en la última campaña. Estaba su hijo Luis,⁴⁵ teniente de infantería, con 40 hombres encerrado por una columna en Pont de Revantí, cuando Rosal marchó de Aviá con 200 hombres en su auxilio. Llega a dicho pueblo con su poca gente, se lanza sobre la columna sitiadora, la pone en dispersión, haciendo 60 prisioneros que fueron muy bien tratados por los carlistas y luego sirvieron para canje. Estaba condecorado con tres cruces de San Fernando de 1ª clase y tres de sencillas. El nombre de Ramonet Né era respetado por amigos y adversarios, y deja a su hijo⁴⁶ el patrimonio de su valor y lealtad».

A hores d'ara no podem explicar el traspàs de la propietat i del projecte del liberal Grau i Alsina al carlí Lluís Rosal. Tot indica que la data de 1848⁴⁷ és la de la posada en marxa de la fàbrica de Cal Lluís Nè on es cardava el cotó amb 13 màquines de cilindre, es filava amb màquines manuals però també amb les *mulejennis* amb 1.080 fusos,

i es teixia amb 36 telers manuals. Les màquines mecàniques funcionaven amb l'energia del Metge, que, canalitzada l'aigua, aconseguia una força de 4 CV, amb una roda de calaixos de fusta⁴⁸ que fou millorada el 1857, quan davant la necessitat d'augmentar la força del salt es va construir una bassa de considerables dimensions que motivà la protesta dels regants i els fabricants que treballaven amb l'aigua del Metge i que veien perillar un recurs que estava regulat des de 1749. Finalment, s'arribà a un acord i s'establí un nou protocol, signat el 31 de juliol de 1859 davant el notari Antoni Pedrals.⁴⁹

A l'inici de l'arcada que donava entrada al canal que conduïa l'aigua de la nova bassa fins a la fàbrica, s'hi va gravar la data de 1859. És l'únic que queda d'aquest interessant edifici industrial,⁵⁰ una petita fàbrica de pisos que constava de tres cossos adaptats a l'estreta vall del Metge, que disposava d'un habitatge, domicili de Lluís Rosal, i d'una capella, dedicada a la Mare de Déu de Queralt. Era sens cap mena de dubte la fàbrica més gran de Berga, l'única, segons ressenya Gabriel Graell en la seva *Historia del Fomento del Trabajo Nacional*.⁵¹

Lluís Rosal àlies Nè va morir el 15 de setembre de 1881; l'historiador Vilardaga li dedica la *Efeméride* núm. 469⁵² i aquestes paraules:

«Fue el que contribuyó con su genio al desarrollo industrial algodonero que tuvo lugar al principio del s. XIX, y al que tanto contribuyeron las máquinas bergadanas. Falleció sin sucesores y dispuso en su testamento que en faltando su viuda, fuesen parte de sus obras destinadas a la enseñanza. Así se ha realizado, siendo la escuela que con su dinero se ha fundado, la que está instalada a cargo de los Hermanos de la Doctrina Cristiana, en la Plaza de Viladomat y en el mismo edificio construido el 1829 para Teatro, por el Ayuntamiento de Berga. La fábrica que edificó es la que, detrás del Castillo y movida por las aguas del Metge, se conoce por Cal Lluís Né. Pertenece hoy al bergadán Victoriano Cunill. No había nacido en Berga, pero vivió en ella desde su más tierna infancia».

Des de 1869, que Lluís Rosal i Gironella s'havia associat amb Esteve Monegal i Soler (1822-1879)⁵³, fill de Sant Llorenç de Morunys i resident a Barcelona, havia impulsat interessants projectes cotoners, a Berga i al Llobregat. Van fundar l'empresa Monegal, Rosal y Cia, que

consta activa a la fàbrica de Cal Lluís Nè i pagant contribució industrial a Berga el 1869 i també el 1879 per 66 telers mecànics, mentre que Lluís Rosal, fabricant de filats, pagava per 2.825 fusos, 10 cardes, 66 telers mecànics i 1 motor hidràulic.⁵⁴

Conscients de les limitacions de la fàbrica del Metge, Lluís Rosal, Esteve Monegal i Miquel Roca i Noguera, de Casserres, van posar els ulls en el Llobregat per aconseguir l'energia que no els donava el Metge, i ho van fer al molí de l'Ametlla, del terme municipal de Casserres, entre la parròquia de Sant Vicenç d'Obiols i la de Santa Eulàlia de Gironella, i que amb el temps fou conegut com *Ametlla de Monegal*.

Fou aquí on el 1825 Josep Comas i Ametlla, l'hereu de la masia de l'Ametlla, va obtenir permís per construir una fàbrica tèxtil al costat del molí que feia temps que funcionava. Des de 1814 que Josep feia funcionar un molí a l'Ametlla de Merola, al terme de Puig-reig, que fou convertit també en un petit establiment per cardar i filar cotó, com faria també al molí de la seva propietat. En un lloc i en l'altre, els projectes en mans de Josep Coma i Ametlla no van anar bé, i se'n va retirar i vendre als fabricants amb els quals s'havia associat la seva part; a ambdós llocs hi deixa per sempre el cognom.⁵⁵

El setembre de 1858 apareixen en escena Lluís Rosal i Gironella, que compra les dues terceres parts del molí de l'Ametlla i de la seva maquinària a Ramon Codina i Mas de Berga i Lluís Mas i Serra de Barcelona; Esteve Monegal i Soler, que es quedà la tercera part, i Miquel Roca i Noguera, fabricant i veí de Casserres, la part restant. Més endavant deuriem comprar la fàbrica del Rutllant, i comencen a construir una nova fàbrica, més gran, més moderna, totalment mecanitzada, una fàbrica que requerirà equipaments i que donarà lloc al naixement de la colònia de l'Ametlla de Monegal. La societat es va mantenir fins al 1893, que els hereus de Rosal i Roca van vendre les seves accions a Josep Monegal que va esdevenir l'únic propietari de la fàbrica i de la colònia.

El 1858 és una data important perquè també és la del punt de partida del projecte dels germans Rosal i Cortina, Anton, Ramon i Agustí, que aquest any compren els terrenys i el 1860 la fàbrica es posa en marxa. A partir d'aleshores, es produeix una explosió d'iniciatives que transformen la vall alta del Llobregat en un riu industrial, tal com havia succeït abans d'aquesta data amb el tros de riu més proper a Manresa i també en el cas del Cardener. El que seran les grans colònies tèxtils del Berguedà neixen com a fàbriques hidràuliques en el període 1858-1875,⁵⁶ en els anys entre els Matiners i la tercera carlina.

Altres fabricants que no van marxar

Alguns fabricants no van marxar però van invertir fora de Berga, concretament a Sallent⁵⁷ i a Puig-reig, associats amb fabricants d'aquesta activa vila del Bages, molt més segura i amb més oportunitats. El sallentí Josep Claret Illa Casas va fer societat amb Josep Farriols i Ramon Arpa, fabricants de cotó de Berga, per treballar a la Fàbrica Vella de Sallent. Ramon Serra, instal·lat a la mateixa fàbrica, on també vivia, era també de Berga i soci de la companyia «*que corre baix lo nom de Serra, Claret, Casas i Cia*», que controlava 5/8 parts de l'aigua del Llobregat. L'any 1850 la fàbrica tenia 40 CV de potència hidràulica i tenia instal·lats 1.980 fusos de mules i 1.240 fusos de continues, signe evident que ja s'havia iniciat el procés de renovació.

El 1852 es formava una nova societat que funcionaria amb el nom de *Claret i Cia*, amb un capital de 89.194 lliures que es repartien entre *Llorenç Pons i Cia.*, José Claret i Illa, Maria Serra i fill, hereus de Josep Farriols, hereva de Ramon Arpa i Maria Santmartí. El soci de Barcelona, *Llorenç Pons, Mata i Cia.*, es cuidaria de la venda dels gèneres, d'enviar

el cotó necessari i d'avisar dels gèneres que tenien millor sortida.

L'1 de juliol de 1861 Llorenç Claret i Sorribes, de Sallent, i Josep Pla i Bonet, propietari, comerciant de Berga i futur alcalde entre 1875 i 1876, compraven el salt d'aigua del Malpàs per construir-hi una fàbrica. Els Pla,⁵⁸ una de les famílies benestants de Berga, eren propietaris del Molí del Pla, a la Rassa dels Molins, documentat des del s. XVIII, i que van arrendar a diferents moliners.⁵⁹ Però amb la fàbrica del Malpàs de Sallent no en tenien prou i van negociar amb el propietari del molí de Puig-reig, Miquel Vilanova, l'amo de la masia de la Serra de Cap de Costa que havia comprat el 1860 el molí afectat per la desamortització. Vilanova, que va vendre un tros de terra a tocar del molí on es proposaven construir una fàbrica⁶⁰ que, com la de Sallent, van passar a formar part d'una nova societat formada per *Llorenç Pons, Mata i Cia.* de Barcelona, Llorenç Claret i Sorribes de Sallent i Josep Pla i Bonet de Berga que funcionaria amb el nom de *Claret, Pla i Cia.*, per deu anys prorrogables i amb un capital de 48.000 duros, 24.000 dels quals aportava *Llorenç Pons, Mata i Cia.*, i 12.000 pels altres dos socis. El soci de Barcelona s'encarregava de la comercialització i cobrava una comissió del 3%.

Des del segle XVII que es tenen notícies dels Rosal, una família de Berga que aleshores ja es dedicava al comerç de teixits de llana i lli, la qual cosa li va fer possible d'ascendir socialment fins a ocupar càrrecs en el govern de la vila de Berga i formar els seus descendents en els ministeris religiosos (capellans, canonges), advocats o notaris. A final del XVIII van invertir diners en diferents negocis associats amb artesans actius i innovadors de Berga, situada a pocs quilòmetres de la frontera amb França, que vivien immersos en el procés de construcció de modernes màquines tèxtils, copiant i perfeccionant els models que arribaven a França del contraban. Fusters, ferrers, clavetaires, manyans i llauners es convertien en constructors de modernes i, associats amb paraires, traginers i comerciants, van crear les primeres societats de filats i teixits de cotó. Aquest és el cas dels germans Rosal i Farriols, l'hereu Antoni, Josep i Albert, que figuren com a ferrers i fabricants de teixits de cotó, amb el sobrenom de *falcers*, és a dir fabricants de falçs.

L'any 1820 Antoni decideix crear, amb els seus fills, una companyia familiar; però, amb l'arribada de la primera Guerra Carlina, el 1833, ho aturen tot. Els Rosal decideixen

abandonar temporalment Berga i es traslladen a la moderna, industrial, marítima i progressista ciutat de Mataró, que el 1848 queda connectada amb Barcelona a través de la primera línia ferroviària construïda a la península; la locomotora d'aquest ferrocarril es convertirà en la marca de fàbrica dels Rosal.⁶¹

L'etapa mataronina dels Rosal, especialment entre 1840 i 1859, és plena d'èxits empresarials que els permeten acumular prou capital per tornar a casa, comprar uns terrenys al peu del Llobregat i impulsar la construcció d'una gran fàbrica de riu que, amb pocs temps donà origen a la colònia tèxtil més gran del Berguedà. La fàbrica es va posar en marxa entre 1859 i el 1863 ja declarava 30 telers i 200 fusos, habitatges per als treballadors i edificis de serveis. Però aquest és un altre capítol, el de la història industrial de la comarca del Berguedà.⁶²

Els fabricants que no van tornar a la comarca

Manresa va esdevenir refugi de molts emprenedors berguedans quan, acabada la guerra el 1840, la ciutat va conèixer una etapa de gran creixement industrial fins el 1860, caracteritzada per la desesperació de la llana, el retrocés de la seda i el reialme del cotó. Es produí l'ocupació total del Cardener al seu pas pel terme municipal i s'ocuparen els emplaçaments hidràulics més potents dels pobles veïns del Llobregat per part d'industrials que formaven societats i que invertien en l'adquisició de potent maquinària –la segona generació de les *waterframes* i *mulejennies*, i les primeres contínues, selfactines i telers mecànics–, sobretot quan els anglesos van aixecar la prohibició d'exportar-ne a partir de 1842.

En aquest procés participaren berguedans que s'adonaren que el model industrial de Berga, fonamentat en les màquines de cardar que fan servir la força hidràulica del Metge i l'escampada de màquines de filar i telers manuals arriba a la seva fi, tot i que les estadístiques de l'època registren encara 160 fàbriques de filats i teixits de cotó el 1840,⁶³ totes petites.

El 1800 Antoni Patzi figura com a pareire instal·lat a cal Claret, una casa de la Baixada de la Torre de les Hores de Berga que aprofitava, gràcies a un canal que sortia del Molí de la Gratella, l'aigua per treballar. Quan els Patzi van abandonar Berga, a cal Claret s'hi va instal·lar, el 1850, el fuster, que va donar nom a la casa i que feia anar una petita torneria que fabricava peces per a la indústria tèxtil aprofitant la força de l'aigua canalitzada.⁶⁴ De Bonaventura Patzi no sabem si abandonà Berga durant la I Guerra Carlina o després del conflicte, però el que és evident és que a Manresa, i associat amb altres fabricants, es dedicava a la filatura i el teixit. El 1858 juntament amb el seu soci, Francesc Burés, van vendre la meitat de la fàbrica que tenien a Sant Vicenç de Castellet a Josep Balet i Bellvé.⁶⁵ Joan Arenys era fill d'un teixidor de llana de Gironella i de Rosa Xipell, filla d'un pareire de Sallent, i durant una llarga temporada va fer de comerciant a les Castelles; el 1785 posava en marxa una societat amb Josep Vilardaga, advocat de Barcelona, i el seu pare, Carles Vilardaga, hisendat de Berga, per fabricar indians amb un capital de 30.000 lliures: Arenys en posava 20.000 i els altres dos socis 5.000 cadascun. Amb el nom de *Joan Arenys i Cia.* van contractar el tècnic Joan Gebelli, per 500 lliures l'any i 1/12 part dels beneficis,

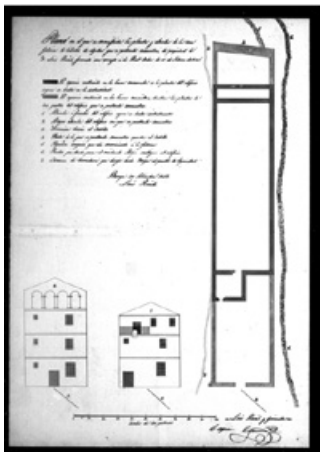
amb el compromís de residir a la fàbrica, un projecte que va acabar malament després de la mort del seu fill Josep.⁶⁶

De Gironella era Pere Gironella i Cluet (1757- ?)⁶⁷ fill d'una família de teixidor de lli que a partir de 1769 ja figuren com a negociants que escampen la seva activitat per *les Castelles*: a Pere els negocis li anaven bé, com ho demostra el fet que l'any 1799 va comprar una gran casa situada al carrer Major al matrimoni Tarragona-Peguera, per l'import de 2.800 lliures i al cap de poc va pagar 8.000 lliures per la fàbrica manresana de *Cots, Soler i Comas*. Va aconseguir una notable posició econòmica que li va permetre promocionar els seus fills: l'hereu Manuel Gironella Farriols s'instal·là com a comerciant a Castella; Josep, doctor en lleis, fou advocat de la Reial Audiència de Barcelona, i Ramon, metge.

Als socis Vilardaga els va anar més bé. De fet, el seu punt de partida era més favorable perquè, a més d'un notable patrimoni, els germans Carles i Josep Vilardaga i Canudas van aconseguir fer efectiu el privilegi de cavaller que el seu pare, Carles Vilardaga i Savall havia iniciat abans de morir, i que els fou reconegut el 8 de setembre de 1784.⁶⁸

Carles, l'hereu, es quedà a Berga des d'on invertia en la manufactura aconsellat pel seu germà.⁶⁹ Josep, instal·lat a Barcelona, és present en alguns dels projectes més notables del seu temps, entre els quals destaquem la faceta de soci de naviliera *Vilardaga, Julià* y *Reynals*.⁷⁰ El 1830 emprenien la construcció d'un vaixell de vapor amb la participació d'altres socis, com Ignacio Villavecchia i la firma comercial Campi y Brocca, amb els quals funden la societat *Compañía Catalana de Vapor*.⁷¹

El comerç i la navegació marítima van proporcionar molts diners a Josep Vilardaga, alguns procedents de l'extraordinari negoci que suposava el tràfec d'esclaus africans. El soci Juan Reynals era nebot d'un gran comerciant negrer de Santiago de Xile i de Buenos Aires actiu fins a principis del s. XIX, Onofre Reynals, i no hi ha dubte que la *Compañía Catalana de Vapor*, precedent de la futura societat *Navegación e Industria*, fundada el 1841 –i firma

fundadora de la *Compañía Transmediterránea* el 1916–, va participar en el tràfic d'esclaus amb la societat de Jaime Tintó e Hijo. fins al 1836, en que van trencar relacions.⁷²

El 1837 els socis de la naviliera *Vilardaga, Julià y Reynals* decideixen apostar per una nova línia de negoci, la de la reparació i

fabricació de vaixells de vapor ubicada a la Barceloneta: *Talleres Nuevo Vulcano*. Sota la direcció de Pedro Sisteré i l'assistència tècnica del britànic M. Wrigth, Joan Reynals en serà el director i els principals accionistes els empresaris Francesco Brocca, Ignasi Villavecchia, als quals es van afegir Joaquim Castañer, *Girona, germans, Clavé i Companyia*, Josep Plandolit, Ramon de Martí i Estruch, president de la Societat Econòmica d'Amics del País; Josep Maria Serra i Muñoz, armador; Francesc Fontanella, financer i borsista, i Josep Vilardaga; també hi participa el bergadà Jaume Safont i Lluch. El capital inicial es va xifrar en cent-cinquanta mil duros.

Com era costum, els socis van lligar el present i el futur de la seva empresa amb una política matrimonial estratègica. Josep Vilardaga es va casar amb Rosa Julià, i les seves filles, Rosa i Dorotea, amb Antoni Nadal i Pujolà (1812-1876) i Joan Nadal i Pujolà (+1855), respectivament. Un doble matrimoni de dues germanes amb dos germans. El cognom Vilardaga es va perdre però no la fortuna i el prestigi de les noies Vilardaga, que casades amb els Nadal s'integraren en una de les famílies més emprenedors de la Catalunya del seu temps. Sens cap mena de dubte que les seves fortunes i patrimoni van ser decisives en la constitució de la societat *Nadal i Ribó*, un impressionant holding comercial i fabril.⁷³ Foren fills de Joan Nadal i de Dorotea Vilardaga, M. Mercè, Rosa, Joan, Dorotea i l'hereu, Josep M. (Barcelona 1845 – Barcelona 1908), un dels administradors de la primera sucursal del Banc d'Espanya a Barcelona i membre del consell d'administració del Banc de Barcelona. Vinculat al Partit Liberal Conservador, Regidor de l'Ajuntament barceloní i Alcalde (1896-1897), Diputat (1876 i 1879) i Senador (1899-1900). Fundà el Cercle Liberal Conservador de Barcelona i fou President del Cercle del Liceu (1880-1882). Es va casar amb Antònia Ferrer i Nin i fou pare de Joaquim Maria de Nadal i Ferrer, advocat, escriptor i polític.

Les filles d'Antoni Nadal i Rosa Vilardaga foren Laura –casada amb Enric Villavecchia i Busquets–;⁷⁴ M. Pilar –casada amb Joaquim de Cabirol Peri–⁷⁵ i Zoa, la pubilla, que es va casar amb Adolf Clavé i Flaquer, fill de Joan Bautista Clavé i Vidal, soci de la firma *Girona Hermanos, Clavé y Compañía*, fundador del Banc de Barcelona i inversor a l'Eixample de Barcelona. Zoa es va casar una segona vegada amb Bartomeu Vidal i Nadal, vinculat a Nadal i Ribó i principal impulsor d'*El Fomento del Ensanche* de Barcelona, que en

morir el 1886 la féu hereva universal. Zoa Nadal i Vilardaga i el seu fill, Antoni Clavé i Nadal, varen rebre del Papa Pius XI el títol pontifici de Comtes de Vilardaga; va morir el 1935, vídua per tercera vegada de F. Tusquets.

La trajectòria del casserrerenc Jaume Ricart i Guitart (Casserres 1801-Barcelona 1872) a Barcelona també va ser ràpida i exitosa. Als 15 anys ja era a la Ciutat Comtal i als 20 anys comprava i venia cotó i, segurament, dirigia una xarxa de filatura a domicili que arribava fins a Casserres. El 1840 ja consta com a fabricant de filats i teixits de cotó i gràcies a un casament molt estratègic, va esdevenir un empresari rellevant. La seva esposa, Rosa Gibert i Abril, era filla de Jaume Gibert, que, amb el seu hereu Francesc, tenia una fàbrica de filats de cotó al carrer de les Tàpies de Barcelona.

El 1834 Ricart ja figura al capdavant de la fàbrica en el procés d'ampliació; fou la primera de Barcelona a tenir una estructura interior de jàsseres de fusta sobre columnes de fosa. El 1835, acabades les obres, s'hi instal·là una màquina de vapor de 30 CV, una de les primeres del país, i aviat la filatura s'amplià amb la secció de teixits i estampats. El negoci va créixer amb la inauguració el 1850 d'una nova fàbrica de filats i teixits a Barcelona, el 1851 una d'estampats a Sant Martí de Provençal, i el 1860 una de teixits a Manresa.⁷⁶

Quan va morir el 1872, amb 71 anys, el seu fill Jaume Ricart i Gibert ja feia anys que era, a més d'un important empresari tèxtil, marquès de Santa Isabel, un títol que heretà el 1859 de l'oncle Jaume Gibert i Abril (1764-1859), resident a Madrid i tesorer general de la Casa Reial i del Patrimoni de la reina Isabel II.⁷⁷ Els Gibert estaven molt ben posicionats a la capital del regne, on es van traslladar, a més de Jaume, dues de les seves germanes, Raimunda i Magdalena.

Raimunda estava casada amb Tomàs Felip Riera i Rosés (Barcelona 1790- París 1881), tesorer de la casa de l'infant Francesc de Paula d'Espanya, intendent honorari de l'armada reial, diputat a Corts i financer, que el 1833 va obtenir de Ferran VII el títol de marquès de Casa Riera; Riera va fer importants préstecs al seu cunyat, Jaume Ricart, gràcies als quals va poder eixamplar i modernitzar les fàbriques.⁷⁸

El cunyat d'ambdós, de Riera i de Ricart, Manuel Matheu i Rodríguez, casat amb Magdalena Gibert i Abril, introduït en els estaments oficials de la capital, prestava també sumes importants de diners, per exemple, 20.000 lliures, a Joan Vilaregut, que el 1830 posà en marxa la seva primera fàbrica a Sallent que fou el gran laboratori tècnic i experimental que féu possible la constitució de la mítica fàbrica Bonaplata de la societat *Bonaplata, Vilaregut, Rull y Compañía*.⁷⁹

Matheu fou proveïdor de l'exèrcit a la zona de Navarra i el País Basc durant les guerres carlistes. Va fer tants diners que podia avançar els sous de la tropa i a canvi rebre els favors del general Espartero i de Madoz. Isabel II, que li concedí la *Cruz Supernumeraria de la Real y Distinguida Orden de Carlos III* i el títol de *Caballero de la Real Orden Americana de*

Isabel la Católica.⁸⁰ Jaume Ricart i Guitart era el 1830 president de la Comissió de Fàbriques i el 1840 un dels principals contribuents de Barcelona.

Ricart fou accionista fundador de la *Barcelonesa de Fundición, Construcción de Máquinas y Fabricación*, empresa que més endavant donaria lloc a la *Maquinista*

Terrestre y Marítima, el 1844 participà en la fundació del Banc de Barcelona i posteriorment fou nomenat membre de la junta de govern. Fou, com Jordà i Safont, d'aquella generació d'empresaris que van teixir la seva aliança amb la monarquia, van saber integrar-se en les estructures del poder i convertir-se en els millors defensors de l'*status quo*.

El 1858, Ricart constituí la societat *Jaime Ricart i Fill* amb el seu hereu, Frederic Ricart i Gibert, que fou qui apostà per l'especialització dels centres de producció de la companyia, el més emblemàtic el conjunt industrial de Can Ricart, al Poblenou, que el 1875 Frederic Ricart⁸¹ va ampliar de la mà de Josep Fontserè i Mestre, que va ser també l'autor de la residència familiar al passeig de Sant Joan.

La gran fàbrica de Can Ricart ocupa un espai equivalent a quatre illes del pla Cerdà, a l'antic eix industrial del carrer de Pere IV. Ampliada en cinc fases des de 1853 fins a 1922, és un dels tres grans conjunts industrials del segle XIX que queden a Barcelona, junt amb Can Batlló del carrer Urgell i Can Batlló de la Bordeta.

Els que van marxar a Madrid

La societat Oller Germans i Companyia⁸² es va constituir el 1817 en escriptura privada amb Climent Jordà i Bover, comerciant resident a Barcelona però natural de Berga, com a soci principal, que aportà 80.000 lliures; els Oller, que eren els amos de la fàbrica de la qual cobraven lloguer, només 3.500 lliures. El 1819, quan Jordà va morir, entre capital i beneficis se li reconeixien 90.824 lliures, i la seva vídua decidí continuar participant en la societat però reduí el capital fins que la societat es va dissoldre el 1831, quan la vídua Jordà va morir.

Tot indica que una part de la família Jordà s'havia instal·lat a Barcelona a principi del XIX. Els nebots de Climent, fills de Josep Jordà i Bover (Berga 1722 - 1834) i d'Eulàlia Santandreu i Riu, també ho van fer: Josep Jordà i Santandreu (Berga 1779 - Barcelona 1834),⁸³ casat amb Maria Ana Gelabert i Font (Barcelona 1792-1869) es va dedicar al comerç colonial, un pròsper negoci continuat per la seva vídua que va constituir la societat *Vídua de Jordà, Fill i Cia*, amb Josep Jordà i Gelabert (València 1818 - Berga 1877).

Eren rics, tant, que foren, juntament amb Joaquim de Gispert i Anglís, Antonio Tintó, Girona Hermanos Clavé y Compañía, Francisco Mandrís, José M. Serra i Manuel Gibert, i

el berguedà Jaume Safont, fundadors del Liceu, i encara més, associats amb Tintó, constructors del Liceu a partir de la societat *Jordà, Tintó i Cia*,⁸⁴ l'empresa encarregada de construir un edifici que s'acabaria convertint en un dels principals símbols de Barcelona i espai de sociabilitat de la burgesia catalana, el Gran Teatre del Liceu. *Jordà Tintó i Cia.* es van encarregar de l'enderrocament del vell

Manresa

convent dels Trinitaris i de la construcció del nou teatre, i van finançar totes les obres segons acord del 27 de novembre de 1844 amb la societat del Liceu de la qual eren membres. A canvi la societat del Liceu va cedir

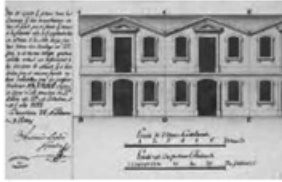
«a los mismos Sres. Jordá Tintó y Compañía y a sus derecho habientes siete décimas sextas partes de la totalidad de palcos y lunetas que contendrá el nuevo teatro, deducidos solamente de ella dos palcos que deben reservarse, el uno para las autoridades y el otro para la Junta Directiva del Liceo».

El seu germà petit, Antoni Jordà i Santandreu (1795-1864), es va formar a Reus al costat de l'oncle Climent i a València, on s'inicia en negocis mercantils. Retornat a Barcelona i casat amb Francesca Vilarasau i Riu, construeix la seva fàbrica a l'actual carrer de l'Arc del Teatre, on el 1840 instal·là una màquina de vapor de 12 CV comprada a la casa anglesa Hall, de Dartford. El 27 de novembre del 1846 la fàbrica de filats i teixits de cotó d'Antoni Jordà i Cia fou incendiada per un grup d'obriers, en un dels atacs ludites documentats a Barcelona.

El 1848, Antoni Jordà i Andreu Mas, casat amb Eulàlia Jordà i Gelabert, es van associar amb l'enginyer mecànic Michel de Bergue per a l'explotació de la filatura, un altre matrimoni estratègic. El 14 de juliol del 1854, durant el conflicte de les selfactines, la fàbrica va ser assaltada i algunes màquines foren destruïdes en un episodi de violència que desencadenà l'incendi de les fàbriques *Arnau, Castells i Cia.*, Josep Morull, *Rosés i Cia.*, *La Industrial Cotonera, Miquel i Cia.* i la *Cotonera S.A.*, com la de *Jordà, Mas i Cia*, totes filatures de nova planta. La del Jordà funcionava amb una màquina de vapor de 15 CV i declarava 2.160 fusos de *mulejennies* i 62 operaris.

L'any 1855, la fàbrica regentada per Francesc Jordà era objecte d'una denúncia a causa de les molèsties ocasionades per la trepidació de les màquines a les cases veïnes. Després d'un dictamen dels arquitectes Antoni Rovira i Trias i Elies Rogent s'ordenà la suspensió del seu funcionament.

Barcelona

Una història industrial dura que l'Antoni va compaginar amb inversions en diferents societats mercantils i especialment en el sector de les assegurances i la banca – fou fundador de la *Compañía de Probidad*, del Banco de Fomento i de la *Compañía Española General de Seguros*, de la qual fou director– i una intensa activitat política: el 1841 era Senador per Girona i després per Múrcia, Diputat a Corts pel districte electoral de Berga.⁸⁵ Va morir el 23 de setembre de 1864 juntament amb el seu cunyat, Manuel Vilarasau i el seu fill Manuel Jordà i Vilarasau, de deu anys, víctimes d'una intoxicació.⁸⁶

A Madrid, Jordà formava part, amb el berguedà Josep Safont i Lluch, i Jaume Ceriola i Castellà, d'un grup selecte de catalans relacionats directament amb Juan de Dios Álvarez Méndez, *Mendizábal*, que, a més de líder indiscutible dels liberals progressistes, fou ministre i impulsor del procés de desamortització eclesiàstica, i home de negocis. Eren la *burguesia mendizabalina*, que va monopolitzar el "*ambiente mercantil madrileño durante un decenio*".⁸⁷

Dels Safont instal·lats a Madrid,⁸⁸ companys de negocis de Jordà, en tenim més informació.⁸⁹ L'avi patern de Josep Safont i Lluch, traginer de Capolat, va abandonar el Berguedà per instal·lar-se a Vic, on la família va prosperar i molt. El fill, Josep Safont i Casarramona, arrendava el *excusado* i el *noveno* de les vuit diòcesis de Catalunya, el delme del corregiment de Girona i participà en la fundació de la societat *Riera, Casas i Companyia*, però sobretot fou un dels més grans compradors, a escala estatal, de la desamortització, comprant finques a Catalunya i moltes més a la resta de l'estat.

Els germans de Josep Safont, que era l'hereu, també van fer importants negocis a Madrid. Jaume fou administrador de béns nacionals de la província de Barcelona, i Miquel i Manuel van adquirir béns desamortitzats a Madrid i Toledo per valor de quatre milions de rals. Josep fou contractista dels vestidors de l'exèrcit, participà en l'explotació de mines de carbó d'Astúries, es va vincular al negoci del monopoli de la sal a Catalunya, fou arrendatari del paper segellat, propietari de la fàbrica on es produïen fanals per a l'enlluernament públic, canons per a l'exèrcit, ponts de ferro, vies de ferrocarril, grues de ports..., propietari de finques a Santa Perpètua de Mogoda, Tiana, Vic, Santa Eugènia, Lleida, Girona,

Sevilla, Ciudad Real, Àvila, Mallorca, Segòvia i Madrid. Morí ric i sense fills; la seva hereva fou la filla del seu germà Manel, Josefa Safont i Quiroga. Cap dels altres germans va tenir descendència.⁹⁰

Volem destacar les estretes relacions entre aquests berguedans d'origen, els Jordà, Vilardaga i Safont, amb el tràfic negrer, a més de participar en la fundació i el negoci del Banc de Barcelona i en la fundació, per exemple, de la societat

Madrid

que es va constituir per construir la carretera de Lleida i Tarragona, amb Antoni Tintó i Jaume Safont i Lluch al capdavant. No eren uns empresaris qualsevol; en la llista dels vint principals empresaris cotoners de Barcelona entre 1833 i 1844,⁹¹ hi ha Joan Jordà i Santandreu, comerciant nascut a Berga; Jaume Ricart i Guitart, comerciant i industrial cotoner nascut a Casserres, i Josep Vilardaga i Julià, industrial cotoner nascut a Berga.

Formaven part d'una nova classe dominant, la burgesia comercial, que van fer molts diners durant els anys violents de les guerres de la primera etapa del segle XIX amb l'aprovisionament de l'exèrcit, arrendament del monopoli de la sal i del paper segellat, préstecs, compravenda de béns desamortitzats i tràfic negrer... Una part d'aquests beneficis els van invertir en la nova indústria i es convertiren també en fabricants importants,⁹² però no únicament, perquè invertien també en el ferrocarril, la banca, les assegurances (marítimes, contraincendis, etc.), la primerenca explotació carbonífera, en la fabricació de gas, en obra pública i privada, com és el cas de la construcció del Liceu o la urbanització de l'Eixample, entre molts altres projectes.

A Madrid, Josep Safont ocupava les primeres places de la llista dels grans contribuents, juntament amb Felip Riera i Manuel Matheu, els cunyats de Jaume Ricart, i altres catalans com per exemple el banquer Gaspar Remisa, i defensaven, amb moderació, els interessos proteccionistes⁹³ dels empresaris cotoners des de la seva cadira de diputats; amb moderació perquè el proteccionisme no afavoria altres línies de negoci.

No van tornar mai al Berguedà; i pel que fins ara coneixíem, tampoc no van invertir-hi en uns anys en què la comarca vivia intensament la causa carlina, mentre que ells, a Madrid, eren els puntals del liberalisme progressista i d'Isabel II, una opció política que els va convertir en extraordinàriament rics i poderosos.

Notes

- 1- SERRA ROTÉS, R. «Carlisme i industrialització durant la Guerra dels Set Anys al Berguedà». *La industrialització al Berguedà i el fenomen carlista*. D. Montaña; J. Rafart (Coord). V Simposi d'Història del Carlisme, Avia 13 de maig de 2017, Centre d'Estudis d'Avia , p. 17-49. SERRA ROTÉS, R. «Espionatge, contraban i transferència tecnològica al Berguedà preindustrial (finals del s. XVIII i principis del XIX) ». *Aliances Territorials Pirinenques 17es Trobades Culturals Pirinenques*, Societat Andorrana de Ciències, Andorra 2021, p. 83-100.
- 2- SOLÀ, À.: *Aigua, Indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, Centre d'Estudis del Bages/Col·legi d'Enginyers Tècnics Industrials de Manresa/Enginyers Industrials de Catalunya, 2004.
- 3- El 1858 els Rosal Cortina van apostar per instal·lar-se al peu del riu al límit dels termes municipals de Berga, Avia i Olvan. Aquesta no era però la única opció ni tampoc la més propera a Berga, tot i que si que es la que comunica directament amb la carretera planificada per la Diputació. Des de Berga, el camí més curt al Llobregat és el de Pedret i el que resseguint el treballador Metge, i pel costat del Molí del Nin, arriba al Llobregat al terme de la Baells; cap dels dos disposaven d'un bon camí, ni es comptava que hi pogués ser.
- 4- Arnabat comptabilitza un total de 2.878 realistes morts a la comarca, amb xifres altíssimes a Berga (507 morts) i La Pobla de Lillet (289 morts) sobre una població total que no arribava a 23.000 habitants. ARNABAT MATA, R.: "El Trienni Liberal i els aixecaments realistes al Berguedà (1820-1823)", a *L'EROL, revista Cultural del Berguedà*, Berga 2010, núm. 105, p.21-31. A la tesi doctoral d'Arnabat es poden trobar les seves biografies. ARNABAT MATA, R: *Revolució i contrarevolució a Catalunya durant el Trienni Liberal (1820-1823)*, Tesi Doctoral, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives Universitat Pompeu Fabra, 1999, Vol. I. JUNYENT, A.: "Qui eren els carlins berguedans i per què s'enrolaren?", a *L'EROL, revista Cultural del Berguedà*, Berga 2010, núm. 105, p. 31-36, destaca les continuïtats familiars són un element clau per entendre la durada i aflluència que tingueren aquests alçaments d'inicis del XIX i que també podríem allargar fins la tercera carlinada.
- 5- La davallada demogràfica de Bagà és molt significativa: 1717: 617 hab; 1787: 1.237 hab; 1857: 966 hab; 1877: 923 hab.
- 6- L'any 1787 tenia 1.138 habitants i el 1830 només 524.
- 7- SOLÀ PARERA, Àngels: "Indústria tèxtil, màquines i fàbriques a Berga", a *L'EROL, revista Cultural del Berguedà*, núm. 47, Berga 1995, p.12-15.
- 8- SOLÀ PARERA, À.: "Entre teixits, màquines i llibres. Notes sobre la família Soler, originària de Cercs", a *Quaderns de l'Àmbit de Recerques del Berguedà*, núm.3, Berga 1997. P. 49-56.
- 9- FRAGO PÉREZ, M. Pilar: "Els hospitalers al Berguedà: l'església de Sant Joan de Berga (1220-1378)" Tesina de Llicenciatura presentada al Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, setembre de 1988. SELLES RUSIÑOL, CARMÉ; SERRA ROTÉS, Rosa: "Els molins de la riera de Metge a Berga", a *L'EROL, revista cultural del Berguedà*, 2000, núm. 64, p. 24-29. ESPUÑA, Francesc: *La riera de Metge en la industrialització de Berga*, Col·lecció Els Llibres de l'Àmbit, Berga 2001.
- 10- BENET CLARÀ, Albert: "La industrialització d'un poble de la Catalunya central: Sallent (1750-1808)", a *Pedralbes: revista d'història moderna*, 1988, núm. 8, p. 339-347.
- 11- VILARDAGA, Jacinto: *Efemerides Bergadanas*, Manresa 1919, p. 173. ESPUÑA, Francesc: *La riera de Metge*, p. 37-41.
- 12- SERRA ROTÉS, Rosa a: «Carlisme i industrialització durant la Guerra dels Set Anys al Berguedà», p. 22-23.
- 13- SOLÀ PARERA, Àngels: "La introducció de la waterframe a Berga (1816) i la fàbrica Pastor", a *El patrimoni industrial de les Terres de l'Ebre. VII Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*, Barcelona Enginyers Industrials de Catalunya 2009, p. 103-111.
- 14- SERRA ROTÉS, Rosa. «Josep Viladomar i Boix. Capitost botifler de Berga, veguer de Barcelona i corregidor de capa i espasa de Vilafranca», a *L'EROL, revista cultural del Berguedà*, 2014, núm. 121, p. 92-98. BALCELLS, Albert; SERRA, Rosa: *Les colònies industrials a la conca del Llobregat. 150 anys d'història*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2019.
- 15- Sobre l'elevat preu i els requeriments tècnics de les waterframes vegeu: RAVEUX, Olivier i SÁNCHEZ, Alex; "La adaptació tecnològica como factor de localización industrial una revisión de las investigaciones sobre la industria de hilados de algodón en Cataluña (1772-1885)", a *Investigaciones de Historia Económica = Economic History Research*, Vol. 6, N°. 17, 2010, p. 65-94.
- 16- SOLÀ, Àngels: *Aigua, indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 210.
- 17- FELIPÓ ORIOL, Ramon: «Notes per fer una primera bibliografia de Josep Blaxter i Camps, batlle de Berga i secretari de la Universitat de Barcelona», a *L'EROL, revista cultural del Berguedà*, 2015, núm.124, p.46-52.
- 18- SOLÀ, Àngels: *Aigua, Indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 210.
- 19- ESPUÑA, Francesc: *La Riera de Metge*, p. 57. Exemples més documentats són els de la destrucció del molí i batà de Monistrol de Montserrat, la fàbrica Moret a Roda de Ter, molí i fàbriques de Malars, propietat de Josep Molas de Vic, del terme municipal de Sant Andreu de Gurb, SERRA ROTÉS, Rosa: «Carlisme i industrialització durant la Guerra dels Set Anys al Berguedà», p. 29-34.

- 20- SERRA ROTÉS, Rosa "Els orígens de la industrialització tèxtil de Gironella", a *L'EROL, revista cultural del Berguedà*, núm. 118, p. 20-30. SOLÀ, Àngels: *Aigua, Indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 210-211.
- 21- GOL ROCA, ANTONI: *La Tercera conjuració (Berga, 1873). La revolta carlina i la Tercera Guerra Civil a Berga i comarca (1872-1876)*, Berga, edicions de l'Albi, Col·lecció La Guita 8, 2004, p. 38.
- 22- SANTIRSO RODRIGUEZ, Manuel: *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya, 1833-1840*, Lleida, Pagès editors, 1999. Sèries, p. 287.
- 23- Biblioteca de Catalunya. BC. Fons del Marquès de Saudin. Saud.8º 217. Núm.5 i Saud. Fol 174, núm.1 i 5.
- 24- SANTIRSO RODRIGUEZ, Manuel: *Els acords reservats de la Junta de Berga, 1837-1839*, a Institut Municipal d'Història de Berga, Setembre 2005, 23 de setembre de 1837.
- 25- MUNDET, JOSEP M.: *El comte d'Espanya, Avià 1898*. MUNDET, Josep M.: *La Primera Guerra Carlina a Catalunya, Barcelona 1990*.
- 26- SANTIRSO RODRIGUEZ, Manuel: *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya*, p. 308.
- 27- SANTIRSO RODRIGUEZ, Manuel: *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya*, p. 98-99.
- 28- El 19 d'octubre de 1868, el ministre d'Hisenda del govern provisional del general Serrano, Laureà Figuerola, va firmar el decret pel qual s'implantava la pesseta com a unitat monetària estatal, al mateix temps que entrava en vigor oficialment el sistema mètric decimal en el context de la Unió Monetària Llatina. La primera pesseta espanyola va ser encunyada el 1869.
- 29- En aquest sentit el Berguedà aporta un cas molt il·lustrador que és coneix com a *Tresor de Puig-reig*. L'any 1964 es va trobar un important dipòsit de 20 quilos de monedes amagat a la masia de Cal Riera de Merola, format per 781 peces d'una àmplia cronologia que abastava des del segle XVIII fins al 1855, de les quals 730 eren de plata i 51 d'or, i reunit el 1855, i que es va amagar tant bé que no fou localitzat fins que unes obres afectades a la masia en ple s. xx. VEGUÉ, P.: *El tresor de Puig-reig*, Gabinet Numismàtic de Barcelona, 1982. El 10 de novembre de 1982, el Gabinet Numismàtic de Catalunya, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Barcelona i el Museu d'Història de la Ciutat, inaugurava al Palau de la Virreina, l'exposició "El Tresor de Puig-reig". SERRA ROTÉS, Rosa: "El tresor de Puig-reig", a *L'EROL, revista cultural del Berguedà*, núm.6, 1983, p.10-12.
- 30- ESTARÁN PEIX, Josep M.: "El delito de falsificación de moneda en los procesos de la Audiencia de Manresa (1883-1892)", a «*Seminari permanent i interuniversitari d'Història del Dret Català Josep M. Font Rius*», Barcelona, Universitat Pompeu Fabra/ MNAC, 2013, p. 69 a la 87.
- 31- BUSQUETS CASTELLÀ, Josep: *Gironella. Notes històriques*, Associació Cultural El Vilatà, 1999, p.152.
- 32- BUSQUETS CASTELLÀ, Josep: *La parròquia de Gironella. Mil anys d'història*, Berga, Àmbit de Recerques del Berguedà, 2005, p. 85 i 86. L'església de Viladomiu Vell es va inaugurar el 1885.
- 33- BUSQUETS CASTELLÀ, Josep.: *La parròquia de Gironella*. p. 78.
- 34- CASTÁN ANDOLZ, Ignacio Javier: "La sociología del carlismo catalán durante la guerra de los "Matiners", a *Hispania Nova*, núm. 2 (2001—2002), nota 2.
- 35- SANCHEZ AGUSTÍ, Ferran: *Carlins i bandolers a Catalunya, 1840-1850*, Sallent 1990, p. 228-229 i 233.
- 36- El plany de l'Ajuntament de Berga del 1841, acabada la guerra, era contundent: «La villa de Berga tiene por casi único medio de subsistencia el referido ramo de la industria», per a l'abastiment de la qual destinava de manera permanent, més de 100 mules al transport de primeres matèries i producte elaborat per connectar amb Barcelona. Tot i que el tram de Manresa a Berga, que no era transitable amb carruatges, es va prioritzar, les guerres carlines i la manca de finançament van retardar extraordinàriament les obres i la via no es va poder donar per acabada fins l'any 1877.
- 37- NAVAS FERRER, Teresa: "Carreteres i camins del Berguedà. Orígens històrics i gestió viària en temps de la Mancomunitat", a *L'EROL, revista cultural del Berguedà*, núm. 122, Berga 2014, p. 46-47.
- 38- BOPB, Número extraordinario del domingo 2 de mayo de 1841.
- 39- BOPB, núm.100, Sábado 21 de agosto de 1841, p. 3.
- 40- BOPB, núm. 135 y 136, de 11 y 13 de noviembre de 1841.
- 41- BOPB, núm. 55, Martes 9 de mayo de 1845, p. 2 i 3.
- 42- SANCHEZ AGUSTÍ, Ferran: *Carlins amb armes en temps de pau : altres efemèrides d'interès (1840-1842)*, Lleida, Ed. Pagès, 1996.
- 43- SANTIRSO, Manuel: «Els Matiners: paisatge abans de la batalla», a *L'EROL*, núm.76, Berga 2003, p. 18-25.
- 44- *La Voz de Queralt*, núm.17, de 24 d'agost de 1899, p. 148 sota el títol "Sr. D. Ramón Rosal, Coronel Carlista, falleció el 16 del presente mes en esta ciudad, RIP". Agraïxo a Josep Noguera Canal la informació i la transcripció d'aquest text.
- 45- Lluís Rosal Coma, fill de Ramonet Nè i nebot de Lluís Nè, fou alumne del "Colegio para Cadetes en la pequeña población de Vidrà, el verano de 1874.... Las mejores familias carlistas enviaron a estudiar a sus hijos, deseosos de figurar en las

filas directivas del movimiento. Encontramos a Lluís Rosal y Coma, hijo de Ramonet Ne; Pau Soliva y Ruscalleda, de los Soliva de Tordera; Josep Torrabadella y Mas, de Casserres, parientes del último rector de la Universidad de Cervera y de la «Universidad carlista» de la Primera Guerra, o Lluís Vayreda y Vila, de los Vayreda de Olot, entre muchos otros”. FERRAN TOLEDANO, Lluís: “El caudillaje carlista y la política de las partidas”, MILLAN, J. (Ed), “Carlismo y contrarrevolución en la España contemporánea”, a AYER, Número 38, 2000, p.112-113. Bartomeu Torrabadella i Badia, catedràtic de dret canònic, rector de la Universitat de Cervera, rector de la Universitat de Solsona i de la Portella, va néixer a Casserres l’any 1796. Va ser vicepresident de la Junta Superior Governativa Carlina.

46- L’últim aixecament carlista que fa tenir lloc a Catalunya va tenir protagonisme al Berguedà; l’endemà de l’assalt a Badalona, el 29 de setembre de 1900, es va produir el de Gironella amb el suport del Cercle Tradicionalista dirigit per treballadors de la colònia Rosal que vivien a Gironella. L’1 de juny de 1899 “Lo Pi de les Tres Branques” explicava que Lluís Rosal, aleshores president del Cercle Carlista de Berga, detingut i conduït a Barcelona “per suposar-lo culpable en la troballa d’armes a Cerdanyola” i no fou alliberat fins el 18 de novembre. S’havien identificat també amagatalls d’armes a la balma propera a Can Xuriguera de l’Espunyola i a Puig-reig. A finals d’any continuaven presos a Barcelona i acusats de ser còmplices dels revoltats, Tomàs Casals Vilalta, àlies el Frare de Malanyeu refugiat a Barcelona, Josep Santacreu Trasserra, Joan Ragués Viñals i Benet Casòliva Boixader.

47- Joan Guixé Guixé, va guanyar el premi dels Jocs Florals del 1906 organitzats pel “El Cim d’Estela” i patrocinats per Ramon Pujol Thomàs. El text premiat, “La Indústria tèxtil catalana”, publicat a *Quaderns de l’Àmbit de Recerques del Berguedà*, Núm 2, Berga 1992, p. 146-157, esmenta el 1843 com a data d’obertura de la fàbrica de Cal Lluís Nè que també tenia repartides filadores “de 120 púes repartides en dos locals en el Carrer de las Horas (quina propietat ignorem), y’s valgué deu anys més tart passà à ser propietat dels Srs. Monegal Rosal y Cia en 1869, y ab l’obertura de la fàbrica del Riu, propietat d’en Ramon Rosal y Germans en 1861, que els seus fills Antón y Agustí, molts treballadors fills de Berga deixaren els telers de mà per guanyase en aquestes fabricues, qu’ls oferien més garanties, tant pel trevall, com pel sou de la mà d’obra”.

48- La turbina hidràulica, que es fabricava a mida no es generalitzà a Catalunya fins el 1858 quan l’empresa gironina Planes es va especialitzar-se en la seva construcció. NADAL, J.: “Los Planas, constructores de turbinas y material eléctrico”, a *Revista de Historia Industrial*, núm.1, 1992, p. 63-93. Les primeres es van començar a instal·lar a partir de 1850 millorant molt els rendiments dels salts aprofitava entre un 70 i 80% de la potència del salt, reduïa les oscil·lacions derivades del cabal i tenia menys risc d’avaries . El 1853 ja funcionava la de la societat “La Manresana, el 1857 a les fàbriques Vella i del Malpàs de Sallent, de la qual era soci el berguedà Pla Bonet en funcionaven dues, de 40 i 45 CV, i el 1859 s’instal·la la de la fàbrica del Pont de Navarcles, de 40 CV, de la qual era soci Josep Pons i Enrich, el fundador de la colònia Pons de Puig-reig. Havia començat un procés de substitució de les antigues rodes hidràuliques per nous motors que es faria en un període no gaire llarg de temps. FERRER ALÓS, Ll.: *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*, Fundació Noguera, Estudis 58, Barcelona 2011, p.376-383.

49- ESPUNA Francesc: La riera de Metge en la industrialització de Berga, p. 88-90.

50- La nit del 24 de juliol de 1863 un incendi iniciat a la barraca on hi havia el taller de fusteria feu perillar la integritat de la fàbrica de Cal Lluís Nè. “El vecindario despertó al ruido de las campanas de la parroquia y voces de los serenos, y en un instante acudieron las autoridades, guardia civil, carabineros, empleados municipales y muchísimo gentío. El fuego no pudo penetrar en la fábrica, y fué apagado antes de causar perjuicios. Luis Rosal, fabricante muy bien quisto en la población, pudo quedar satisfecho del interés que se tomó ésta en corlar un incendio que tantos perjuicios iba á causarle, y por lo mismo manifestó á los concurrentes su vivo agradecimiento”. Publicat a “El Eco de la Montaña” el 30 de juliol de 1863.

51- *Historia del Fomento del Trabajo Nacional*, Barcelona 1911, p. 446-447.

52- VILARDAGA, Jacinto: *Efemerides Bergadanas*.

53- Els Monegal originaris de Sant Llorenç de Morunys estan documentats des de l’època medieval; a més de pàges foren paraires, comerciants i moliners. SEGRET RIU, Manuel: *Aportacions A la història de la vila de Sant Llorenç de Morunys i comarca*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalanes, 1978. Esteve Monegal fou el principal protector del Santuari de Lord que fou destruït durant la Primera Guerra Carlina, aixecat de nou entre 1867 i 1870, i protegit també pels Monegal, per Esteve i els seus fills Josep, Ramon i Esteve Monegal i Nogués.

54- ACB, Lligall 940, C.6.2.6.2. Matrícula industrial 1851 i 1858 a 1881.

55- L’any 1841 Josep Ribera, advocat de professió, era l’alcalde de Berga, Albert Rosal consta com a síndic personer de Berga el 1834 i 1835 i regidor liberal el 1842, i Bonaventura Codina, moliner de Berga, figura com a regidor de l’Ajuntament els anys 1827 i 1832. JUNYENT TRASSERRA, Anna: *La revolució liberal i el primer carlisme al Berguedà*, treball final de màster d’Història Comparada, 2008.

56- Considerem que les dates són les del punt de partida del projecte, de quan aquest ja esdevé una realitat i per tant ja

s'ha escollit la localització, s'ha adquirit els terrenys, s'ha avaluat el capital a invertir, s'ha definit el sistema productiu, s'ha demanat permís d'ús hidràulic i permisos d'obres, etc. Evidentment que en molts casos la fàbrica no es posa en marxa fins al cap de dos anys (el temps necessari per construir la infraestructura hidràulica, aixecar les naus, instal·lar la maquinària) però la decisió està presa i el projecte ja no te retorn. Cal Rosal (1858), Monegal (1858) Cal Metre (1860-61), Cal Bassacs (1863), Viladomiu Vell (1868-71), Viladomiu Nou (1874), Cal Prat (1874), Cal Casas (1861), Cal Pons (1875), Cal Riera (1856), L'Ametlla De Merola (1864).

57- GARCIA BALAÑA, Albert: *La fabricació de la fàbrica: treball i política a Catalunya cotonera, 1784-1874*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

58- D'aquesta família era mossèn Josep Pla i Badia (Berga 1821-Premià de Mar 1900) capellà castrense, acabada la guerra viatjà a Cuba i a Nova York retornà a Berga i s'incorporà a la Comunitat de Preveres; fou director de *El Eco de Queral* i de *La Verdad*, el diari dels Rosal.

59- ESPUÑA, Francesc: *La riera de Metge*, p. 58-59. El fill de Pla Bonet, Manuel Pla Farriols, conservador i proper als carlins, home dialogant, fou tinent d'alcalde de l'Ajuntament de Berga i de la màxima confiança de l'alcalde Agustí Rosal Sala, a qui va substituir al front de l'ajuntament el 1893 en un curt mandat que només durà un any. Fou l'home que liderà la transformació d'una bona de carlins berguedans que evolucionaren cap el catalanisme. NOGUERA CANAL, Josep: "Els inicis del catalanisme al Berguedà", a *L'EROL, revista cultural del Berguedà*, núm. 36, 1992, p. 23-33.

60- SERRA ROTÉS, Rosa: "Cal Casas, una colònia", a *Intervención en el Patrimonio Industrial. Postocupación de las colonias del Llobregat*, Berta Bardi-Milà y Joan Moreno Sanz Ed., Redactores Urbanos Ed, Madrid 2022, p. 125-139.

61- MOREU REY, Enric, "Una dinastia d'industrials. Els Rosal de Berga", a *Homenatge a Jaume Vicens Vives*, Barcelona, Facultat de Filosofia y Letras. Universidad de Barcelona, 1967, Vol.II, p. 447-457.

62- DD.AA.: *Cal Rosal: 150 Anys (1858-2008)*, Ajuntament d'Olvan/Àmbit de Recerques del Berguedà. BALCELLS, Albert; SERRA, Rosa: *Les colònies industrials a la conca del Llobregat. 150 anys d'història*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2019.

63- SOLÀ, Àngels: *Aigua, indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 269-272. L'autora va referència a la font "*Guía de forasteros en Barcelona y noticia de las fábricas de las cuatro provincias de Catalunya*", Barcelona 1842, p. 69-112, que a més de les dades de Berga documenta altres establecimientos en altres municipis berguedans: Avità (7 de filar i 9 de teixir); Bagà (7 de cada); Borredà (4 de cada); Casseres (18 de cada); Castell de l'Areny (12 de cada); Cercs (12 de cada); Gironella (5 de cada); Maçanes (3 de cada), Montclar (4 de cada), Olvan (4 de cada), Pobla de Lillet (18 de cada), Sant Martí de la Nou (4 de cada), Vallcebre (2 de cada) i Vilada (28 de filat i 27 de teixit).

64- ESPUÑA, Francesc: *La riera de Metge*, p.48.

65- SOLÀ, Àngels: *Aigua, indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 211.

66- SOLÀ, Àngels: *Aigua, indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 176-180.

67- SOLÀ, Àngels: *Aigua, indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 195-197. SOLÀ, Àngels; BUSQUETS, Josep: "Comerciants gironellencs a "les Castilles" en els segles XVIII i XIX", a *Els Catalans a Espanya 1760-1914*, Ed. Afers, 1996, p. 473-478. Aquest article es va publicar a la revista *L'EROL* en el número dedicat a la memòria de Josep Busquets, 2013, núm. 118, p. 11-16.

68- ACA, Real Audiencia, Registros, 992.

69- Els Viladaga van ocupar càrrecs als ajuntaments fins el 1833; Jaume Vilardaga i Sastre (Berga circa 1790) estudià dret i exercí a Berga, com el seu fill, Josep Maria Vilardaga i Junquet (Berga 1814 – 1889) que fou un dels notaris del partit judicial en uns anys difícils com els de les Guerres Carlines; durant la primera guerra lluità amb les tropes liberals, i fou successivament comandant militar de Balsareny, de Súria i de Navarxes i fiscal militar de Manresa. Després de la guerra fou batlle de Berga, on es distingí durant el còlera de l'any 1854. Fou pare del farmacèutic, jurista i historiador Josep Maria Vilardaga i Pujol (Berga 1856-1936).

70- Resposta del 27 d'agost de 1821 de la firma *Vilardaga, Julià y Reynals* a l'acusació publicada al *Diario Constitucional* de tenir emmagatzemat blat en mal estat a la Barceloneta que fou causa del contagi. (Núm. 235, p. 1-3, 5-9 Suplemento (1697-1699, Suplemento)

71- RODRIGO ALHARILLA, Martín: "El origen de la Casa de Vapores fue una fragata de vela: De J. Julià e Hijo a la Sociedad Anónima de Navegación Trasatlántica, 1877-1906", *Barna Quaderns d'història*, 2015, núm. 22.

72- RODRIGO ALHARILLA, Martín: "Comerciendo con esclavos africanos desde Barcelona: Jaime Tintó Miralles (1770-1839)", *Hispania*, 2021, vol. LXXXI, n.º 267, enero-abril, p. 73-100.

73- OLIVA RÍCOS, Benet: *Els orígens de la primera industrialització del rerepaís. Un cas emblemàtic: Vilassar i el capital comercial barceloní (1828-1875)*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 199. OLIVA RÍCOS, Benet: "Els Nadals al Baix Llobregat. Del tèxtil i el ferrocarril a l'especulació en terrenys", a *Materials del Baix Llobregat* 3 (1997), p. 69-74. GALÍ, Roser: "Crédito comercial e

- inversió fabril. El «holding» Nadal i Ribó (1828-1875)”, a *Revista de Història Industrial*, N.º 22, 2002, p. 45-77. OLIVA RICÓS, Benet: “Els Nadals al Baix Llobregat. Del tèxtil i el ferrocarril a l’especulació en terrenys”, a *Materials del Baix Llobregat 3* (1997). p. 69-74.
- 74- CALOSCI, Laura: “Comerciantes genoveses en Barcelona entre los siglos XVIII-XIX : la familia Villavecchia”, a *Congrés d’Història marítima de Catalunya*, Actes, Barcelona 2002.
- 75- Joaquim de Cabirol havia estat diputat a Corts el 1858, 1864 i 1876 per Girona i Barcelona, soci de l’elitista Cercle del Liceu de Barcelona, i president.
- 76- SOLÀ, Àngels: *Aigua, Indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, p. 214-217.
- 77- *El Faro Nacional. Revista de jurisprudencia, de administracion, de tribunales y de instruccion pública*, 18 setembre del 1856, p. 262.
- 78- SOLÀ PARERA, Àngels: “Comerciantes catalans un xic especials. Anada i tornada dels catalans a “les Castilles” en el segle XIX”, a *Els catalans a España, 1760-1914*, Universitat de Barcelona-Centre d’Història Contemporània de Catalunya 1996, p. 47-65.
- 79- SOLÀ PARERA, Àngels: “Comerciantes catalans un xic especials”, p. 47-65.
- 80- CHUMILLAS, Isabel R.: «Vivir de las rentas: el negocio del inquilinato en el Madrid de la restauración», Madrid, Los Libros de la Catarata, 2002, p.148.
- 81- *La Il·lustració Catalana* del 15 de setembre de 1883 li dedicà un allarga i elogiós necrològic.
- 82- SOLÀ PARERA, Àngels: “Sobre fàbriques, fabricants i socis. Puntualitzacions a partir del cas de la industrialització de Rubí”, a *Arraona*, núm.9, 1991, p. 51-65.
- 83- RAVEUX, Olivier. “Equiper l’industrie catalane au début de la révolution industrielle: l’exemple des machines à vapeur (1833-1850)”, a *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 2005, núm. XXIII, p. 243-278. RAVEUX, Olivier, “Los fabricantes de algodón de Barcelona (1833-1844). Estrategias empresariales en la modernización de un distrito industrial”, a *Revista de Historia Industrial*, 2005, n.º 28, p. 157-185.
- 84- RODRIGO Y ALHARILLA, Martín, “Comerciendo con esclavos africanos desde Barcelona: Jaime Tintó Miralles (1770-1839)”, a *Hispania*, 81/267, Madrid, 2021, p.73-100.
- 85- OVILIO Y OTERO, Manuel, “Biografía de don Antonio Jordá y Santandreu, diputado a Cortes”, a *Historia de las Cortes de España y biografías de todos los diputados y senadores más notables contemporáneos*, Vol. II. Madrid: Imprenta y establecimiento de grabado de D. Baltasar González, 1847, p. 199-214.
- 86- COLL, Isabel: “Sepultura de la familia Jordá-Vilarasau”, a *Art Funerari*, 2020.
- 87- BAHAMONDE MAGRO, Àngel y OTERO CARVAJAL, Luis Enrique: “La reproducción patrimonial de la elite burguesa madrileña en la Restauración. El caso de Francisco de las Rivas y Ubieta, marqués de Mudela. 1834-1882”, a *La sociedad madrileña durante la Restauración 1876-1931*, Vol. I. Población y territorio. Madrid, centro económico Burguesía y nobleza en la Restauración, Consejería de Cultura de la Comunidad de Madrid, Febrero 1989, p. 531-533.
- 88- No van marxar tots els Safont. Branques de la família es van quedar a Berga. FELIPE, Ramon: “Els Safont de Berga”, a *Regió7*, 10 de juny de 2006.
- 89- SERRANO COBOS, Anna: *Contribución al estudio de la desamortización en Estaña: los Safont 1814-1841*, Barcelona, UAB, 1979. RAMON DE SAN PEDRO, J.M.: “Els Safont”, a *Ausa*. Núm. 11, 1955-57, p. 311-319. MOLI FRIGOLA, Montserrat: “Les Desamortitzacions al Berguedà”, a *L’EROL, revista cultural del Berguedà*, 2020, núm. 144, p. 42-50. CONGOST, Rosa: “La família Safont, el Comte de Santa Coloma i la revolució liberal”, a *Recerques: Història, economia, cultura*, núm. 22, 1989, p. 83-92.
- 90- SOLSONA SORROSAL, Carme: *La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851)*, Servei de Publicacions, Universitat de Lleida, 1999.
- 91- RAVEUX, Olivier: “Los fabricantes de algodón de Barcelona (1833-1844). Estrategias empresariales en la modernización de un distrito industrial”, a *Revista de Historia Industrial*, 2005, núm. 28, pp. 157-185, Cuadro 3.
- 92- SOLÀ PARERA, Àngels: “La societat barcelonina en una època de canvis”, a *Barcelona Quaderns d’Història* 11, 2004, p. 39-68.
- 93- LUJÁN FELIU, Oriol: *Reclamant espanyolitat des de la catalanitat: Un estudi dels diputats escollits a Catalunya durant la Dècada Moderada (1834-54)*, tesi doctoral departament d’Història Moderna i Contemporània, Universitat Autònoma de Barcelona, Desembre 2015.

'Eguzki-lore' (carlina): element natural i patrimoni immaterial pirinenc, esdevingut símbol identitari i recurs econòmic basc

'Eguzki-lore', patrimoni immaterial materialitzat en un element natural a tots els Pirineus i més enllà

El 2019 vaig poder constatar la presència de carlines a les portes d'algunes cases durant les Trobades de Sureda, gairebé a tocar del Mediterrani. Quan ho vaig comentar en un programa de Ràdio Euskadi, el que em va estranyar va ser la sorpresa de l'entrevistador, especialista de l'Eusko Ikaskuntza (Societat d'Estudis Bascos), que desconeixia la dada. I això que Violant i Simorra la constata des del País Basc «fins al Pirineu més oriental». Perquè l'*eguzki-lore* («flor solar») és emblemàtica, més que del patrimoni immaterial, de la identitat basca.

Sí, però no només basca. Ni tan sols únicament dels Pirineus. Al departament occità d'Avairon se'n poden trobar, ja siguin originals o reproduccions, en molts pobles. Tant és així que els rètols anunciadors de l'autovia i la pàgina web de turisme identifiquen la comarca de L'Arzac amb la carlina.¹ (Imatge 1)

És habitual recórrer a elements naturals, artificials o mixtos com a protectors de cases, heretats, persones... Així mateix, la classificació pagà/cristià resulta sovint arbitrària, o tal vegada un intent d'adequar a la nostra percepció una realitat molt més complexa del que ara ens sembla. Des de la Bretxa de Rotllà fins a l'os, passant per l'arc blanc, la sal, les nits de solstici o l'arc de Sant Martí, la mirada a la natura constituïa una cosmovisió propera en el temps, però totalment allunyada del nostre mode de vida actual.

Sabem quan i com es va modificar radicalment aquesta mirada a la natura, durant la segona meitat del segle xx. Des de quan era així? És una pregunta necessària, però capciosa. Perquè l'única resposta vàlida és: «No ho sabem, i no es pot saber.» Se sol

Imatge 1

Xabier Kerexeta i Erro, tècnic superior d'etnografia de la Diputació Foral de Guipúscoa

Paraules clau: eguzki-lore, carlina, patrimoni immaterial, identitat col·lectiva, Pirineus, País Basc

considerar que les creences paganes, per definició, són anteriors al cristianisme, una mena de supervivència en un entorn cristià oficial, fins i tot clandestina o dissimulada. No ha de ser així necessàriament. La religiositat popular ha inclòs elements cristians i pagans amb una naturalitat ara sorprenent. Al cap i a la fi, si no hi ha contradicció, totes dues poden ser complementàries. I encara més, molts elements en teoria purament cristians es reinterpreten popularment fora dels dogmes de l'Església. Un exemple:

El plafó informatiu de l'ermita de Sant Lliser o Sant Lleir (no aclareix si és un nom anterior, posterior o una varietat local), al bosc de Virós (Pallars Sobirà), no ens parla del personatge històric, el Bisbe Glycerius, ni tan sols de la seva hagiografia més o menys oficial, farcida de fets que –suposadament– van tenir lloc als dos vessants dels Pirineus. Només ens fa saber que és «el sant que fa ploure».

Tornant a la carlina: des de quan compleix la funció portadora dels beneficis de la llum solar? Ho fa en tots els territoris des de la mateixa època, i sempre interpretada de la mateixa manera? El desinterès –fins i tot menyspreu– envers les creences populars, titllades de superstició (primer en contrast amb les creences religioses, posteriorment incloent-les), va fer que no es documentessin fins que el folklore, com a disciplina més o menys científica, va començar a recollir dades de la tradició oral, en el nostre cas molt a finals del segle XIX i de manera irregular.

El nom basc de la flor, tot i que és molt gràfic, no dona pistes de la seva implantació. El fet que sigui relativament freqüent trobar-la (rarament en exclusiva, sinó combinada amb creus, potes d'animals, etc.) en cabanes de pastors de zones amb molts megàlits ha fet que algunes persones arribessin a la conclusió que l'origen d'aquesta tradició és prehistòric.

Però això, tot i que és freqüent en el que podríem anomenar «neomitologia basca», no té cap altra base documental que la voluntat de creure-ho. Si trobem més *eguzki-lores* en comarques de muntanya que a la costa és, per començar, perquè creixen en aquest hàbitat, i res no ens fa pensar que hi hagués una mena de tràfic de carlines de les comarques pastorals a les agrícoles durant les transhumàncies. (Imatge 2)

El diccionari de mitologia basca de Barandiaran (natural de Guipúscoa, però que va fer recerca en tots els territoris bascos), un referent imprescindible, només hi dedica una línia, i dins de la veu *eguzki*, molt més àmplia.

El diccionari trilingüe èuscar/castellà/francès d'Azkue (biscaí, però també investigador en tots els territoris de parla basca), el 1905, només recull la variant dialectal labortana d'*iguzki-lore* per al gira-sol. ¿El seu informant va assenyalar específicament aquesta planta no habitual en l'entorn atlàntic basc, o l'autor ho va donar per fet quan va recollir el terme perquè no coneixia aquesta denominació per a la carlina? Perquè, per a la *Carlina acaulis* recull el terme *astalarra*, traduïda al castellà com a *ajonjera* (en aquest cas, sense corresponent francès). *Astalarra* també es fa servir per a altres cards silvestres.

Imatge 2. Carlina a les pastures de Tromosa, Bigorra

Imatge 3

Imatge 4. Besta Berri d'Heleta, Baixa Navarra

El botànic navarrès Lacoizqueta, que en el seu diccionari publicat el 1888, també trilingüe, hi afegeix el nom científic de les plantes, en el cas de la *Carlina acaulis* recull el terme *basakarda*. És molt probable que el terme *eguzki-lore* existís, però sembla que el seu ús no estava gaire estès.

D'altra banda, Barandiaran en coneixia el nom i la funció immaterial, però no li va semblar destacable entre els molts elements apotropaics, pagans, cristians o cristianitzats que ens van arribar al segle xx. Curiosament, l'homenatge que li van retre el 1992 es va il·lustrar amb una *eguzki-lore*, senyal que aleshores ja complia una funció identitària més que no pas patrimonial. (Imatge 3)

El que sí que tenia molt de valor en la mentalitat tradicional era la festa del Corpus, en èuscar denominada *Besta Berri* (Festa Nova), tot i que se celebra des del segle XIII.

Aquesta festivitat aplega molts elements religiosos i profans, i fins i tot podria dir-se que alguns de pagans (la profusió de plantes sembla una exaltació de la natura, però això no és incompatible amb el cristianisme). El seu folklore és molt ric i varia segons l'època i el lloc. Tanmateix, hi ha un element central: la custòdia. Un dels noms que rep en èuscar és *eguzki saindua*, literalment «sol sant». No és estrany, perquè acostuma a ser d'or i amb un cercle de raigs per col·locar-hi l'hòstia. Tampoc és estrany que es facin servir com a metàfora de la divinitat l'or –el metall preciós per excel·lència– i el sol, l'astre rei. Un altre exemple de com en la mentalitat tradicional es pot atribuir a un element natural un valor supranatural, en aquest cas un valor cristià. (Imatge 4)

Ara la pregunta és: *eguzki-lore* s'ha estès com a terme i com a amulet a partir d'aquesta identificació? És anterior però es va estendre més quan se li va atribuir aquest nou caràcter? Potser no hi té res a veure, però a Aragó es constata la funció apotropaica en portes i finestres tant de carlines com de representacions de custòdies.² Perquè donem per fet que el terme *eguzki-lore* es va estendre com a metàfora del sol. Fins i tot Violant i Simorra diu que és així, i considera «desvirtuat» el significat del Pirineu oriental. No diu, però, quin és. A mi, a Sureda, una senyora em va explicar que era un regal dels nois a les seves xicotes. Va reconèixer, però, que només ho havia sentit a dir. És cert que la flor viva

s'obre o es tanca segons el grau de llum, la qual cosa en facilita el caràcter metafòric solar. Però també és cert que dura molt més que qualsevol altra flor, així que podria ser una metàfora de l'amor «per sempre». (Deixo de banda la versió culta que relaciona la carlina amb Carlemany o Carles V perquè no és popular pirinenca.)

Només vull constatar que l'ús d'elements naturals com a protectors sobrenaturals no ha de ser necessàriament anterior al cristianisme, ni paral·lel, ni molt menys contraposat. És evident la capacitat de sincretisme de la religiositat popular, que respon a necessitats de protecció de les comunitats agropastorals amb els recursos naturals i els condicionaments ideològics de cada moment i lloc.

En certa manera això continua sent així: la comunitat urbana basca, en general poc creient –fins i tot anticristiana en molts casos–, però idealitzadora d'un món tradicional suposadament pagà i connectat a la natura, reinterpreta i dota de noves forces simbòliques un element natural protegit, difícil de veure en el seu entorn i molt evocador. Per exemple, a la pel·lícula *Irati* (Paul Urkijo, 2022), l'*eguzki-lore* es contraposa a la creu i als cristians que exploten el bosc.

L'*Atlas etnográfico de Euskal Herria*, en el volum dedicat a la llar i la família, recull l'existència d'aquest costum i de creences associades (contra el llamp, contra les bruixes i/o els mals esperits, en alguns llocs collida el matí de Sant Joan...). També documenta, a les comarques castellanitzades, el terme *flor del sol*, tot i que a les de parla basca té altres noms, com *kardu santua* (card sant).

Afegeix que «antigament va tenir un significat protector de la llar», però finalitza amb el paràgraf següent: «Avui dia és freqüent veure l'*eguzki-lore* a moltes portes com a nou element decoratiu. Tal com assenyalen els informants d'Aoiz (Navarra), aquests últims anys són els joves els que col·loquen aquesta flor a les portes de les cases».³

Merament decoratiu? Des de fa alguns anys, davant les dificultats i les restriccions legals per collir-les, una floristeria de Navarra les cultiva i les ven.⁴ D'altra banda, una altra empresa alabesa les conrea i en ven les flors i les llavors, així com joies inspirades en la flor.⁵ En tots dos casos, per tal de promocionar-les es fan servir llegendes o termes més neomítics que tradicionals, i s'insisteix en el seu caràcter basc.

'Eguzki-lore': d'exemple del pensament màgic tradicional a símbol identitari basc en una societat consumista

A totes les comarques dels Pirineus hi ha cases amb carlines a les portes, en general de fa temps, segons el que es desprèn del seu estat. Al País Basc, en canvi, moltes són més recents, grans i boniques, tant collides com comprades. Es troben en àmbits urbans, en localitats rurals i, més que en les actuals cases de pagès, les veiem en segones residències. En canvi, ara és estrany veure-hi nous crucifixos, sagrats cors o altres elements catòlics, abans molt habituals. (Imatge 5)

Imatge 5. *Eguzki-lore* i, a sobre d'una creu, sagrat cor amb una fórmula en èuscar

Ara tenen un altre significat, identitari, i es poden trobar *eguzki-lores* naturals, artificials o imatges a la porta o a l'interior d'una (perquè no les robin, perquè ara això passa), i no només d'una casa, sinó també d'un comerç, un vehicle, etc. N'hi ha en esqueles i sepulcres, soles o al costat de creus o *lauburus*, tot i no tractar-se d'un element funerari. Acompanya postals de Nadal, tot i que no respon a la seva simbologia. N'hi ha en anuncis de festes o altres esdeveniments de les comunitats basques a l'estranger. Forma part de logos d'associacions juvenils, veïnals i ecologistes, i de col·lectius de tota mena. Acompanya els noms d'alguns bars i d'altres establiments d'hostaleria. Fins i tot una fisioterapeuta especialitzada en medicina tradicional xinesa, a Irun, ha decidit publicitar-se com a *Eguzkilore*. (Imatge 6)

Es pot trobar en tota mena de joies, des de la gamma alta fins a la bijuteria.⁶ A l'edifici Kubo de Sant Sebastià, seu del Festival de Cinema i d'altres esdeveniments internacionals, s'hi promocionen joies amb el seu nom en anglès, *sunflower*, al costat d'altres icones basques.

També apareix en peces de roba, sobretot en samarretes.⁷ Fins i tot hi ha una versió d'*eguzki-lore* que imita el tradicional brodat en punt de creu blau, fet que representa una renovació de la iconografia basca, ja que aplega dos elements tradicions en principi molt diferents.⁸ I des del 2020, també la podem veure en mascaretes.

Es pot trobar estampada en vaixelles, caps de caramels, coixins, rellotges o adhesius. Es fabriquen per penjar a les parets o per col·locar sobre els mobles, i n'hi ha de metall, de fusta, de plàstic, de tela o de paper. Se'n fan recreacions força fidedignes o versions bastant lliures.⁹ La fan servir per recaptar fons col·lectius de tota mena.¹⁰ (Imatge 7)

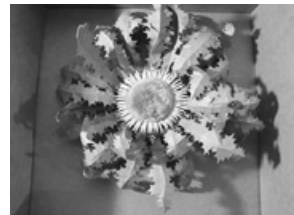
La primera ruta de l'*escape room* donostiarra Mitologik és «*En busca del Eguzkilore*», en masculí (com que l'èuscar no té gènere, en castellà es fa servir tant la forma femenina, per «*flor*» [*lore*], com la masculina, per «*sol*» [*eguzki*]).¹¹

Símbols identitaris: una realitat canviant en el temps i l'espai

Vaig aprofitar el viatge a les Trobades de Matamala per visitar el Museu Municipal de Llivia i la seva col·lecció provinent de la farmàcia Esteva. A la botiga, hi vaig veure una llista de productes elaborats per un taller de ceràmica de la localitat veïna d'Angostrina. Entre reproduccions de pots de farmàcia hi havia un espai que corresponia a «*carlines*». Vaig preguntar al mostrador i la responsable (que es pensava que era valencià) em va dir: «*la carlina és l'eguzki-lore*». Així, directament, com si un valencià hagués d'entendre millor una paraula basca que la catalana. I em va explicar que als Pirineus tenia un caràcter

Imatge 6. A Zubieta, Navarra, diversos rètols que indiquen el nom de les cases s'acompanyen d'*eguzki-lores*

Imatge 7. Un taller ocupacional de persones amb discapacitat intel·lectual les ven en diferents formats, amb explicacions en èuscar, castellà, anglès, francès i català

protector de la casa, etc. Res de nou, tret de l'ús del terme basc a la Cerdanya, segurament perquè traduït explica millor, en la seva semblança formal (el disc groc i la sensació de moviment dels raigs per la irregularitat de les fulles), la creença que el sol, i en general la llum del dia, protegeix de tota mena de mals nocturns, en especial dels sobrenaturals.

Al taller en vaig comprar un exemplar, amb el text explicatiu en català i francès del que acabo de comentar, i que començava amb la paraula *eguzki-lore*.¹² És a dir, per al públic probablement turista el seu atractiu radica, més que no pas en el gust estètic per l'objecte en si, a endur-se a casa un símbol del patrimoni immaterial pirinenc, molt lligat a la natura i les creences ancestrals, tant que es recorre a la llengua basca, potser percebuda com a preindoeuropea, prehistòrica, atàvica, tel·lúrica... (Imatge 8)

És molt interessant, perquè al País Basc francès l'*eguzki-lore* amb prou feines es comercialitza. Només l'he vist en pòsters a la venda en un parell de botigues de records, i en el nom d'una altra botiga, a Donibane Garazi (oficialment només en francès, Saint-Jean-Pied-de-Port). A part d'això, el *lauburu* (la «creu basca» de quatre caps), la pilota, la txapela, l'ovella (el formatge Ossau-Iraty és molt prestigiós) i fins i tot el «piment d'Espelette» (també amb la seva pròpia denominació d'origen) continuen ocupant els primers llocs en la llista de *souvenirs*. A diferència de la carlina en el Pirineu català, els productes bascofrancesos gairebé no tenen caràcter identitari entre la població local; només són tòpics, en molts casos molt recents, buits d'un altre contingut que no sigui el consum turístic, i de fabricació industrial, no artesanal. En aquest sentit, ja vaig parlar del contenciós del «véritable linge basque» a les Trobades de Montanui.

La conversió en producte propi de l'*eguzki-lore* per part d'un taller català artesanal de ceràmica no és el que ara es denomina una apropiació cultural; en qualsevol cas, només de la denominació. I encara més, al Pirineu català, tal com em va comentar una assistent a la trobada, no és estrany trobar-hi carlines, i per això encara se'n poden veure a moltes cases. ¿És simplement un element apotropaic tradicional, que es continua mantenint potser més per inèrcia que per creença en les seves virtuts? Possiblement, però també és probable que s'estigui creant una nova relació identitària.

Tenint en compte les limitacions productives de l'artesania familiar, la idea del taller d'Angostrina, sense negar-li l'aspecte comercial, es pot entendre com la posada en valor, més que d'un recurs natural, d'un patrimoni immaterial. No en va en vaig tenir coneixement en un museu, al costat de reproduccions de peces històriques. Aquí ja hi ha un canvi de percepció, no només perquè l'element natural s'ha convertit en un artefacte que el representa i el substitueix. El natural crec que està protegit per llei, tot i que algú em va assegurar que a la Cerdanya es podia collir sense problemes, potser perquè es troba en espais no protegits? La qüestió és que en alguna comarca occitana ja se'n podeu veure representacions en metall o en fusta a les portes. Al País Basc també, segurament perquè

Imatge 8

és difícil trobar l'*eguzki-lore* a la natura, i perquè els exemplars cultivats no són barats. Unes setmanes abans de la trobada, vaig ensopegar en una xarxa social amb un article del magazín *La Mira*. Em va cridar immediatament l'atenció la primera foto, de Pep Companys Huguet, i encara més el text que l'acompanyava: «Al costat d'una *Carlina acaulis*, el poeta Lluís Calvo recorda un passat que plasma entre paraules amb l'escenografia permanent del Pallars Sobirà, a casa dels seus ancestres.»¹³ Així doncs, no era casualitat que es triés aquest escenari per presentar el poeta. Ho va decidir ell? El fotògraf? L'entrevistadora? En qualsevol cas, és un ús conscient de la carlina com a element vinculant del protagonista amb els seus orígens, perquè és poc probable que simplement continuï creient en el seu poder màgic segons la mentalitat tradicional.

Una altra cosa és fer el salt qualitatiu «a la manera basca» i considerar-la un símbol identitari nacional, o si més no comarcal. És cert que Catalunya és territorialment i paisatgísticament més gran i variada que el País Basc, però també és cert que al País Basc l'ús tradicional de l'*eguzki-lore*, encara existent, tampoc estava tan generalitzat com pot semblar ara, perquè no es dona en totes les comarques i, per descomptat, no ha estat l'únic element protector, natural o artificial, que s'ha col·locat a les portes. Així doncs, hi pot haver un altre factor: la denominació. Si en català es denominés «flor del sol» o alguna cosa semblant, potser en les darreres dècades també s'hauria estès més en àmbits no pirinencs.

Perquè *eguzki-lore*, aquest nom tan gràfic, a la pràctica s'ha convertit en l'única paraula per definir totes les varietats de *Carlina acaulis*, *angelica* i *acanthifolia*. De fet, en castellà ara també se la coneix així al País Basc. Però, d'acord amb el que ja s'ha dit, té altres noms, que possiblement es feien servir més en el passat. Segons la Viquipèdia, també es denomina –o es denominava, tenint en compte l'èxit del primer terme–, *kardalora*, *astalarra* o *basalarra*. El primer terme vol dir literalment «flor de card», mentre que els altres fan referència al seu aspecte aspre i al seu caràcter silvestre (com *basakarda*, que, d'acord amb les meves informacions, és el primer terme documentat, en el diccionari de Lacoizqueta). S'hauria estès el seu ús com a element identitari amb noms tan poc suggeridors i etimològicament tan «poc bascos»? (*karda* i *lore* provenen del llatí). S'hauria estès si el muntanyisme basc –fenomen sociocultural més que esportiu– no hagués sorgit fa un segle en ambients urbans per buscar el contacte amb «el que és propi»? Cal tenir en compte que aleshores la muntanya no es percebia com un mer espai natural, sinó com una mena d'espai de reserva de la llengua i les tradicions basques. L'excursionisme català, en canvi, va tenir un altre origen i un altre recorregut. La inauguració el 2024 d'un museu a Tolosa ens permetrà entendre millor aquesta connexió identitària entre muntanyisme i cultura basca.

La societat ha canviat molt en aquest segle, així com la seva identitat i, per tant, també els símbols que la reflecteixen. L'*eguzki-lore* sembla que encara aplega moltes qualitats al seu favor, com ara les inquietuds mediambientals o les creences paganes –suposat reducte d'autenticitat–, vinculades a la natura, autòctones, tolerants i sincrètiques, contraposades al cristianisme (religió imposada i repressiva, d'origen forà, etc.), i amb un nom basc fàcilment comprensible i no conflictiu.¹⁴

Perquè tot el que està relacionat amb la llengua basca és, com a mínim, motiu de

Imatge 9

controvèrsia. El 14 de novembre de 2022 es va presentar oficialment la «mà d'Irulegi», una placa de bronze amb una inscripció en llengua vascona. Per la seva inscripció (la primera paraula –i única– que sembla comprensible és *sorioneku* o *sorionegu*, i *zorion* significa «bona fortuna») i pel fet d'haver estat clavada a la porta d'una casa, devia complir la mateixa funció apotropaica que l'*eguzki-lore* (comparació amb què l'informatiu d'Euskal Telebista va presentar-ne la infografia). (Imatge 9)

Té uns 2.100 anys i està escrita en caràcters ibers, amb un signe que només apareix en altres inscripcions de la zona vascona, per la qual cosa podria ser indicatiu d'un fonema propi. És una de les deu troballes arqueològiques de l'any, segons la revista *Heritage Daily*. Indubtablement, però des del punt de vista identitari l'interessant és que la notícia es presentés al més alt nivell institucional de Navarra, d'una Navarra foral en què la llengua basca només és oficial (i només en teoria) en una part del territori, mentre que en una altra part no té oficialitat i a la zona «mixta» (intermèdia) la seva oficialitat és molt limitada. Irulegi es troba en aquesta zona, molt a prop de Pamplona. Un sector de la població ha intentat minimitzar el valor lingüístic de la troballa, i un altre l'ha celebrat com si es tractés d'una victòria política. L'endemà, ja hi ha havia tot un marxandatge de samarretes amb la mà d'Irulegi.

La marca de joies Eguzki-lore¹⁵ ha incorporat al seu catàleg penjolls amb la reproducció de la mà, i ha signat un conveni de suport econòmic amb la Societat de Ciències Aranzadi perquè continuï excavant a Irulegi.¹⁶ Un article del diari *Berria* esmenta també altres joies que responen al gust de cert públic per les joies simbòliques i identitàries: *lauburus*, animals de pintures rupestres, algun edifici emblemàtic i, per descomptat, *eguzki-lores* i ara mans d'Irulegi.¹⁷ A la trobada vaig mostrar una bombonera adornada amb una *eguzki-lore* que venien els estudiants de secundària de l'Institut Hirubide d'Irun per al viatge de fi de curs.

La mateixa setmana que es va publicar la troballa d'Irulegi, l'empresa comercialitzadora de les bomboneres els va oferir, per al curs següent, canviar la imatge de l'*eguzki-lore* per la mà d'Irulegi.

Som davant del destronament de l'*eguzki-lore* al País Basc i del seu auge al Pirineu català? No ho crec. En tot cas, compartirà l'espai amb altres símbols bascos, i amb la diferència –pel que fa al *lauburu* i la mà de bronze– que la seva politització és considerablement menor. Quant al cas català, caldrà observar-ne el curs.

Els elements naturals ja no són, si és que alguna vegada ho van ser, mers recursos econòmics. Les creences tradicionals no eren estàtiques, com tampoc no ho són les percepcions que hi projectem. Els símbols reflecteixen i alhora reforcen identitats col·lectives, i aquestes estan en transformació constant.

Bibliografia

- AZKUE, Resurrección María de (1984): *Diccionario vasco-español-francés*, Euskaltzaindia, 1984.
BARANDIARAN, José Miguel de (1972): *Diccionario ilustrado de mitología vasca*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao.
BIERGE, Ana i Fernando (2000): *Libranos del mal: Creencias, Signos y Ritos Protectores en la Zona Pirenaica Aragonesa*, autoedició, ISBN 84-922263-1-5.
LACOIZQUETA, José María de (1888): *Diccionario de los nombres euskaros en correspondencia con los vulgares, castellanos y franceses y científicos latinos*, Gobierno de Navarra, Pamplona (edició facsimil de 1994).
VIOLANT I SIMORRA, Ramon (1985): *El Pirineo Español*, Alta Fulla, Barcelona.

Notes

- 1- <https://www.tourisme-aveyron.com/fr/voir-faire/decouvrir-aveyron/grands-paysages/le-larzac/decouvrir-le-plateau-du-larzac>
- 2- <https://excursionismeciencientific.net/2023/02/08/lindes-a-salgueda/>
- 3- https://atlasetnografico.labayru.eus/index.php/Eguzki-lorea_flor_de_cardo
- 4- <https://www.floristerialorea.net/floristeria/eguzkilores>
- 5- <https://maghu-eguzkilore.com/>
- 6- <https://aparte.eus/saltokiak-eta-azokak/?lang=eu>
- 7- <https://www.zerbaitberezia.com/camisetas/192-camiseta-eguzkilore.html>
- 8- <https://www.kattagorria.com/eu/kamixetak/351-eguzkilore.html>
- 9- <https://www.artesianivasca.es/35-eguzkilore>
- 10- https://okille-tailerra.business.site/?utm_source=gmb&utm_medium=referral
- 11- <https://www.mitologik.com/eu/1-ibilbidea-eguzkilorearen-bila/>
- 12- <https://poterielafirme.com/> + <https://www.facebook.com/reel/957691185617300/>
- 13- <https://www.lamira.cat/persones/1919/viatge-al-cor-de-l-luis-calvo>
- 14- https://www.muyinteresante.es/naturaleza/articulo/que-es-el-eguzkilore-descubre-la-planta-emblematica-del-pais-vasco-691671267602_17/12/2022
- 15- https://eguzkilorejoya.com/?gclid=Cj0KCQiA7bucBhCeARIsAIOwr-9MqNkxzCrzvksVmdhLhL_netdJfp3imEFTDmVdyT23obQe-KLnpwaAq1eEALw_wcB
- 16- <https://twitter.com/aranzadi/status/1614397035125301248>
- 17- <https://www.berria.eus/paperekoa/1920/038/001/2022-12-13/sinboloak-bitxi.htm>

Confluència per una Cerdanya Sostenible: la preservació dels recursos naturals del Pirineu

Agrair la invitació per participar en les Jornades i poder vos explicar en aquests minuts el procés que s'ha iniciat a la Cerdanya.

Som en Frederic Abelló i Manel Vila, President i Vocal de l'Associació Ceretània, una de les entitats promotores, juntament amb el Grup de Recerca de Cerdanya, Cerdanya Acció pel Clima i una quinzena d'associacions, del que hem anomenat Confluència per una Cerdanya Sostenible, ens acompanyen a la sala companys i companyes d'aquesta iniciativa.

Confluència? Ens diu l'Enciclopèdia que és l'acció de confluir, aquell espai on coincideixen camins o rius o corrents d'aigua per augmentar la via o el cabal. I per extensió ens diu que és l'acció de concórrer, de reunir-se en un punt determinat persones o coses de diverses procedències. Estem en un mal moment de la política, en un mal moment del que s'anomena la dedicació a la *res publica*, sembla que és un moment on tothom vol arreglar el seu petit espai i no preocupar-se dels patis del costat. Aquesta és la importància de trobar un decàleg on *confluir*, un espai on cercar aquells temes on coordinar-nos i créixer, potser després en tàctiques diferents però amb una estratègia comuna.

Confluència, doncs. En aquests moments, de màxima divergència entre les organitzacions polítiques, arreu dels territoris, a la Cerdanya, les associacions més representatives de la societat civil cerdana (la Xarxa Agroalimentària, Amics de Cerdanya, AAVV La Molina, Ateneu Popular de Cerdanya, Cerdanya Acció pel Clima, Associació Ceretània, Grup d'Amics de Montellà, Grup de Recerca Cerdanya, Institut d'Estudis Ceretans, Òmnium Cultural Cerdanya, Petits Ruiseeaux, Salvem Éller, Salvem La Molina i Salvem La Solana) hem sabut trobar aquest punt comú que ens permeti, en la seva diversitat, ser visibles de manera unitària. Ens vam presentar en societat el juny de 2022 de la voluntat d'una quinzena d'associacions cerdanes d'ajuntar els esforços de totes per fer un conjunt més visible de cara a l'opinió pública cerdana, a partir d'un

Frederic Abelló i Riera, President associació Ceretània

Manel Vila i Motlló, activista, Vocal associació Ceretània

mínim comú denominador que es correspon al decàleg d'objectius que vam aprovar totes les associacions signats.

Cerdanya en sentit estricte, perquè partim de tot aquest territori que envolta el Parc Natural del Cadí-Moixeró i en el vessant nord tota la serralada pirinenca des de Lles fins a Font-romeu, els diversos puigimals al sud-est, la Tossa i la vall extraordinària i única del Segre.

Cerdanya en sentit ampli, ens sentim pirinencs. Tota la comarca és un recurs natural del Pirineu i no el podem malmetre, i també som molt conscients que qualsevol actuació a les diverses, diferents, valls del Pirineu poden tenir un efecte important a tota la serralada. Sostenible. Perquè ja fem tard, perquè des de l'anomenada Declaració de Rio del 1992 ens diuen que malbaratar el medi més del que es pot regenerar, pel consum en l'anomenada petjada ecològica, perquè avui tenim una agenda mundial amb els Objectius de Desenvolupament Sostenible, que ens marquen un camí molt clar de com avançar, de com confluïr.

Sostenible, doncs, avui en nom de la Confluència els exposem el nostre punt de vista respecte del tema de la jornada: "La preservació dels recursos naturals del Pirineu".

Per arribar lluny, es comença per fer un primer pas (Lao Tse)

La preservació dels recursos naturals és un dels temes clau en el mencionat decàleg, concretament en quatre se'n parla més directament –després els llegiré–, però la resta de punts estan també directament relacionats amb aquesta demanda i necessitat de protecció dels nostres espais naturals, segurament la divisa que ens uneix a totes les associacions. Aquests punts són:

- Cal preservar i tenir cura dels recursos naturals de la comarca, especialment pel que fa als recursos hídrics, assegurant la seguretat biològica i mineralògica de l'aigua de boca. Demanem mesures per lluitar contra el malbaratament hídric i energètic i acabar el sistema de depuradores d'aigües residuals pendents.
- Cal limitar la creació de noves infraestructures que malmetin el medi ambient, com poden ser autopistes, aeròdroms o altres formes de comunicació que representin un impacte paisatgístic i ecològic desfavorable en el territori.
- Proposem l'ampliació dels actuals espais protegits de la comarca i la creació de nous, entre els quals, parcs geològics, per preservar els ecosistemes més fràgils, dotant-los de mitjans econòmics i de personal suficient per a la seva correcta gestió.
- Cal regular l'accés al medi natural de manera racional i cercar un equilibri entre la protecció del medi i l'accés ordenat.

He volgut llegir els quatre objectius perquè marquen de forma clara i concisa les àrees clau en les quals cal actuar per aconseguir la preservació de la Cerdanya i òbviament del Pirineu. El decàleg inicial de la confluència estarà en la ponència que posteriorment publicarà (com cada any) la SAC.

Vàrem mantenir la segona trobada dissabte passat, 8 d'octubre, i posteriorment el 13 vam tenir una roda de premsa amb els mitjans comarcals i globals per presentar la Confluència i fer un clam amb tres temes, avui més punyents, on coincidim les diverses entitats o moviments a dia d'avui a la Comarca: la situació actual de l'aeròdrom de Cerdanya,

les restriccions d'accés a la muntanya, i els greus problemes d'accés a l'habitatge i la gentrificació de la comarca

Com podeu veure dos estan directament lligats a la preservació del espais naturals, i els mitjans de comunicació així ho van entendre i transmetre. No ens quedem en un manifest i un decàleg i anirem cercant els propers mesos aquells temes a debat i cercant on podem coincidir.

En positiu. Totes les ponències que avui escoltarem són propostes concretes o debats sobre quines estratègies són millors per la preservació dels espais naturals, i totes ens ajudaran, segur, a complir els objectius de preservació. La nostra aportació a aquesta jornada està dirigida a totes les associacions de la societat civil d'arreu dels Pirineus, perquè entenguin que cal sumar tots els esforços possibles, com nosaltres hem sigut capaços de gestionar a la Cerdanya, perquè qualsevulla decisió que les diverses i múltiples administracions operants al territori pirinenc prenguin, siguin un avanç en aquesta preservació.

El tractament del turisme, de les infraestructures, dels recursos, de la cultura, de la nova economia, de l'habitatge, etc. Totes tenen segur una petjada a l'entorn natural, siguem curosos i siguem capaços de fixar i millorar la vida dels habitants de muntanya, però amb respecte a l'entorn natural.

La confluència és un moviment en positiu, volem que es facin les actuacions necessàries per mantenir les comarques pirinenques i els seus habitants, com cal, al segle XXI, però per aconseguir això no està escrit arreu que calgui fer-ho en detriment dels nostres recursos naturals.

Per finalitzar, el desig de bona feina i l'agraïment a aquesta tasca constant des de la Societat Andorrana de Ciències de trobar, any rere any, aquest espai d'informació, coordinació i difusió per donar a conèixer aquesta multitud d'iniciatives que es produeixen per la nostra serralada. Com deia Eduardo Galeano, "molta gent petita, en llocs petits, fent coses petites, poden canviar el món".

Moltes gràcies

Confluència per una Cerdanya Sostenible

Decàleg

1. Demanem un canvi en el plantejament econòmic global de la comarca, fent èmfasi en activitats sostenibles, en la incorporació de les noves tecnologies, en la desestacionalització del turisme, tot atraient els que estimen la muntanya, diversificant els sectors productius i tot des d'un model respectuós amb el medi ambient i amb els interessos de la població local, lligat a les previsions que els estudis fan sobre el canvi climàtic a la Cerdanya.
2. Cal combatre tots els tipus de contaminació (química, atmosfèrica, lluminosa, acústica, paisatgística, etc.).
3. Demanem la preservació del patrimoni natural i cultural de Cerdanya. L'estudi dels ecosistemes cerdans, respectant i promovent la biodiversitat, així com els relleus i els processos geològics.

4. Volem que s'afavoreixi una gestió basada en l'economia circular i les 4 R: Reduir, Reutilitzar, Reciclar i Recuperar, especialment pel que fa als residus, amb la necessària formació a la població.
5. Cal promoure les energies netes, respectuoses amb el territori i descarbonitzar l'economia, afavorint l'estalvi dels recursos. Estem a favor d'una producció descentralitzada de l'energia.
6. Cal limitar el creixement descontrolat de les segones residències, preservant els petits nuclis i fomentant la rehabilitació. Cal promocionar, des dels poders públics i privats, l'obtenció d'habitatge social, especialment per a les classes més desfavorides econòmicament, com pot ser el cas dels joves, a tota la comarca.
7. És necessari apostar per una promoció dels serveis públics com la sanitat, els estudis de cicles formatius i graus superiors, així com per una xarxa de transport públic comarcal assequible, i també entre l'Alta i la Baixa Cerdanya. Cal afavorir la substitució del vehicle privat contaminant per altres formes més sostenibles de transport. Ens calen pistes ciclables i per a vianants. I també és imprescindible modernitzar el transport ferroviari amb Barcelona i Tolosa.
8. Cal preservar i tenir cura dels recursos naturals de la comarca, especialment pel que fa als recursos hídrics, assegurant la seguretat biològica i mineralògica de l'aigua de boca. Demanem mesures per lluitar contra el malbaratament hídric i energètic i acabar el sistema de depuradores d'aigües residuals pendents.
9. Cal limitar la creació de noves infraestructures que malmetin el medi ambient, com poden ser autopistes, aeròdroms o altres formes de comunicació que representin un impacte paisatgístic i ecològic desfavorable en el territori.
10. Proposem l'ampliació dels actuals espais protegits de la comarca i la creació de nous, entre ells, parcs geològics, per preservar els ecosistemes més fràgils, dotant-los de mitjans econòmics i de personal suficient per a la seva correcta gestió.
11. Cal regular l'accés al medi natural de manera racional, cercant un equilibri entre la protecció del medi i l'accés ordenat a aquest.
12. Apostem per una promoció dels productes agroalimentaris locals, de quilòmetre zero, per la producció ecològica i per la recuperació i difusió de les varietats autòctones, tot difonent aquests productes als restaurants i a les escoles locals.

Entitats que signen aquest decàleg

Agroalimentària Cerdanya
 Amics de Cerdanya
 Associació de Veïns de la Molina
 Ateneu Popular de Cerdanya
 Cerdanya en Acció pel Clima
 Ceretània
 Grup d'Amics de Montellà

Grup de Recerca de Cerdanya
 Institut d'Estudis Ceretans
 Òmnium Cultural de Cerdanya
 Petits Ruisseaux
 Salvem Éller
 Salvem La Molina
 Salvem La Solana

Més enllà de la mina "Josefina": l'explotació minera a Tuixent ara fa cent anys

Ara fa cent anys, el dia 27 de març de l'any 1922, en Josep Vila Tarrés, de cal Pepito Paleta de Tuixent, confirmava haver rebut de mans de l'Alcalde de Tuixent, Miquel Solé i Roca, "*las herramientas y demás efectos [...] embargadas [...] en la propiedad de la mina Josefa de Lignito, sita en el Monte Costases, Fiter y Prat*" del terme municipal de Tuixent.¹ La troballa d'aquesta notícia, juntament amb altres entorn de l'explotació minera a Tuixent, va portar l'autor d'aquest article a aprofundir en el complex entramat de les concessions mineres en època contemporània en aquesta important capital sud-oriental de la comarca de l'Urgellet.²

Aquesta comunicació es proposa, doncs, fer un recull de les concessions mineres localitzades en el municipi de Tuixent des de la segona meitat del segle XIX fins a mitjan dècada de 1920, entre les quals destaquen les concessions de carbó, però no exclusivament. Així, vol ésser un primer apunt sobre aquesta temàtica, a partir de les cites recollides, per a desenrotllar en posteriors recerques acadèmiques i s'emmarca dins d'una recerca més amplia sobre la interessant història contemporània d'aquest poble ubicat a l'extrem sud-oriental de la comarca, en el seu límit amb les comarques del Berguedà i el Solsonès, que disposa d'un ric patrimoni geològic i miner que hauria d'ésser objecte de recerca i de promoció turística. L'objectiu d'aquesta comunicació és exposar un primer esbós de com es va viure aquesta autèntica «*febre de l'or*» de concessions mineres en el municipi prepirinenc de Tuixent durant la segona meitat del segle XIX i el primer quart del segle XX.

Consideracions prèvies

L'explotació mil·lenària de la riquesa mineral del Pirineu va viure una radical transformació durant el segon quart del segle XIX quan les noves necessitats derivades del procés d'industrialització van fer girar la mirada envers la riquesa amagada en les nostres muntanyes.³ La riquesa mineral, com a recurs natural, era una de les preocupacions de la nova societat industrial de l'època. Les

Daniel Fité i Erill,
historiador, graduat
en Història i membre
de l'IECAU

nostres muntanyes es poblaven llavors de geòlegs, industrials i emprenedors de tota mena que buscant trobar *el Dorado pirinenc* s'endinsaven fins als racons més inversemblants, molt abans fins i tot què els excursionistes, buscant les falles i discontinuïtats per on els minerals es podien haver amagat, sota la mirada inquieta dels nadius. En aquest marc, es va produir el lent procés de construcció del nou estat liberal vuit-centista articulant un nou marc legislatiu per a racionalitzar i ordenar l'explotació minera entorn de la figura jurídica de la *concessió*. Arreu de la nostra vessant del Pirineu es registraven centenars de concessions de mines, la majoria de les quals, mai es van arribar a explotar.⁴

En l'actualitat, disposem ja d'una abundant bibliografia d'aquesta autèntica «*febre de les concessions*» en l'àmbit pirinenc. El Berguedà ha estat una de les comarques més estudiades en aquest sentit, donada la pervivència i impacte de l'explotació minera fins a la segona meitat del segle passat.⁵ En el cas de la comarca de l'Urgellet, disposem ja d'una sòlida bibliografia en aquest sentit, en especial, de la conca carbonífera de la Seu d'Urgell.⁶

En el cas concret del municipi de Tuixent les notícies entorn dels recursos miners i la seva utilització es perden en el temps.⁷ L'any 1916, el mestre de Figueres, Josep Pallarès i Tarrés, natural de Tuixent, destacava en el seu *Boceto Geográfico e Histórico de Tuxent* la riquesa minera de Tuixent: “[hay] yacimientos de hulla o carbón, plomo, hierro, cobre, cemento, yeso y ocre o tierra colorante”.⁸ No obstant, gairebé quaranta anys abans, l'any 1877, el polifacètic enginyer barceloní Lluís Marià Vidal i Carreras indicava en el seu conegut article *Nota acerca del sistema cretáceo de los Pirineos de Cataluña*: “en el collado de Tuxent, que se pasa yendo desde Gósol á dicho pueblo, la parte media [ ] contiene [ ] junto á Saldes, los bancos garumnenses⁹ de lignito, bajo los cuales se ven margas azules.”¹⁰ Lluís Marià Vidal va treballar al Cuerpo de Ingenieros de Minas des de l'any 1866 i va prendre possessió del càrrec de Jefe del Distrito de Lérida l'any 1888. La seva tasca professional va anar lligada amb la seva afició a la fotografia.¹¹ Una de les fotografies més antigues conservades del poble de Tuixent va ésser capturada pel mateix Vidal el dia 8 de juny de l'any 1893.¹² La tasca de Lluís Marià, juntament amb la d'altres enginyers i geòlegs, però també dels naturals del país, va posar en relleu la riquesa minera de la comarca¹³ i el potencial miner del municipi de Tuixent.

Al llarg de gairebé seixanta anys, entre 1865 i 1923, documentem catorze expedients de registre miner en el municipi de Tuixent¹⁴ i es distingeixen en aquest ampli període de temps dos grans etapes. Una primera caracteritzada per expedients incoats per individus vinculats amb la població, de minerals diversos, en terrenys generalment de la seva propietat, i que en la major part dels casos mai no s'arribaven a materialitzar en una concessió. El segon període, de tan sols catorze anys, vindrà marcat per un monocultiu de les mines d'hulla i lignit al coll de Mola, expedients incoats per individus forans, en terrenys comunals, i que en aquest cas sí que es van materialitzar en grans concessions mineres. No obstant, tan sols tenim constància de l'explotació d'una mina, la Josefina, de la qual parlàvem en començar aquesta comunicació.

Les primeres concessions mineres (1865-1903)

La Ley de Minería de 6 de julio de 1859 establecía que *"la propiedad de las substancias [...] inorgánicas, metalíferas, combustibles ó salinas, los fosfatos calizos, la baritina, espato flúor y las piedras preciosas, ya se presenten en filones, ya en capas ó en cualquier otra forma de yacimiento, con tal que exija su disfrute un ordenado laboreo, bien sea éste superficial ó subterráneo [...] corresponde al Estado, y*

Vista general de Tuixent, 1925

*nadie podrá disponer de ellas sin concesión del Gobierno, otorgada en su nombre por los gobernadores de las provincias".*¹⁵ Posteriorment, el Reglament de 24 de juny de 1868 va prescriure de forma definitiva la forma i terminis per incoar i resoldre els expedients de registre miner. El complex entramat burocràtic al seu voltant era una garantia dels drets dels sol·licitants de concessions mineres.¹⁶

L'abril de l'any 1865, Manel Camats, en representació de Josep Serra i Jansat (1827 - †1891),¹⁷ de cal Jaumet de Tuixent, sol·licitava el registre de *"dos pertenencias mineras¹⁸ con el título la Asfaltada [...] de mineral estaño argentífero [...] en terreno de mi propiedad llamado la Seixa de las casetas [...] de la Partida de Mola, lindante por Norte con tierra de Ramon Llanes (á Mosca; por Oriente con la Ribera de Mola, por mediodia con tierra de Antonio Costa, y por Poniente con camino [...] en el termino municipal de Tuixent"*. L'existència del mineral havia quedat verificada mitjançant l'obertura d'una «calicata».¹⁹ Una vegada dipositats els tres-cents reals en concepte de fiança, el dia 6 de maig, es va donar inici a l'expedient de registre miner núm. 217 de la província de Lleida. Dos dies després es publicava al Boletín Oficial de la Provincia l'edicta *"para conocimiento del público y en cumplimiento de lo que dispone el art. 23 de la ley de minas"*.²⁰ El dia 18 de maig, l'aleshores alcalde de Tuixent, Ramón Tarrés, i el secretari, Josep Pallerola, certificaven que el dia 10 d'aquell mes *"juntos con el Secretario y aguacil del mismo pueblo, ha pasado á mojonar la mina con el nombre de Asfaltada, existente en la Propiedad de D. José Serra."*²¹ Al mateix temps, en el poble de Tuixent, durant nou dies consecutius, va romandre exposat al públic l'edicta on s'informava de la sol·licitud de registre, i durant trenta dies a la Sección de Fomento del Gobierno de Provincia de Lleida. A final d'estiu d'aquell mateix any, l'expedient va passar a mans del corresponent enginyer de mines²² a fi de *"reconocer dicha labor y demarcar las pertenencias de la referida mina"*. El dia 11 de setembre, a la vila aranesa de Bossòst, on tenia accidentalment l'oficina l'enginyer *"por estar ocupado en operaciones facultativas"*, va rebre el mencionat expedient. No obstant, per motius que desconeixem aquesta perícia mai no es va arribar a practicar ja que l'expedient es va cloure abruptament per la renúncia presentada pel mateix interessat el dia 1 d'octubre de l'any següent, 1866, i es féu efectiu el retorn de *cincuenta escudos* de la quantitat dipositada en concepte de fiança.²³

L'any 1876, una dècada més tard, tenim constància d'un altre registre miner amb el nom de «Bienvenida». Aquest va partir de la instància suscrita el dia 30 de desembre de l'any 1876 per part de Rossendo Saurí, en representació d'Ignasi Puigdemassa i Nequí (1823 – 1898),²⁴ natural de Tuixent i aleshores veí de Barcelona. El sol·licitant desitjava *"adquirir doce pertenencias mineras [...] de mineral argentífero [...] en el término municipal de Tuxent, [...] y en terreno de propiedad particular de José Serra y Jansat que linda al N. con propiedad llamada Candenserra, por medio del Camino de Mola, al E. con el Bosque llamado Serrat de la Gabenera, al S. con la Riera de Mola y al O. con los pasants de la Plana, y terreno de propiedad particular"*. L'abril de l'any 1877, *"trascurrido el término de sesenta días de los edictos,²⁵ sin que nadie haya formulado oposición"*, es van iniciar els tramits per a la seva demarcació. Aquest, com l'anterior, va passar a mans de l'enginyer Raimundo Jordà el dia 25 de març de 1877. Gairebé tres anys més tard, el dia 31 de desembre de 1879, aquest fou retornat a fi de decretar-ne la cancel·lació *"por no haberse el interesado presentado, dentro del plazo legal, á ampliar el depósito constituido"*. Així, per mitjà del decret de 27 d'agost de 1880 es va declarar *"nulo este registro, sin curso y fenecido el expediente y franco y registrable el terreno de las doce pertenencias"*.

Al llarg de la segona dècada de 1880, entre els anys 1886 i 1887, es produeix l'incoació de dos expedients de registre de mines de plom en el paratge conegut com la Censada de la Pineda. Ambdós foren incoats per Josep Mans i Biosca (1828 - †?),²⁶ natural de Sant Just Desvern i aleshores establert a Barcelona, on exercia de fuster.²⁷ El dia 13 d'agost de 1886, *"á las once menos cuarto de la mañana"*, sol·licitava el registre de *"veinte pertenencias mineras con el título de «Mercedes», de mineral plomizo, que ya se halla al descubierto en una calicata situada en propiedad de Jaumar, Viladecans, Puigdemassa y Mans"*. El registre es practicava en una porció de terreny *"lindante: al Norte, con la Riera Baltrana; al Este, con terrenos de Puigdemassa y Marqués; al Sur y al Oeste con terrenos comunales de Tuxent"*. El dia 29 d'octubre de 1886, l'aleshores alcalde, Francisco Cortina, i el secretari, Antoni Puigdemassa, de Tuixent, declaraven haver exposat l'edicte de rigor *"en los parages públicos de esta localidad y qué durante ellos no se ha interpuesto reclamación alguna"*. L'expedient va passar a mans de l'enginyer de mines corresponent a finals d'aquell mateix any. L'abril de 1887 es va comunicar al representant legal de Josep Mans a la ciutat de Lleida, Camilo Castells, el *"presupuesto de gastos y honorarios que han de originarse en la demarcación de la mina"* amb un cost total de 516 pessetes, *"faltando para completar dicha suma la cantidad de cuatrocientas nueve pesetas"*. El dia 8 d'agost va ésser notificat al seu representant la necessitat d'aportar aquesta quantitat en el termini de vuit dies improrrogables *"como quiera que en minería los términos son fatales"*. Lamentablement, aquesta quantitat no va ésser aportada, decretant el Governador Civil de la Província *"cancelado y fenecido este expediente"* el dia 31 d'octubre de 1887.²⁸

El dia 28 de novembre d'aquell mateix any, en Josep Mans tornava a sol·licitar el registre d'una mina situada en el mateix paratge reduint emperò la seva extensió a *"doce pertenencias mineras, con el título de «Vuxadera» [...] situada en propiedad de Puigdemassa y Mans"*. La tramitació del mencionat expedient va seguir el seu curs legal mitjançant la publicació de l'edicte corresponent²⁹ i l'exposició al públic. El dia 22 d'abril

de 1888, tenia lloc a Tuixent el solemne acte de demarcació de la mina «Vuxadera» i va quedar reduït el seu perímetre a “*cuatro pertenencias, cuya superficie horizontal es de cuarenta mil metros cuadrados*”. L'enginyer va aixecar també un plànol de la mina i va retornar l'expedient a mitjan mes de maig de 1888 en què feia constar la reducció de la cabuda superficial de la mateixa mina “*por haber renunciado el interesado en el acto de la demarcación las 8 restantes*”. El governador va ratificar l'expedient “*concediendo á perpetuidad á D. José Mans y Biosca las cuatro*

Molí del ciment. 2005.
Foto: Lluís Obiols Perarnau

pertenencias demarcadas con el título de «Vuxadera».”³⁰ Finalment, el dia 31 d'agost de 1888, es va expedir a favor de l'interessat el títol de propietat de la mencionada mina, la primera registrada de què tinguem constància en el terme municipal de Tuixent des de l'any 1859.³¹ Desconeixem si aquesta mina va arribar mai a ésser explotada, no obstant, l'estiu de l'any 1895, l'aleshores “*Ingeniero Jefe, Luis M. Vidal*” en feia constar la caducitat “*por débitos á la Hacienda*” del mencionat registre³² quedant el terreny lliure per al seu registre al finals d'aquell mateix any.³³

Aquesta primera etapa va concloure amb l'expedient de registre de “*sesentitres pertenencias mineras de mineral de hierro manganeso con el título «Tuixentina» [ ] un rectángulo de 630.000 metros cuadrados [...] en el [...] paraje que llaman Comunales de Riu Mola, lindante al Este con D. Ramon Tarrés y al Sud, camino del Regatell y rio de Tuixent, al Oeste con D. Esteban Roca y al Norte, Comunales de Riu Mola*”. L'expedient de registre va ésser incoat per Agustí Rovira i Torra, veí de Barcelona. Es va donar publicitat³⁴ al registre miner passant el mencionat expedient al cos d'enginyers, però com en anteriors casos, en instància presentada el dia 18 d'abril de 1904, l'interessat comunicava “*que no conviniendo á su representado continuar con el registro de la mina [ ] hace renuncia formal del mismo*”.

La «fam del carbó» entorn de la Gran Guerra (1909-1923)

A partir de l'any 1909 s'inicia una segona etapa en el registre de concessions mineres al terme municipal de Tuixent que estarà marcada per un domini absolut de les sol·licituds de concessió de lignit i d'hulla.³⁵ Aquesta nova etapa comença amb la sol·licitud de registre de la mina «Josefa» l'any 1909. En total documentem en aquest període nou concessions mineres, concentrades sis, el 66,6%, en el període 1917-1919, en el context de la «fam del carbó» conseqüència directa de la Gran Guerra.³⁶ És important destacar que l'estiu de l'any 1917 es va publicar un reial decret “*con objeto, principalmente, de intensificar el rendimiento productivo de las explotaciones carboneras*” on, entre d'altres incentius econòmics, s'inclouia el finançament per part de l'Estat de part de les despeses derivades

de les prospeccions en els llocs "alejados de los actuales centros de explotación".³⁷

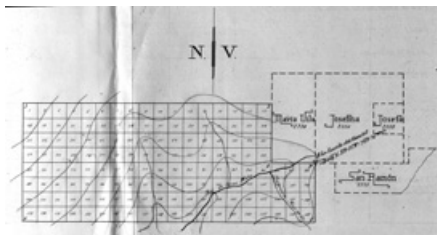
La tardor de l'any 1917, en el termini de tot just un mes, es va sol·licitar el registre de tres concessions diferents. La primera, en data de 18 d'octubre, fou presentada per Pere Vila Tarrés amb el nom de «Josefina», en parlarem a continuació. La segona, en data 10 de novembre, fou sol·licitada per Julià Casas, veí de Berga, amb el nom

de «Teresa».³⁸ La tercera, en data 12 de novembre, fou sol·licitada per Joan Amills, veí de Brocá, amb el nom de «San Ramón». En totes es van acomplir tots els terminis i prescripcions legals i es van atorgar als sol·licitants els respectius títols de propietat.

La tardor de l'any 1918, el mencionat Joan Amills tornava a sol·licitar el registre d'una nova concessió minera amb el nom d'«Amills - Ribera» en el paratge anomenat "Curtal del Fugató y Costasas [ ] lindando por el este con el Registro «Josefina» [ ] á oeste con terrenos yermos y de cultivo, á norte con el extremo del monte Costasas y á sur con el bosque comunal [ ] deseando adquirir la propiedad de ciento sesenta pertenencias". Es va donar la corresponent publicitat al registre³⁹ i a continuació, es va practicar el corresponent acte de demarcació sobre el terreny a finals d'abril de l'any 1919. El registre de "un millón cuatrocientos ochenta mil metros cuadrados" era el més gran practicat fins aleshores en el terme municipal de Tuixent i va rebre queixes d'almenys un dels propietaris afectats expressant: "los trabajos que en ellos se tendrán que realizar por investigación, calicatas y galerías, es indudable, qué serán grandes los daños y perjuicios que en la finca del recurrente se causarán, hasta al punto, que con seguridad completa se destruirán las conducciones de aguas para el riego de su finca".

L'abril de 1919, en presència de "Juan Amills, Ramón y José Ribera, vecinos de Guardiola" es va practicar la demarcació de la mina «Maria» sol·licitada per part de Joaquim Lamolla, veí de Lleida,⁴⁰ de "1.075 pertenencias mineras [...] en los parajes que llaman Solana de Muripol, Coll de Gosol, Monte de Gosol y Coll de Mola [...] en los términos de Gósol y Tuxent".⁴¹ La tardor d'aquell any es produïa la incoació per part José Margarit, veí de Barcelona, de l'expedient de registre de la mina «Mariavila» "de 18 pertenencias [...] en el paraje llamado Costases" al costat de la «Josefina» registrada per part de Pere Vila l'any 1917.⁴²

La major part de les nou concessions mineres esmentades varen ésser cancel·lades en els anys posteriors. L'any 1921, la primera en desaparèixer va ésser «Maria» a causa de la renúncia a la mateixa per part de la viuda del seu concessionari. L'any 1922, «Josefina», «Teresa» i «Mariavila» van tenir el mateix destí, ambdues per falta del pagament del cànon anual al qual estava subjecte la concessió. Finalment, el dia 28 de desembre de 1923, Joan Amills, propietari de la major concessió minera del municipi, la mina «Amills - Ribera», va sol·licitar "la renuncia de la mina de hulla [...] acreditando estar al corriente del pago del canon por superficie". Les úniques supervivents foren la mina «San Ramón», de Joan

Amills, cancel·lada a principi de l'any 1933 i la mina «Josefa», de Josep Vila, cancel·lada en data indeterminada.

L'explotació de la mina «Josefina» i el «Molí de ciment»

Com dèiem en començar, l'única concessió minera en què s'ha pogut documentar de forma fefaent la seva explotació en el marc d'aquesta recerca ha estat la mina «Josefina». En Josep Vila, el seu propietari, veí de Tuixent, ja havia incoat l'expedient de registre de la mina «Josefa» l'estiu de l'any 1909.⁴³ L'expedient va ésser resolt de forma favorable a principis de l'any 1911 després de la prescriptiva demarcació sobre el terreny.⁴⁴ No obstant, l'estiu de 1918, per motius que desconeixem, en part, per la manca del mencionat expedient de registre, l'Administració va ordenar el tancament de la mencionada explotació. Així, *"fueron embargadas el día 26 de junio de 1918 [ ] las herramientas y demás efectos [ ] halladas en la propiedad de la mina «Josefa» de Lignito, sita en el Monte Costases, Fiter y Prat de este término municipal, motivado todo ello por no tener permiso para su explotación, en aquel entonces"*.⁴⁵

La tardor de l'any anterior, 1917, en Pere Vila, veí de Barcelona, germà de l'anterior, incoava l'expedient de registre de *"32 pertenencias para la mina de lignito «Josefina», situada en terreno comunal de Tuixent"*. L'expedient va seguir el seu curs, després de la seva publicitat, fou demarcada la mina el dia 14 d'octubre de 1918. L'aixecament cartogràfic ens mostra com la mina «Josefa» va correspondre finalment a 4 «pertenencias» i tocava amb la «Josefina» per tres dels seus quatre costats. Finalment, li fou expedit el corresponent títol de propietat a principis del mes de març de l'any 1919 després abonar les corresponents tasses.

El dia 23 de març de 1922 l'*Ingeniero Jefe del Cuerpo Nacional de Ingenieros de Montes* va fer arribar a Josep Vila *"la carta de Pago del ingreso efectuado en Arcas de ese Municipio [...] importante Ptas. 223,26⁴⁶ y correspondiente a la ocupación de terrenos concedida a dicho Sr."*.⁴⁷ L'endemà, s'ordenava des del mateix negociat *"devolver al citado Sr. Vila todas las herramientas y demás efectos que le fueron embargadas en 26 de Junio de 1918 por el Peón Guarda José Puigdemasa"*.⁴⁸ Pocs mesos després, el 31 de desembre de 1922, el registre de la veïna mina Josefina era declarat caducat *"por falta de pago del canon"*. Gairebé un mes després, a final de gener de l'any 1923, Josep Vila sol·licitava el registre de 12 «pertenencias» amb el nom de «Josefina» i 18 amb el nom de «Mariavila», després que la concessió homònima atorgada a José Margarit va ésser declarada caducada, igual que la mina «Teresa», a final del mateix any 1922 per impagament del cànon anual. Els dos expedients foren cancel·lats per no abonar les tasses corresponents a la tramitació d'ambdós registres per motius què desconeixem.

Lluny de l'anecdòticari el mencionat embargament ens serveix per certificar l'explotació d'aquesta mina de lignit situada en el coll de Mola. És l'única menció localitzada, fins ara. El lignit explotat en aquesta mina servia per abastir un forn de ciment per preparar-lo per ésser molt en el molí de ciment hidràulic, al costat del riu de Mola, dins del terme de Tuixent, propietat del mateix Josep Vila i documentat des d'almenys l'any 1921.⁴⁹

Era una explotació de caràcter eminentment local donades les dificultats evidents

CONCESSIONS MINERES AL MUNICIPI DE TUIXENT, 1865 - 1923							
NOM	MINERAL	TITULAR	DATA EXPEDIENT	CONCESSIÓ	PERTINÈNCIES	FINAL	MOTIU
ASfaltA	ESTANY	JOSEP SEIRA JANSAT	1865		2		RENÚNCIA
BENVENDA	ARGENT	IGNASI PUJDEEMASSA NEQUI	1876		12		RENÚNCIA
MERCEDES	PILOM	JOSEP MANIS BOSCA	1886		20		CANCEL·LACIÓ
VULCANITA		JOSEP MANIS TRIGUA	1887	1888	4	1895	IMPAGAMENT
TUXENTINA	FERRO - MANGANÉS	AGUSTI ROVIRA TORRA	1903		63		RENÚNCIA
JOSEFA	LIGNIT	JOSEP VILA TARRÉS	1909	1911	4	?	?
JOSEFINA	LIGNIT	PERE VILA TARRÉS	1917	1918	32	1923	IMPAGAMENT
TERESA	HULLA	JULIA CASAS BUCUNA	1917	1918	8	1923	IMPAGAMENT
SAN RAMÓN	HULLA	JUAN AMILLS NOLGUBA	1917	1918	25	1923	RENÚNCIA
AMILLS - IBIBERA	HULLA	JUAN AMILLS NOLGUBA	1918	1919	148	1923	RENÚNCIA
MARIA	HULLA	JOAQUIM LAMOLLA HOSPITAL	1918	1919	958*	1922	RENÚNCIA - IMPAGAMENT
MARAVILA	LIGNIT	JOSEP MARGARIT RAVENTÓS	1919	1920	18	1923	IMPAGAMENT
JOSEFINA	LIGNIT	JOSEP VILA TARRÉS	1923		32		CANCEL·LACIÓ
MARAVILA	LIGNIT	JOSEP VILA TARRÉS	1923		18		CANCEL·LACIÓ

(2760) de Joaquim Lamolla, veí de Lleida, tenia una extensió de 958 pertinençes, la major part de les quals dins del municipi adjacents de Gósol.

d'exportació fruit de la manca de vies de comunicació adients pel transport rodat. La carència d'aquestes fou una de les reclamacions dels veïns del poble de Tuixent d'aquella època. Així, l'estiu de l'any 1915 ja es va elevar al Consell permanent de la Mancomunitat de Catalunya "la petició del camino de la Seo de Urgel a Guardiola, por Tuxent, Tosa [Josa] y Gósol, formulada por la Alcaldía de Tuxent".⁵⁰ Desconeixem en quina data i per quins motius va finir Josep Vila en l'exploració de la mina «Josefa»⁵¹ però l'escrit de renúncia de la mina «San Ramón» és molt il·lustratiu de les dificultats d'exploració expressades. En la instància, datada a Brocà el dia 28 de desembre de 1932, el concessionari expressava "al presente, por las dificultades de las vías de comunicación que no permiten su explotación en forma y con beneficio, no me conviene seguir con la propiedad de las minas mencionadas, y hago dejación de ellas de la manera más solemne".

Conclusions

L'estudi detallat dels expedients de registre de mines localitzats a l'Arxiu Històric de Lleida corresponents al municipi de Tuixent, en el període 1865-1923, ens il·lustra com una part important mai no es varen arribar a materialitzar en una concessió pròpiament dita. La publicitat donada a través del Boletín Oficial no es va acabar traduint finalment en la demarcació efectiva i concessió del títol de propietat posterior, en una gran part dels casos, pel desig del mateix sol·licitant de no prosseguir en la seva tramitació.⁵² Segurament, les despeses de la tramitació dels expedients de registre miner superaven en alguns casos els possibles beneficis futurs de les concessions sol·licitades ateses les mancances materials per l'extracció dels minerals.

En la naturalesa dels mateixos distingim dos grans etapes, com ja s'ha comentat. La primera marcada pels registres miners diversos, pels naturals del municipi, que gairebé mai es van traduir en una propietat efectiva perquè els sol·licitants van declinar prosseguir en la seva tramitació. La segona, marcada pel monocultiu dels expedients de registre de mines de lignit i d'hulla en el gran aflorament carbonífer de Coll de Mola, per naturals i en la seva major part, forans del municipi, que si es van acabar traduint en concessions efectives. La majoria es varen realitzar posteriorment a la promulgació del Reial Decret de 12 de juliol de 1917 relatiu a les subvencions pel registre de noves concessions. Les d'aquesta segona etapa foren cancel·lades, en la seva gran majoria, al cap de pocs anys, entre 1920 i 1923, per impagament del cànon miner. Segurament, perquè l'exploració d'aquest lignit, fruit de la carència de vies de comunicació rodada i la caiguda en el preu del mateix després de la Gran Guerra, era totalment inviable. Finalment, cal destacar la

notícia sobre l'explotació de la mina «Josefa» i la seva vinculació amb la seva germana «Josefina» així com el paper que va jugar-hi el conegut com a «Molí del ciment».

És interessant comprovar com en les concessions documentades dominen els noms femenins i es distingien també diferències en ambdues etapes. En un primer moment, la major part fan referència a trets atributius a la mina: *Asfaltada, Bienvenida, Tuixentina*, etc. En la segona, dominen els noms propis femenins: *Josefa, Josefina, Maria, Teresa, Mariavila*, etc., amb una única excepció, la mina *San Ramón*.

Queda encara molt camí per fer en aquesta recerca, sobretot en relació amb el treball de camp, així com en la protecció legal i efectiva dels elements del patrimoni industrial vinculat a la mineria de la comarca de l'Urgellet, que en la seva major part romanen tan sols inventariats. El patrimoni miner pirinenc requereix, com en tants d'altres indrets, una major recerca i valorització. La seva preservació pot ben ésser un element de dinamització local i d'articulació territorial, més enllà d'ésser una viva mostra de l'explotació dels recursos minerals del mil·lenari *sepulcre de Pirene*, el nostre estimat Pirineu, cap a les generacions presents i futures.

Notes

1- FITÉ ERILL, Daniel: "Ara fa cent anys, el poble de Tuixent", *L'EROL*, núm. 153, 2022, p. 56.

2- Entorn del context històric del municipi de Tuixent ara fa cent anys, FITÉ ERILL, Daniel: "Ara fa cent anys, el poble de Tuixent, la capital sud oriental de l'Urgellet (I i II)", *Viure Als Pirineus*, núm. 236, octubre 2021, pp. 6-7; "Ara fa cent anys, l'Aplec de Sant Jaume del poble de Tuixent (Estiu, 1922) (III)", *Viure Als Pirineus*, núm. 246, agost 2022, p. 9.

3- Un dels estudis més recents entorn de les concessions i l'explotació minera a les nostres muntanyes és el treball, PERISÉ, Eva; BAILAC, Miquel: *Mines i miners. Vall Fosca, Peramea, Sossis, Vilamitjana, Isona i Conca Dellà, Llimiana, Montsec de Meià, Corçà, Coll de Nargó i Malpàs (1833-1975)*. Tremp: Garsineu Edicions, 2022.

4- En aquesta comunicació no podem aprofundir sobre els aspectes més tècnics del context legislatiu i administratiu de l'explotació minera, no obstant, dirigim el lector a dos obres de referència per conèixer el marc legislatiu d'aquest període, GARCÍA MORENO, Alejo; LA IGLESIA, Gustavo: *Manual de legislación. Jurisprudencia minera*. Madrid: El Consultor del Abogado y del Ingeniero de Minas, 1901; VIDAL MARTI, Juan: *Manual práctico para descubrir las minas y para explotarlas*. Barcelona: Manuel Marín, Editor, 1910.

5- En aquest sentit, destaca, entre d'altres, el treball realitzat des de fa anys per na Rosa Serra entorn de l'explotació minera de la comarca del Berguedà, SERRA ROTÉS, Rosa: *Mines, Miners i Ferrocarril al Berguedà*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2020 (2 vol.).

6- En particular, cal destacar, entre d'altres, la feina realitzada en aquest sentit per Lluís Obiols des de principis del segle XXI, OBIOLS PEREARNAU, Lluís: "L'explotació de la Conca Carbonífera de La Seu d'Urgell", *Programa de la Germandat de Sant Sebastià*, 2004, p. 34-37; "La ribera de la Seu vista pels enginyers de mines del segle XIX", *IBIX*, 2010-2011, pp. 213-229; OBIOLS PEREARNAU, Lluís, PRIETO TUR, Lluís: "Sistemas ferroviarios y teleféricos en las Centrales Eléctricas y Minas del Pirineo Occidental Catalán, Andorra y Val d'Aran", *VI Congreso de Historia Ferroviaria*, 2012, p. 1-17; OBIOLS PEREARNAU, Lluís; PORREDON FELIU, Josep: "Les primeres explotacions de la Conca Carbonífera de la Seu d'Urgell: Projectes i realitats (segona meitat del segle XIX)", *Primer Congrés de patrimoni miner i història de la mineria i de la geologia a Catalunya, homenatge a Lluís Marià Vidal*. Solsonès, Bages i la Noguera, maig de 2018. Manresa: SIGMADOT, 2019, p. 315-324.

- 7- OBIOLS PEREARNAU, Lluís: "Las fraguas de hierro en el Alt Urgell (Pirineo catalán): menciones documentales y evidencias arqueológicas, siglos xv-xix", *Actas del V Congreso Internacional sobre minería y metalurgia históricas en el suroeste europeo*, León, 2008, p. 635-650; GASCÓN CHOPO, Carles: "La producció de ferro a la vall de la Vansa (segles xv-xix)", *Urgellia*, 18, 2011-2014, p. 503-538.
- 8- OBIOLS RIOS, Joan: *Tuixent, història, costums i gent*. Saldes: Abadía Editores, 2004, p. 130. L'original es troba actualment exposat a la sala de plens de l'Ajuntament de Tuixent.
- 9- Període geològic que comprèn l'etapa de transició entre el cretaci i el terciari (71,3-55,9 milions d'anys), ROSELL, J.; LINARES, R.; LLOMPART, C.: "El «Garumniense» prepirenaico", *Revista Sociedad Geológica de España*, 14, 2001, p. 47-56.
- 10- VIDAL CARRERAS, Lluís Marià: "Nota acerca del sistema cretáceo de los Pirineos de Cataluña", *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España*, tomo IV. Madrid: Imprenta y Fundación de Manuel Tello, 1877, p. 299.
- 11- GÓMEZ-ALBA, Julio: *Luis Mariano Vidal, 1842-1922. Selección de obras*. Barcelona: Museo de Geología-Ayuntamiento de Barcelona, 1992, p. 58-59; 70-71.
- 12- Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya: AFCEC_VIDAL_18x24_094.
- 13- OBIOLS PEREARNAU, Lluís: *Op. cit.*, 2010-2011.
- 14- L'estudi parteix de la consulta dels expedients de registre de concessions conservats a l'Arxiu Històric de Lleida (AHL). A continuació, indexem els expedients consultats a fi de no saturar de cites el text. Les cites textuales no referenciades exposades a continuació, en cas que no indiquem el contrari, procedeixen de la consulta dels següents tretze expedients de registre, AHL: «Asfalta» [217], 1865, AHL-72-T2-353; «Bienvenida» [501], 1876, AHL-72-T2-639; «Mercedes» [677], 1886, AHL-72-T2-808; «Vuxadera» [707], 1887, AHL-72-T2-838; «Tuixentina» [1711], 1903, AHL-72-T2-1693; «Josefina» [2554], 1917, AHL-72-T2-2435; «Teresa» [2569], 1917, AHL-72-T2-2450; «San Ramón» [2573], 1917, AHL-72-T2-2454; «Amills - Ribera» [2758], 1918, AHL-72-T2-2621; «Maria» [2760], 1918, AHL-72-T2-2623; «Mariavila» [2807], 1919, AHL-72-T2-2666; «Josefina» [2917], 1923, AHL-72-T2-2757 i «Mariavila» [2918], 1923, AHL-72-T2-2758. El catorzè expedient corresponent a la mina «Josefa» [2058], 1909, ha estat impossible localitzar-lo, esperem, en un futur, la seva troballa.
- 15- La Ley de Minería de 1859 substituïa la de 1849, que va derogar a la vegada la de l'any 1825. MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo: *Diccionario de la Administración Española*, vol. IX. Madrid: Imprenta de Rafael Caro Raggio, 1923, p. 268-411.
- 16- L'expedient de registre miner partia de la sol·licitud de l'interessat, la publicitat d'aquesta al BOP, al municipi i a la delegació respectiva de Lleida. En cas de no rebre cap queixa, es duïa a terme l'acte d'atmenar la concessió sol·licitada amb el corresponent aixecament planimètric. Finalment, s'expedia el títol de propietat de la concessió al interessat, indefinida, però subjecta al cànon miner anual. La incoació d'aquest tipus d'expedients no era gratuïta i els interessats havien de pagar les dietes dels implicats en cadascun dels tràmits, en especial, els que es duïen a terme fora de les oficines administratives. Les despeses derivades d'aquest procediment feien desistir molts dels sol·licitants de continuar amb la tramitació dels expedients. El reglament per executar la Ley de minas de 1859 publicat per mitjà del Reial Decret de 24 de juny de 1868 va ser substituït pel de 1903, de curta vigència. Finalment, el Reial Decret de 16 de juny de 1905 va romandre vigent fins al final del període objecte d'aquest estudi. Aquest, juntament amb el Reglament de policia minera de 1910 (R. D. de 28 de gener de 1910) i el Reglament de tributació minera de 1911 (R. D. de maig de 1911) conformaven el marc legislatiu vigent en aquesta etapa. MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo: *Op. cit.*, pp. 284; 311-365.
- 17- Registre civil de Tuixent: *Sección de defunciones*, tomo 3º, 1885-1892, 1891, núm. 8, fol. 95.
- 18- La «pertinencia minera» era "la unidad de medida para las concesiones mineras [...] un sólido de base cuadrada de 100 metros de lado, [...] y de profundidad indefinida", segons l'art. 11 del Real Decreto Ley de 29 de diciembre de 1868. GARCÍA MORENO, Alejo; LA IGLESIA, Gustavo: *Op. cit.*, 125. Abans de l'any 1868, la seva superfície era de "300 metros de largo por 200 de ancho", segons l'art. 13 de la Ley de Minería de 6 de julio de 1859. MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo: *Op. cit.*, p. 275. En resum, les «pertinencias» de 1859-1868 equivaldrien a unes 6 hectàrees mentre les atorgades a partir de 1868 equivalen a una hectàrea de superfície amb profunditat indefinida en ambdós casos.
- 19- Segons el *Diccionario de la Real Academia Española*: "Exploración que se hace con labores mineras en un terreno, o perforación que se practica para determinar la existencia de minerales o la naturaleza del subsuelo". Aquest tipus d'exploracions prèvies al registre miner venien ben definides en els articles 8, 9, 10, 11 i 12 de la Ley de Minería de 1859.
- 20- BOP Lleida, 08/05/1865, núm. 54, p. 2.
- 21- La designació es va realitzar de la forma següent: "Se tendrá por punto de partida la torrentera de la Font dels Cabrés que baja del Pla de Aimarich, en el punto que se une con la ribera de Mola, desde ella se medirán 350 metros ribera arriba en direccion N. hasta llegar á otra torrentera fijándose la 1ª estaca, desde esta en direccion á

- Oeste 175 metros hasta terreno comunal poniendo la 2ª estaca, desde esta en dirección á M. 350 metros situándose la 3ª estaca y de esta al punto de partida 175 metros donde se establecerá la 4ª estaca, y formando de este modo un rectángulo de 120.000 metros cuadrados". BOP Lleida, 08/05/1865, núm. 54, p. 2.
- 22- Aquesta tasca estava encarregada al Distrito de Lérida del Cuerpo Nacional de Ingenieros de Minas.
- 23- El dia 6 d'octubre de 1866 es declarava "nulo el registro sin curso y fenecido el expediente y franco y registrable el terreno que en número de dos pertenencias lo comprende". BOP Lleida, 08/10/1866, núm. 122, p. 3.
- 24- Registre civil de Barcelona: *Registro de Defunciones*, Hospital, 2550, 24 febrer 1898.
- 25- BOP Lleida, 19/01/1877, núm. 9, p. 1.
- 26- L'agost de 1886 en el moment de signar la instància de registre declarava tenir 58 anys d'edat.
- 27- BOP Lleida, 28/08/1886, núm. 116, p. 2.
- 28- BOP Lleida, 07/11/1887, núm. 197, p. 2.
- 29- BOP Lleida, 16/12/1887, núm. 218, p. 1.
- 30- BOP Lleida, 18/07/1888. La publicació consta en el expedient corresponent, no obstant, ens ha resultat impossible localitzar els exemplars publicats entre els dies 23 de juny i 27 de juliol de 1888.
- 31- El mencionat títol de propietat fou recollit per Josep Mans el dia 14 d'abril de 1890.
- 32- BOP Lleida, 18/06/1895, núm. 80, p. 433.
- 33- BOP Lleida, 29/11/1895, núm. 152, p.781.
- 34- BOP Lleida, 22/04/1903, núm. 69, p. 303.
- 35- Tot i la menció genèrica de carbó, s'ha d'entendre que la totalitat d'aquestes concessions mineres es referien a mines de lignits al llarg de l'aflorament del coll de Mola. L'entrada «lignit» del *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans* ens diu: "Carbó de pedra més recent que l'hulla, poc madurat, pobre en carboni i en matèries volàtils, de les eres secundària i terciària, en què encara es distingeix la textura de la fusta originària". Es tracta d'un carbó de menor poder calorífic que l'hulla, per tant, menys rendible.
- 36- L'any 1910 hi havia en tota la província de Lleida 50 mines de «lignito», i tan sols 2 eren productives, en expressió "del desaliento, abandono y atraso en que se encuentran las manifestaciones de tan importante y lucrativa industria". *Estadística minera de España*, 1910, p. 302-310. Gairebé una dècada més tard, l'any 1919, n'hi havia 85, amb 18 de productives, *Estadística minera de España*, 1910, p. 249-251. L'especulació en el lucratiu negoci del carbó es va traduir en un augment del 68% de les hectàrees improductives registrades, que van passar de 2.603 l'any 1910, a més de 8.136 l'any 1919. No obstant, més significatiu fou encara l'augment de les hectàrees mineres de lignit en producció, de gairebé el 88%, en passar de 134 l'any 1910, a més de 1.093 l'any 1919. El nombre de mines en explotació, a més, es va multiplicar per nou, amb un creixement del 62% en les concessions improductives de les mines de lignit a la província de Lleida en aquest període.
- 37- *Gaceta de Madrid*, 14/07/1917.
- 38- La sol·licitud "anotada con el número 2569 pidiendo el registro de 60 pertenencias [ ] paraje llamado Coll de la Mola". BOP Lleida, 08/12/1917, núm. 196, p. 910.
- 39- BOP Lleida, 02/11/1918, núm. 171, p. 766.
- 40- BOP Lleida, 16/11/1918, núm. 177, p. 802.
- 41- La mina fou sol·licitada l'octubre de 1918, no va poder ser demarcada fins al mes d'abril de l'any 1919, "por impedirlo el fuerte temporal de nieves reinante en la comarca durante el periodo señalado". Finalment, la concessió es va limitar a 958 «pertenencias», la major part de les quals es trobaven dins del municipi de Gósol, per aquest motiu, l'Amills-Ribera seguia sent la més gran del municipi.
- 42- BOP Lleida, 23/08/1918, núm. 134, p. 571.
- 43- Lamentablement, no s'ha pogut localitzar l'expedient de registre d'aquesta concessió. No obstant, comprenia "20 pertenencias [ ] de carbón [ ] en término de Tuixent [ ] paraje llamado Barranco de Costases perteneciente al monte comunal Costases". BOP Lleida, 19/08/1909, núm. 123, p. 553.
- 44- L'acte de demarcació tingué lloc abans del mes de febrer, després del pagament de les 90,2 ptes. en concepte de "derechos de pertenencias demarcadas y reintegro del título de propiedad" li fou expedit el mateix. BOP Lleida, 18/02/1911, núm. 25, p. 99; BOP Lleida, 11/03/1911, núm. 38, p. 151.
- 45- Arxiu Municipal de Tuixent (AMT): Correspondència, 1922.
- 46- L'any 1919, la Administració de Contribuciones de la Província de Lérida publicava una "relación detallada de los concesionarios de minas que se hallan en descubierto por el impuesto de canon de superficie del corriente año", entre ells, en el núm. 657 trobem la mina «Josefa» important la quantitat de 16 pessetes, BOP Lleida, 18/11/1919, núm. 156, p. 689; l'any 1920, també per la mateixa quantitat, BOP Lleida, 16/12/1920, núm. 173, p. 772. Desconeixem si aquesta quantitat englobava aquestes pendents.
- 47- AMT: Correspondència, 1922.

48- *Ibidem*. En relació amb el mencionat guardabosc vegeu, MOLES ROCA, Josep: "El tesoro de les trementinaires", *Bondia*, 17/05/2022, p. 13.

49- FITÉ ERILL, Daniel: *Op. cit.*, 2022, p. 56. L'existència d'aquesta activitat industrial ja va ésser documentada per Lluís Obiols en el marc del procés d'inventari del patrimoni industrial de l'Alt Urgel elaborat a principis del segle XX des del MNACTEC. Ens emplacem, per motius d'espai, a parlar d'aquest equipament en una propera comunicació. Recentment, ha estat objecte d'una posada en valor per part de Josep Badia, botànic i gran coneixedor del patrimoni material i immaterial del municipi de Tuixent.

50- «La Mancomunidad de Cataluña», *El Diluvio*, núm. 218, 06/08/1915 (Ed. Mañana), p. 8.

51- En una nota manuscrita en l'expedient de la mina «Josefina», propietat del seu germà, se'ns diu que: "Este registro ha sido arrendado á Don Joaquín Ariza en virtud del testimonio notarial que obra en el expediente Josefa nº 2058". La mancança d'aquest expedient ens dificulta tirar d'aquest fil.

52- En sis dels catorze expedients documentats, és a dir, el 42,85%, no es va arribar mai a materialitzar la concessió. En la primera etapa, tan sols una de les cinc concessions es va acabar materialitzant, és a dir, un 20%; en la segona etapa, set de les nou concessions es van acabar materialitzant, és a dir, un 77,77%.

Peixos de muntanya

Podríem entendre com a peixos de muntanya els que neixen a la muntanya, com la truita (*salmotruttafario*) i darrerament la importada arc de sant Martí (*oncorhysmikiis*) i els peixos portats del mar a la terra conservats en sec o salats.

Al Pirineu la pesca era, fins a mitjan segle xx, una activitat afegida a l'economia domèstica, la manera *fàcil* d'accedir al peix fresc. Era una alternativa als peixos secs o salats, quan a la primavera i l'estiu anaven a feinejar als prats i passaven prop d'un rierol o riu, es pescava sobretot a mans o filats fabricats artesanalment.

L'altra manera de consumir peix era el peix salat o assecat, voldria aprofundir en aquestes variants.

Podem parlar del bacallà, els documents ens parlen de peixos secs o salats al llarg dels segles xv i xvi, i el bacallà seria el rei dels peixos salats –curats –secs.

El bacallà com a ingredient culinari ja surt representat en molts llibres d'arreu. El nom deriva de l'arrel *Bakal*, en flamenc en diuen *bakkalium*, en italià *baccalá*, en portuguès *bacalhau*, en grec *bakaliarios*, al país basc *bakailao*, a casa nostra *bacallà*; això ens dona una referència que el bacallà esdevé quasi universal.

El bacallà salat ha de processar-se ràpidament després de la captura. Una vegada arribat a port es neteja, s'obre i es col·loca en caixes per capes cobertes de sal progressivament i es deixa curar unes tres setmanes.

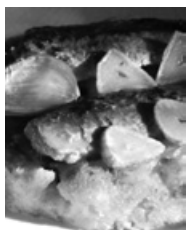
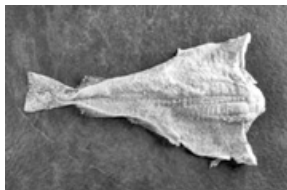
El Concili de Trento (1535-1563) va introduir el bacallà com a ingredient en el dejuni com una tradició culinària en els països catòlics en època de quaresma, cosa que va popularitzar el bacallà curat en sal, un aliment en aquell moment barat.

Es creu que va entrar a Catalunya cap a l'any 1574. L'any 1600-1604 en el llibre *Cunya del convent dels predicadors de Girona* (convent de l'orde dels pares dominicans) es parla d'ingredients a tindre al

Miquel Canturri i Campos, restaurador i Conseller de Cultura i Promoció Turística del Comú d'Andorra la Vella

rebost les arengades, la sorra (tonyina salada), el bacallà, el congre i l'abadejo (variant del bacallà a les terres de l'Ebre i la Franja).

El bacallà s'introdueix com hem dit al segle XVI per l'aportació dels mariners gascons, portuguesos i bascos. No obstant això, el mestre Robert, cuiner de la cort de Nàpols, en el llibre del *Coch* (1475-impres a Barcelona el 1520), ja esmena la "merluça" salada, amb el tractament de remull, cuinat, etc., idèntic al bacallà.

Així doncs, veiem que el bacallà com a ingredient culinari és innat a la cuina catalana i per extensió a la cuina pirinenca. Al llarg dels segles els nostres avantpassats s'havien proveït d'aquests productes a través dels firaires que pujaven a vendre productes de guardar en les fires de tardor a tot el Pirineu.

D'aquesta manera trobem en molts receptaris pirinencs com cuinar el bacallà: bacallà a l'andorrana, bacallà amb cascavellicos, cassola de bacallà de Quaresma, bacallà a l'agredolç, etc.

L'arengada és una preparació culinària tradicional que consisteix a agafar una sardina de mida grossa, posar-la en salmorra i premsar-la.

Aquest procés es diu *arengar* i d'aquí el nom que rep aquest producte. Un cop les sardines arriben al port es netegen i es posen en aigua amb abundant sal, després s'escorren i es posen en una mena de caixes cilíndriques per després sotmetre-les a premsatge. El premsatge, que habitualment dura uns vuit dies, consisteix a anar afegint pes cada dia fins que les arengades hagin expulsat tot l'oli que contenen. Quan estant llestes per la venda es col·loquen dins uns barrils que són de fusta (*cascos*) i és on s'acostumen a veure en les botigues (es diuen un casco d'arengades).

Les arengades sempre han estat associades a la cuina de casa pobra.

Una de les curiositats de la seva preparació consistia a embolicar l'arengada en paper d'estrassa i es posava al marc d'una porta, es tancava la porta i així l'arengada quedava xafada i deixava la pell i bona part de les escames al paper d'estrassa, després es posava a la graella i es menjava amb una torrada de pa sucat amb tomata i oli d'oliva.

En el decurs de la Guerra Civil espanyola i també a la postguerra, en moltes cases de pagès es penjaven dues arengades a la finestra de la cuina. Era un senyal que pels voltants hi havia una parella de la Guàrdia Civil (per això en molts llocs a l'arengada se la coneix com a *guàrdia civil*).

A Andorra és molt tradicional menjar les arengades a l'hivern, acompanyant un bon trinxat de patata i col, cansalada i bitxo.

Així com el bacallà és el rei dels peixos salats secs, el congre és el gran oblidat. Parlem, doncs, una mica del congre i com s'elabora.

Avui podem dir que l'únic lloc on coneixem de l'elaboració i assecatge del congre és al poble de Muxia (A Coruña). El congre arriba fresc, es neteja i s'hi fan uns forats amb un ganivet a la carn, per tal d'agilitzar-ne l'asseccament. Es torna a netejar i s'enfila a un pal de canya, es lliga per penjar-lo en les *cabrias*, estructures realitzades amb pals entrellaçats i clavats sobre les roques del mar. Normalment després de 15 dies a l'aire fresc el congre està llest per al consum.

Avui dia el consum de congre pot ser d'uns 2.000 kg, quan fa uns 50 anys era de prop de 25.000 kg; -n'eren els grans consumidors Aragó, Castella i Catalunya amb Andorra. Una anècdota que vaig llegir l'any passat explicava que l'asseccador més antic de Muxia havia tingut la visita del departament de sanitat de la Xunta i els va fer retirar la producció per mala praxi; sort que no gaire lluny, als afores del poble es troba l'empresa Elaboraciones Lemar, on assequen el congre en una cambra frigorífica com si es tractés d'un enorme humidificador. Els assecadors tradicionals passaran a formar part del folklore de Muxia, amb demostracions als turistes interessats.

Buscant l'origen de les receptes de congre, m'adono que el primer llibre que es coneix de receptes escrit en llengua catalana, el *Llibre de Sent Soví*, datat del segle XIV, conté diverses receptes de congre fresc i sec. El congre sec es conserva molt de temps i és per això que el consum va ser molt estès per tota la península, i sobretot en zones de l'interior on era difícil l'accés a peix fresc de les costes. La recepta del Sent Soví està escrita en català antic i té els ingredients de cocció de la mediterrània medieval.

Olla de congre de Quaresma

"qui parla con se segueix los menjars coesmalse de les condicions dels pexosen quin temps són de sahó" trobem : "pexqui s'anomena congre és milorsahóde l'any

qui parla con seffasalsa de congre ad let d'emeles

si vols fer salsa de congre ad let d'amellesmil-loel vespre en aygua, e puysal matí lavel'lbé, e fe'npeçes. E mi-hicabeças d'ayllssencers e mundades ,e cebes e oli , e ligar-lobrou serà cuytagesametlles , e fe'nlet.

Feta la let , agespinyons peratse nous , e pica-ho abun pochdel dit congre , e un pochde l'oli e de les cebes , e un pochde pa torrat banyat abvinagre , E com serà picat , destrempla-ho abla let , e passar-ho per una bramadora , e mit-hoa bollir, ebespècies e pebre e gingebre e canyella e clavells e safrà . E com haurà bullit una estona , leva'ldel foch. E si -t vols si se n'oltaaquell a qui faràs , pots-himetre agror e dolçor."

Com veieu, és una de les primeres receptes que es conserven del congre sec, però a Calatayud també se'n conserva una recepta de 1446. Es veu que subministrava cordes als ports d'Espanya i especialment al port de Muxia (A Coruña) i en tancar els seus tractes comercials retornaven amb la càrrega de peix sec; i aquest peix era el congre, ja que Muxia

tenia un gran nombre d'assecadors de congre.

D'aquesta manera es va convertir en un plat consumit per aquella contrada, i encara perdura la recepta de congre amb cigrons o patates Així podem dir que gràcies al fet que avui en dia els bibil·litans en segueixen consumint en festes de guardar i ocasions especials, el 80% de la poca producció dels assecadors de congre de Muxia va destinat a ells.

A Andorra, com hem dit, els peixos que es consumien eren la truita de riu, el bacallà, les arengades i el

congre. El plat estrella del congre era l'escudella i, si m'ho permeteu, ara us faré una breu història d'aquest plat.

L'any 1776 es crea la Consòrcia de casats d'Andorra la Vella. En els primers temps la consòrcia es crea per organitzar els carnivals del poble, però al llarg dels anys els excessos i abusos fan que prohoms de la parròquia i l'Església facin fer un gir a la germandat. Així, el primer dia de Quaresma es pacta anar a l'església a rebre la cendra, així com vetllar els malalts al llarg de l'any, enterrar els difunts germans consorcians i ajudar les famílies necessitades. Aquesta tradició de la Consòrcia encara perdura entre els veïns d'Andorra la Vella; són els casats, andorrans i veïns d'Andorra la Vella, els qui en podem formar part.

Al llibre d'actes de la Consòrcia, a l'any 1786 les compres que es fan per a l'àpat són les següents: congre, bacallà, sal, pebre, espècies, clau, canyella, panses, alls, pa blanc de la Seu, pa moreno, ametlles, arròs, vi, taronges, oli, ous, fesols, enciam, pomes, cascabellics, api, escarola, aiguardent, codonys, pa de sègol, arengades, cols, espinacs, tonyina, xocolata. L'any 1833 s'estableix per primera vegada el menú que quedarà com a propi dels àpats de la Consòrcia i nomenen el posader Miquel Montanya (el meu besavi) comandant de viures. El menú és el que segueix:

"Donarà del millor pa de les fleques de la Seu i del millor vi de Noves o més avall.

Donarà al dinar:

Sopa de caldo de l'olla; l'olla ha de ser de fesols, arròs y congre, verdura aboly, una arengada per cada un. All i oli, bacallà absuchy fregit. Congre a la vinagreta i absuc. ous absuc o de astarnats.

Postres:

Ametlla torrada d'asperança i ametlla coberta. Aiguardent anisat duple de Reus.

Col·lació:

Sopa, anciam del millor que se ancontrie. Verdura, molls d'ametlla torrada y aiguardent conforme al dinar. Tot plegat que sieben adobat y que no y haguïres de escàs."

I així, sense mes dilació, anem a preparar una escudella de congre.

El Parc Regional del Prepirineu Català: un nou model de gestió del territori

El nostre parc regional és un concepte similar al del parc natural regional francès a què aquí esteu acostumats.

Nosaltres partim d'una zona on l'espai a gestionar no està regulat per la Llei d'espais naturals de Catalunya, i aquesta és una de les seves gràcies. Els parcs regionals no estan inclosos en aquesta llei, però sí que els inclou la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura, en el capítol VI, de les Categories d'Àrees Protegides.

A Catalunya ens trobem davant d'una necessitat extrema de protecció del territori l'any 1985. En aquella època hi havia una idea de protecció molt metropolitana, on el que es pretenia era convertir, a més a més de protegir, diferents espais (taques disperses per tot Catalunya) en el jardí metropolità, el jardí de Barcelona. Això l'any 1985 va funcionar, i és el que ens dona peu a protegir l'Espai Natural del Pedraforca, que en aquells moments estava en plena expansió minera i s'havia de frenar. Ja anteriorment vam viure la situació del Parc Natural de Sant Llorenç, on es van haver d'articular figures de protecció per evitar-ne l'expansió urbanística, però tot això ho situem a l'any 1985.

La nostra societat va avançant, tenim altres necessitats i altres costums, patim una forta pressió turística, d'ús esportiu, abandonament de la població rural i renúncies a l'activitat tradicional basada en el primer sector. La Llei d'espais naturals, però, segueix sent exactament la mateixa que era l'any 1985, sense cap mena d'evolució i, per tant, cada vegada més deslligada de les necessitats de les zones rurals. Finalment, a l'àrea metropolitana, centre de decisió política, s'ha descobert que més enllà de Collserola hi ha un món rural, encara hi ha pagesos, hi ha agricultors, hi ha gent que viu del sector primari i que aquella idea de protecció del parc natural funciona de dilluns a divendres, però ens converteix aquests espais en veritables parcs d'atraccions els caps de setmana.

Nosaltres partim de la idea que un terreny protegit ha de ser un terreny gestionat, si no passem a tenir grans zones abandonades.

Pep Llamas i Gironès,
Conseller Comarcal
de Medi Natural i
Seguretat Civil del
Berguedà

Per tant, tenim la necessitat de crear zones on predomini el desenvolupament rural (en tots els seus àmbits), combinat amb la protecció del medi natural i amb el sector terciari.

A l'alt Berguedà creem un espai de debat, anàlisi de necessitats i propostes de solució entre quatre municipis (Cercs, Figols, Vallcebre i Castellar del Riu) i el Consell Comarcal.

De seguida veiem que la solució no passa pas per crear més espais protegits ni figures especials de protecció que acaben anant en detriment de les pretensions de desenvolupament rural que necessita aquesta zona.

Delimitem una superfície suficientment àmplia, i que ens dona el muscle suficient per iniciar aquest projecte: en aquests moments el parc regional ocupa 13.600 Ha, amb una ampliació futura fins a arribar al que estava planificat fa molts anys per la Diputació de Barcelona, que era el Parc Natural de Catllaràs, que no va ser desenvolupat mai. A mesura que altres ajuntaments hi vagin demanant l'ingrés, el parc té un potencial de fins a 44.000 Ha en la primera fase de creixement.

La delimitació actual d'aquest parc regional és estratègica, per poder facilitar-ne l'expansió cap al Solsonès, a la província de Lleida, i cap al Ripollès, a la de Girona, fins a assolir, en diferents fases, el Prepirineu català i donar sentit al seu nom. Aquestes fases d'expansió posteriors actualment no estan ni quantificades ni molt menys temporitzades, però sí que l'anàlisi orogràfica, econòmica i sociològica fa que cada ajuntament que vegi els avantatges d'aquest model de gestió pugui adherir-s'hi fàcilment. L'expansió, tant en la primera fase com en les posteriors, ha de ser feta a mode de taca d'oli, sense generar discontinuïtats territorials i evitant el solapament amb altres figures incloses en el ENPE (espais naturals de protecció especial).

La gestió dels espais naturals existents ens ve tota donada pels impulsors o pels declarants, majoritàriament la Diputació de Barcelona o la Generalitat de Catalunya, on la figura dels ajuntaments, com a partícips de la gestió i governança és molt petita; i encara és menor la de totes aquelles persones, empreses o entitats que desenvolupen la seva activitat dins d'aquests espais. Per tant, en la creació del parc regional busquem totes les esclatxes legals que podem trobar-hi per tal de fer una gestió de proximitat on es doni la màxima rellevància als ajuntaments i a tots els agents compresos a la zona del parc. Utilitzem, doncs, tota la normativa municipal, sobretot ordenances, perquè els ajuntaments, a través d'una associació

Parc
Regional del
Prepirineu Català

de municipis, desenvolupin els òrgans de govern, gestió i explotació del parc regional. Aquest espai té dues característiques fundacionals que fa que tota la creació hagi estat molt ràpida. No oblidem que a Catalunya tenim el Parc natural del Garraf, que fa pràcticament 40 anys que està aspirant a ser parc natural. Per declarar un gran espai natural, en aquests moments serien

Antic poble de Peguera, a Figols

necessaris uns 20 anys. Nosaltres això ho hem pogut aconseguir en menys de 2 anys, tot i que estem a les fases inicials de creació administrativa i ens falta el desenvolupament dels projectes.*

Aquesta rapidesa ens l'ha donat el fet d'utilitzar la normativa pròpia dels municipis, les seves ordenances, sense necessitat de redactar-ne d'addicionals, i pel fet d'adaptar-nos al planejament urbanístic vigent de cada municipi. Adaptem, doncs, les realitats del parc regional a la normativa urbanística de cadascun dels municipis sense necessitat de llargs i complexos tràmits de modificació de planejament.

Dintre de la delimitació d'aquest parc regional tenim prop de 3.500 Ha que ja formen part dels espais d'interès natural (EIN) declarats al seu moment. Són els espais de conservació de la serra d'Ensija, Queralt i els Tossals-Peguera. Quan es va fer el desplegament dels espais naturals de tot Catalunya, es van dividir en dos blocs: els espais naturals i els espais naturals de protecció especial, que són els que després van desenvolupar amb els noms coneguts de *parc natural*, *reserves naturals* i tot un seguit de figures de protecció que sí que tenen els seus reglaments, tot i que tenen els reglaments bàsics i ara estan aprovant els plans especials de funcionament de cada un dels parcs, com és el del Cadí, més de 30 anys després.

El parc regional té previst demanar a la Generalitat de Catalunya la gestió dels espais naturals ja existents que estan declarats, que estan reconeguts, però no estan ni gestionats ni reglamentats. Aquesta és la característica dels espais naturals que tenim a Catalunya, la majoria estan en aquesta situació. Per tant, nosaltres, els tres espais que tenim, els integrem al parc regional, no un parc ideat únicament i exclusiva per a la protecció de la natura, sinó un parc ideat per al desenvolupament rural compartit amb la protecció de la natura aprofitant aquests tres espais. Per tant, tampoc no entrem en l'àmbit de la Llei d'espais naturals. Podem afirmar, doncs, que hem generat una nova forma de gestió del territori sense crear ni normativa nova, ni altres figures de protecció. Ens alliberem, d'aquesta manera, la pressió burocràtica excessiva a què estan sotmesos els municipis inclosos en les normatives de protecció actuals.

El model de gestió està emmirallat en el parc regional d'aquí [Parc naturel regional des Pyrénées catalanes], però el model de finançament està basat en el model de finançament dels espais naturals dels Estats Units (EUA); és a dir, dins del finançament no preveiem sols la subvenció perquè això acaba en la decadència econòmica absoluta.

Estació de muntanya als Rasos de Peguera, a Castellar del Riu

Tots els projectes que es desenvolupin portaran incorporada la part de finançament corresponent a

la participació de tot el parc (autofinançament). Ens nodrirem també de les aportacions fetes per diferents administracions de forma ordinària i/o extraordinària. I d'una tercera, molt important, que són les aportacions de privats, ja sigui a través del mecenatge (perquè el parc regional els és un símbol de qualitat per als seus productes) o per les inversions que es fan dintre del parc regional mateix.

Des del parc regional desenvoluparem un seguit de projectes tot cercant les empreses que estiguin interessades a explotar-los, i per tant obtenir el retorn econòmic.

El parc ha de servir, també, per donar suport als municipis. Són municipis molt petits, tenim una densitat de població de 12 hab./km², estem parlant que dintre de les pràcticament 14.000 Ha gestionades hi viuen 1.600 persones i per tant són municipis amb moltes mancances. És, doncs, des del parc regional que subministrarem el servei de manteniment necessaris, s'actuarà de lobby en defensa dels interessos municipals i de les empreses o explotacions existents. A causa de la poca estructura administrativa existent en aquests ajuntaments tan petits, el parc regional ha de ser el cercador de recursos i el localitzador d'inversions. També ha de ser difusor de les activitats i atractius turístics dels municipis i organitzador, per delegació, de fires, mercats i altres activitats de promoció econòmica i/o comercial.

El parc es dotarà d'un servei de seguretat rural mitjançant el desplegament d'una guarderia pròpia que ja tenim assajada amb èxit.

En definitiva, doncs, el parc regional actuarà com a mancomunitat de serveis per tal que els municipis disposin del que, de forma individual, esdevindria difícil o a voltes impossible.

El parc regional no centra sols l'activitat en el desenvolupament econòmic i la gestió del territori, sinó que també entra en el foment, estudi, conservació i difusió del patrimoni cultural. No delimita un espai deshumanitzat, precisament perquè la deshumanització de les zones rurals és el que porta a la seva extinció. Hem d'aconseguir disposar d'un

espai econòmicament sostenible i socialment humanitzat. I això vol dir gestió cultural. Aquesta gestió ocupa, dintre dels primers projectes, un lloc destacat amb un pressupost suficient i gens menystenible.

L'espai de cultura es basa en tres blocs. El primer, recuperació de tradicions i cultura popular (aplecs, música i balls tradicionals...). El segon, recuperació del patrimoni arquitectònic i industrial, atesa la rellevant activitat econòmica que van ser les mines de carbó, la seva activitat forestal, total centrada a l'antic poble de Peguera, que tenim en projecte recuperar. El tercer, la utilització del patrimoni com a escenari cultural, un veritable teatre a la natura on es desenvoluparan recreacions històriques, música en directe i concerts, i activitats literàries i teatrals.

El parc regional és un model de gestió territorial de proximitat nou a Catalunya, fins ara inexistent, i fàcilment exportable a altres indrets del nostre país.

*En el moment de tancar-se l'edició d'aquest article, el Parc Regional del Prepirineu Català ja és una realitat, està constituït, dotat d'òrgans de govern, declarat i registrat, i ja s'han començat a desenvolupar els primers projectes dins d'un pla director aprovat recentment.

Cartell del Parc Regional del Prepirineu Català

Història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani, al Parc Natural de les Capçaleres del Ter i del Freser

Un dels objectius (art. 3) del Parc Natural de les Capçaleres del Ter i del Freser (PNCTF) és la “protecció dels valors geològics, biològics, ecològics, paisatgístics i culturals, incloent-hi el patrimoni immaterial i espiritual inclosos en el seu àmbit”.

La tardor de 2019, poc abans de l'inici de l'interregne de la pandèmia, vàrem proposar-nos, d'acord amb el director del parc, Santi Fariol, atendre un aspecte central del PNCTF com és la ramaderia transhumant, una activitat social i econòmica bàsica, una de les característiques més específiques de la zona, que ha modelat en gran mesura el paisatge del territori.

En el marc ampli dels treballs que es podien fer en relació amb la transhumància, vàrem valorar recollir, recopilar, fer un inventari de totes les referències històriques que sobre la ramaderia transhumant existien fins aleshores en l'àmbit territorial del PNCTF, en un intent de bastir un estat de la qüestió, avantsala d'altres possibles treballs històrics, per etapes o temàtics.

La veritat era que l'objectiu era ambiciós, però ens ha posat davant una realitat molt rica, no sols de materials històrics, sinó d'una problemàtica molt poc tractada, maltractada, d'un abast considerable i de la qual no s'ha copsat la importància i valor.

Una primera constatació epistemològica és que malgrat que hi ha una història rural (BLOCH, Marc (1931); SLICHER VAN BATH, Bernard (1960)...), agrícola (CAMPS ARBOIX, Joaquim (1969); LUELMO, Julio (1975)... i agrària (GIRALT, Emili i SALRACH, Josep Maria i *alii* (2004-2008)); no hi ha una història de la ramaderia i de la transhumància. Sols hi ha lleugeres referències ramaderes. Hi ha una història de la ceràmica, per exemple, però no una història de la ramaderia.¹

La ramaderia i la transhumància ha estat estudiada sincrònicament per geògrafs (moderna escola francesa de geografia i els seus homònims catalans: Pau Vila, Vila Valentí,...)² i etnògrafs (Vilarrasa, Violant Simorra, ...), però ha estat molt poc tractada pels historiadors, diacrònicament.

Una segona constatació és que en el PNCTF hi ha un tipus de

Antoni Llagostera i Fernàndez, periodista, historiador i expresident del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès

transhumància poc freqüent, on conviuen la més típica transhumància nord-sud amb la transhumància est-oest, de mitjà recorregut. Un contacte molt estret entre el mar Mediterrani, amb l'important focus cultural, i la primera alta muntanya pirinenca.

La tercera constatació és de la presència a la zona del Pirineu mediterrani d'una transhumància (dins del concepte polisèmic que té el terme) vertical, curta o alpina, de mitjana durada i recorregut, mai prou valorada en el nostre àmbit territorial, enlluernats pels llargs recorreguts transhumants.

La ramaderia no és pas un element desdenyable o residual dins del sector econòmic primari, però sempre ha patit una manca de valoració. Sense una història que l'avalí, que en faci conèixer l'activitat, el valor econòmic i social, la ramaderia i la transhumància esdevenen fets no visibles, no imputables, no avaluable, desconeguts i desprestigiats, malgrat la seva greu petjada històrica.

Estem davant un sector econòmic íntimament relacionat amb altres sectors econòmics gens desdenyables com la indústria tèxtil de la llana i l'activitat dels paraires; la indústria de la pelleteria, dels llibres manuscrits; la indústria lletera, dels formatges i la mantega; el comerç de la sal mineral o marina; el comerç de la carn; els fems com a producte agrícola indispensable durant segles; els contractes d'herbes i el règim jurídic de la ramaderia i la transhumància...

A l'escollir l'àmbit d'estudi de la transhumància al Pirineu mediterrani, conformava una unitat geogràfica clara i diàfana, un espai amb dinàmica pròpia. Es tracta dels Pirineus mediterranis, un concepte encunyat per Max Sorre (1880-1962), a la seva obra *Pyénées méditerranéennes: étude de géographie biologique* (Paris, 1913).

L'àmbit territorial de recerca quedava delimitat a la Cerdanya, Conflent, Vallespir, Rosselló, Ripollès, Garrotxa i Empordà. Inclou les zones del Capcir, Madres, Canigó, els Aspres, Alberes i les serralades prelitorals catalanes del sud (Cadí, Montgrony, Milany-Puigsacalm) o costaneres (Alberes, Cap de Creus i el Montgrí) i les planes i aiguamolls litorals del Rosselló i de l'Empordà. Hi ha una frontera difusa a l'alt Berguedà.

Abordar parcialment la transhumància nord-sud.

Acotar l'àmbit al Pirineu mediterrani, on coexisteixen dos tipus de transhumància, l'est-oest, que discorre completament dins de l'àmbit geogràfic; i una transhumància nord-sud, en direcció a la Catalunya nova o sud, que ens hagués eixamplat amb excés l'estudi, amb un abast molt gran, ens ha obligat a certes renúncies i retallades.

L'estudi de la transhumància est-oest ens permet analitzar un cicle complet i tancat, estiuada, hivernada i trajecte entre els dos punts. La transhumància nord-sud l'hem documentada sempre que ens apareix dins de l'àmbit territorial, estudiant i recollint les dades i textos, però no seguint el seu periple fora de l'àmbit geogràfic d'estudi.

Figura 1. Esquema de l'àmbit de recollida del material històric

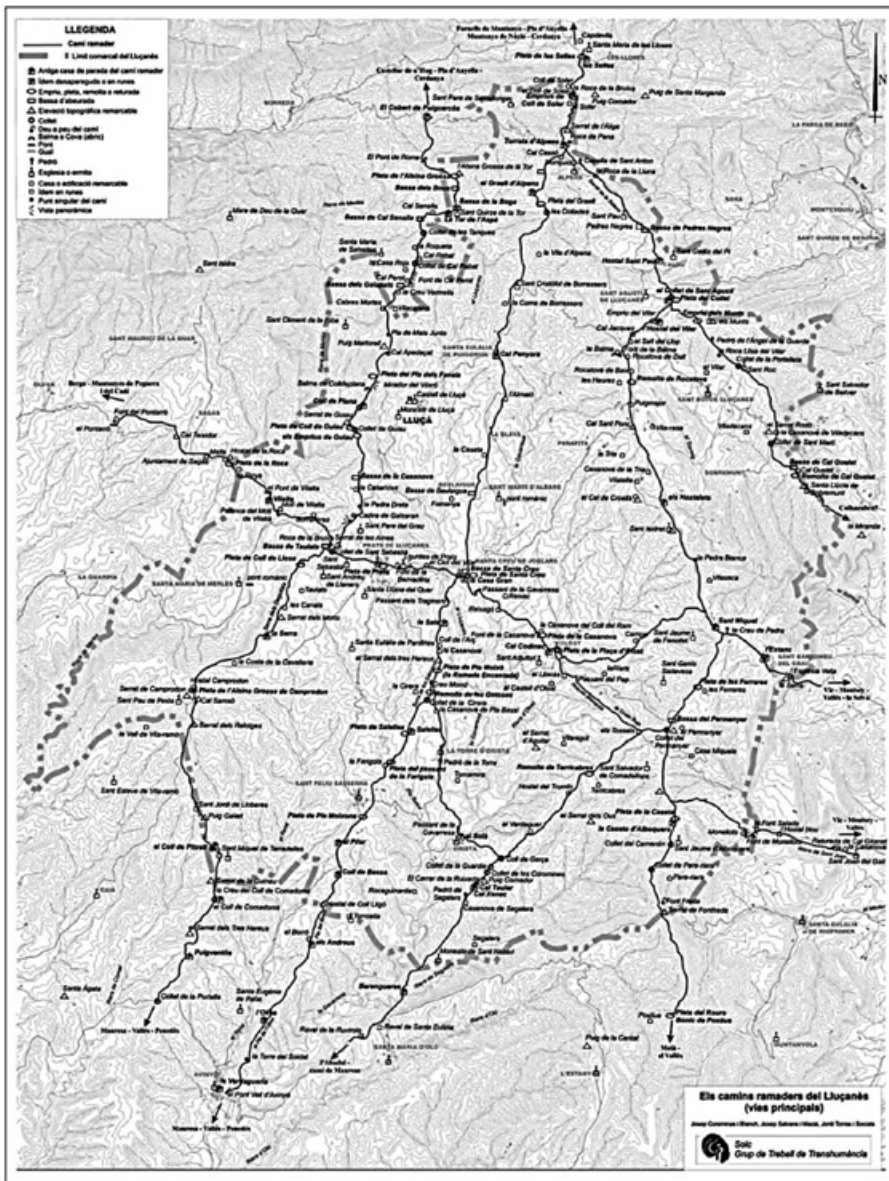

Figura 2. Plànol confeccionat pel Grup de Treball de Transhumància SOLC (maig de 2006), TORRES I SOCIATS, Jordi; SALVANS I MACIÀ, Josep; i COROMINAS I BLANCH, Josep (2008)

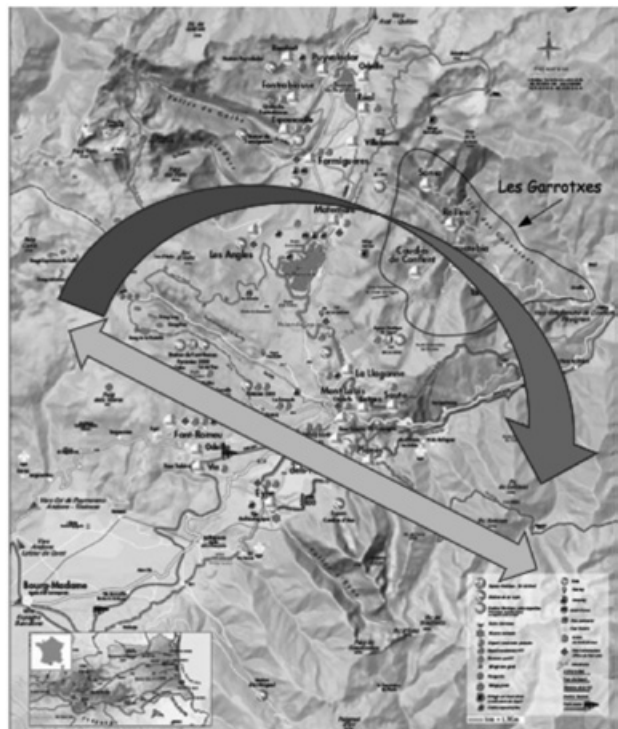

Figura 3. Les zones de pastura del Ripollès, fent servir la base de Gonçal Cutrina, Ovelles i pastors al Ripollès (1997), modificada per ALF, l'autor de la comunicació:

- 1.- Pla d'Anyella;
- 2.- Pla de Rus;
- 3.- Puigmal;
- 4.- Coma de Vaca;
- 5.- Ull de Ter;
- 6.- Fontlletera;
- 7.- Costabona;
- 8.- Can Roca-Pòrtoles;
- 9.- El Sitjar;
- 10.- Coll de Jou;
- 11.- Coma Ermada;
- 12.- Pardinella;
- 13.- Fossa del Gegant;
- 14.- Coma del Freser;
- 14.- Camp Magre (Calm-magre);
- 15.- Coma del Catllar;
- 16.- Coma d'Orri;
- 17.- Taga d'Ogassa i Pardines;
- 18.- Baga del Puig Estela;
- 19.- Baga de Cavallera;
- 20.- els Rasos de Tubau;
- 21.- les Comes de Dòrria i Planès;
- 22.- la Vall de l'Estremera;
- 23.- Fontalba;
- 24.- Puigcerveris;
- 25.- Rasos de La Cau;
- 26.- Pla Traver-Puigsacalm;
- 27.- Rojà;
- i 28.- Monars-Comanegre

Figura 4. Plànol de les Garrotxes de Conflent Els pas dels ramats nord-catalans des del Carlit cap a la plana rossellonesa pel Capcir i Garrotxes de Conflent, fins a Oleta i coll de Vinçà. Maximilian o Max Sorre Les Pyrénées méditerranéennes: Étude de géographie biologique (1913):

“Jusqu'í l'époque moderne, les communications entre le Capcir et le Bas-Conflent ne se sont pas faites par la Quillane, Mont-Louis et la coupure de la Tet. Pour aller à Fourmiguères et à Matemale, le vrai chemin était celui de Raillieu, doublé par un sentier probablement plus ancien à l'Ubaga”

L'existència d'una transhumància nord-sud fins a les comarques tarragonines i, àdhuc, lleidatanes, que ampliava molt l'àmbit d'estudi va ser conscientment apartat, quan les referències depassaven l'àmbit territorial, i es va optar per recollir sols les referències indispensables i imprescindibles per assolir una explicació coherent. No fer aquesta advertència ens hagués comportat fer una història de la ramaderia transhumant que abastés quasi tota la part oriental de Catalunya. Malgrat tot, la recollida de material històric que afectava la transhumància nord-sud, sempre que ha aparegut dins de l'àmbit territorial, l'hem estudiat i n'hem recollit les dades i textos.

Un element bàsic per establir l'àmbit de treball ha estat la localització tant de les àrees d'estiuada i hivernada, com dels camins que relliguen els dos punts, sortida i arribada dels animals transhumant.

En aquest sentit ens cal encara molt treball. Treballs com el que va fer l'entitat SOLC a l'àrea del Lluçanès no són freqüents.

Cal, en molt llocs, fer un estudi acurat dels camins ramaders i ens cal també un estudi dels espais de pastura, tant hivernals com estival.

Ens cal atendre situacions encara poc estudiades com és el pas per les Garrotxes de Conflent dels ramats que anaven de la plana rossellonesa al Capcir. El lloc on celebrem aquesta trobada és al mig d'aquest pas.

En el treball s'han recollit totes les referències existents dels camins ramaders per tal que serveixi de referència: els del Carlit a la plana del Rosselló, amb el seu pas per les Garrotxes de Conflent, Oleta i coll de Vinçà; de l'alt Ripollès a l'Empordà, el dit camí de Marina, amb els seus ramals nord (Comanegra) i sud (vall de Bac); els importants camins ramaders del Lluçanès (central i principal, occidental, oriental i transversal), així com el que enllaça amb la plana lleidatana.

Alguns elements interessants del recull de material.

Estat de la qüestió i primera aproximació

El recull de material, l'estat de la qüestió sobre la història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani ocupa, ara per ara (novembre de 2022), un total de 2.700 pàgines. Malgrat les llacunes temàtiques i cronològiques que es detecten ràpidament a l'anar fent la recopilació d'estudis i referències de la ramaderia transhumant dins dels treballs històrics, i que cal valorar, sí que es mostren i plantegen alguns elements històrics interessants que podem resumir, en part, i posar en escena, aclarits, o com a mínim esbossats i plantejats.

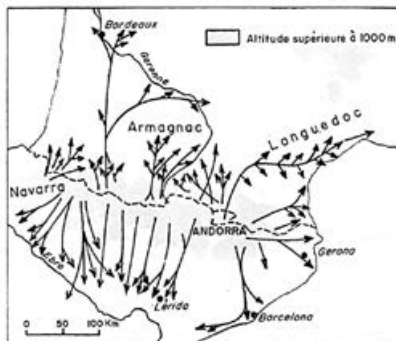

Figura 5. Es dibuixen clarament els moviments nord-sud i est-oest en el Pirineu mediterrani. Mouvements de transhumance pyrénéenne descendante vers 1970.

RINSCHÉDE, Gibert (1977)

Com es pot imaginar, estem en un treball que no podem pas donar per conclòs, estem davant un inventari que és viu i que va creixent, sempre pot ser millorat i ampliat, i així ho estem fent. En tot cas, és a disposició de qualsevol persona que desitgi tenir una primera avaluació o estat de la qüestió.

Canvis en la ramaderia transhumant durant l'edat medieval

Una primera i fàcil conclusió del treball que hem realitzat és que la ramaderia i la transhumància no han estat immutables al pas del temps. Tenim una visió immutable i eterna de la ramaderia, de quan fou estudiada pels geògrafs i etnògrafs durant els segles XIX i XX, des d'una visió sincrònica.

En aquesta comunicació mencionarem un aspecte històric que s'ha destacat, fins ara, de la història de la ramaderia transhumant a Catalunya: Vilà Valentí, en un article molt citat del 1951³ assenyalava la importància dels monestirs medievals catalans en el desenvolupament de la ramaderia transhumant i la creació de la xarxa de camins ramaders.

Però la influència del monacat en la formació de la ramaderia transhumant catalana té molt variats exemples i formes, començant pels monestirs benedictins, *monjos negres*, de l'edat mitjana plena (segles XI-XIII).

Ramon d'Abadal, en el seu treball sobre Eixalada-Cuixà, sobre la creació del monestir de Sant Miquel de Cuixà,⁴ ens proporciona una gran aportació quan explicita documentalment la formació del ramat monàstic.

Resulta especialment interessant veure com un dels primers emporis ramaders que es formen, al segle IX-X, és el del monestir benedictí femení de Sant Joan de les Abadesses, que a les seves propietats del vessant sud del Taga, Puigestela i serra Cavallera i zona de Tregurà, a més de Montgrony, hi afegirà Vallfogona, Vidrà, i Besora, i controlarà d'aquesta manera espais ramaders a l'alta muntanya ripollesa i al Prepirineu (per sobre dels 2.000 i per sota els 1.500 metres d'altura), la qual cosa conformarà un espai on es pot practicar una transhumància curta o alpina, amb un recorregut curt i molt fàcil, i de control molt pràctic.

El control de zones d'alta muntanya per part del monestir de Santa Maria del Ripoll (amb una àmplia àrea de pastura que s'estenia per Llanars, Setcases, Molló i Monars (al Comanegra), a partir del segle XII, és un altre exemple d'un espai ramader monàstic, que amplifica amb la compra de la baronia de la Guàrdia (1363-1367). El control de l'alta muntanya de la zona pirinenca mediterrània per part dels monestirs benedictins es completa amb el domini del monestir de Sant Pere de Camprodon, que esdevé senyor de Pi (Conflent). I podríem parlar del paper de Sant Miquel de Cuixà i Sant Martí del Canigó al Canigó i la Cerdanya.

Malgrat que moltes vegades s'esmenta la donació (1087) del comte Guillem Ramon de Cerdanya dels espais de Núria al monestir de Ripoll, sembla que estem davant un document fictici o fals.

Cal atendre també la important activitat de les comandes templeres de Masdeu, de Castelló d'Empúries i de Puig-reig.

Hi ha un element que cal tenir present, en l'anàlisi de les activitats protoindustrials

medievals. Una Bíblia com les que es confeccionaren a Ripoll a començament del segle xi, en temps de l'Abat-Bisbe Oliba, (d'unes 450 o 470 pàgines) requereix diversos centenars de pells d'ovella.

L'aparició dels monestirs cistercencs, *monjos blancs*, a l'alta muntanya ripollesa, cerdana i a l'alt Berguedà té una significació especial, per la seva magnitud. Al cap de pocs anys de la creació dels dos monestirs cistercencs (Santes Creus i Poblet, c. 1150-1170 i 1149) reben ràpidament donacions de terres de pastura estiuenca a Núria i Coma de Vaca (1170) i Tregurà (1171).

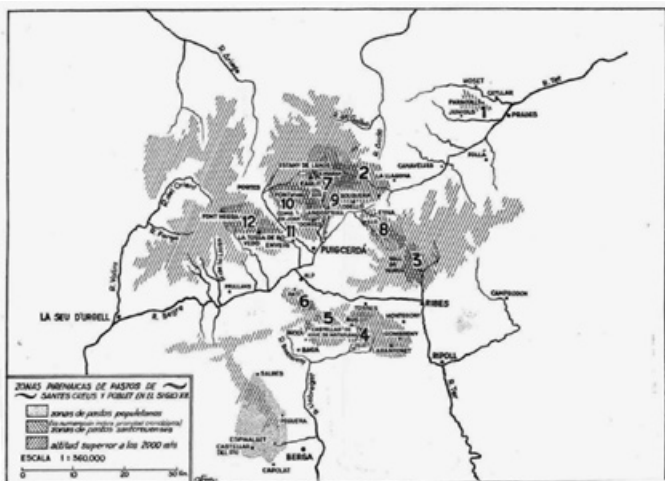

Figura 6. Pol Navarro Costa, *La Pobla de Lillet dins les baronies de Mataplana i Pinós (segles XIII al XV)* (juny del 2021), treball final de grau d'Història, a la Universitat de Barcelona.

Annex 6. Pastures pertanyents als monestirs de Santes Creus i Poblet als Pirineus durant el segle XII.* Font: RIU, 1962: s/p

Però com que estem davant espais ja ocupats, els monestirs de Santes Creus i Poblet hagueren de prendre posicions al Carlit (1175-1184), a Llo i Eina (1177) i a l'alt Berguedà (1169-1198).

Resulta significativa la participació en la implantació dels monestirs cistercencs dels nobles de la muntanya prepirinenca, dels Mataplana, dels Berguedà, dels Guàrdia de les Llosses i dels Pinós. Un exemple el tenim amb la donació de Cosp a Santes Creus (1187) per part dels Guàrdia.

La presència dels dos monestirs cistercencs a la zona cerdana va provocar conflictes entre els mateixos monestirs cistercencs en els passos per la serra del Cadí, que fou necessari regular dues vegades (1177 i 1183).

Però els canvis en els agents de la ramaderia transhumant medievals foren especialment ràpids. L'aparició de les municipalitats va capgirar molt específicament el món ramader transhumant del Pirineu mediterrani.

Les cartes de llibertats i franqueses de Sant Joan de les Abadesses (1234), de Bagà (1234),

Prats de Molló (1245), Gombren (1278), Castellar de n'Hug (1292) i Pobra de Lillet, (1297), tingueren un paper rellevant.

En aquesta etapa hi ha els privilegis de pastura de Queralbs i Fustanyà (1273). És en aquesta etapa que apareix el santuari de Núria, amb el valor simbòlic de Sant Gil, el patró dels pastors del Pirineu, i d'Amadeu.

Però el fet més descollant serà la compra per part de la municipalitat de Puigcerdà del Carlit als cistercencs (1332) i de Saltèguet (1398).

S'ha capgirat el món ramader de la zona del Pirineu mediterrani, on ara la protoindústria dels teixits de llana i dels paraires tindrà un paper crucial.

En aquesta època apareix la zona del Montgrí com a espai de pastura hivernal, per les modificacions a la desembocadura del riu Ter.

Hi ha un notable canvi del món ramader transhumant des la segona part del segle XII al primer terç del segle XIV, una fase de creixement.

Algunes primeres conclusions

En l'important canvi històric que està patint avui el món de la ramaderia i la transhumància, que del predomini de l'ovella com a element més nombrós i central de l'activitat estem passant a l'hegemonia del vacum, quan estem assistint a l'extinció dels dinosaures de la transhumància, les ovelles, ens hauria d'esperonar a estudiar històricament el món de la ramaderia transhumant.

La ramaderia i la transhumància han patit importants canvis des del neolític. Hi ha hagut un canvi en els agents històrics, en les maneres de fer i practicar la transhumància, també en els animals que han fet la transhumància. No estem davant d'un fenomen immutable al pas del temps. Tenim una visió immutable i eterna de la ramaderia, de quan fou estudiada pels geògrafs i etnògrafs durant els segles XIX i XX, des d'una visió sincrònica; però la realitat històrica mostra uns canvis molt importants i profunds al llarg de la història.

La ramaderia i la transhumància tenen una història: hi ha hagut variacions en la intensitat de l'activitat (èpoques de creixement i decreixement, etapes d'expansió i de crisi), en les maneres de gestionar-se (amb agents socials i econòmics diversos: monestirs, municipalitats, empreses...), en els animals transhumants involucrats (els porcs foren animals transhumants, amb canvis d'escenaris territorials (–l'aparició de la zona del Montgrí al segle XV amb els canvis a la desembocadura del Ter–).

Si volem conèixer la ramaderia i la transhumància no ens valen les visions ancorades en les imatges estereotipades dels darrers dos segles (XIX i XX) ofertes per geògrafs i folkloristes. Hi ha una història de la ramaderia transhumant que cal tenir molt present.

La ramaderia i la transhumància tenen una història, que cal bastir, amb una incidència molt específicament en els àmbits polítics, socials i econòmics, de les seves pràctiques i implicacions en altres sectors productius. Hi ha una història de la ramaderia transhumant que cal tenir molt present, que és per fer i cal tenir molt present el món de la ramaderia i de la transhumància en els estudis històrics i arqueològics.

Bibliografia (entre molts altres)

- d'ABADAL, Ramon (1955) "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà", *Delts visigots al catalans. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, vol 1 (Barcelona, 1969), p. 377-484; publicat anteriorment a *Analecta Montserratensia*, VIII (Montserrat, 1954-1955).
- ARBOS, Philippe (1922) *La vie pastorale dans les Alpes françaises. Étude de géographie humaine* (Paris).
- BLOCH, Marc (1931) *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*; reeditió (Paris, 2006).
- CAMPS ARBOIX, Joaquim (1969) *Història de l'agricultura catalana*.
- CAVAILLÈS, Henri (1931) *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes. Étude de géographie humaine* (Paris).
- GIRALT, Emili i SALRACH, Josep Maria i alii (2004-2008) *Història agrària del Paísos Catalans* (Barcelona). 4 vol.
- LAFFONT, Pierre-Yves (2004) "Transhumance et estivage. Quelques conclusions", *Transhumance et estivage en Occident des origines aux enjeux actuels*. Actes des XXXVI Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran. 9, 10, 11 septembre 2004 (Toulouse, 2006), p. 405-406.
- LEFREVRE Henri (1963) *La Vallée du Campan: Études de sociologie rurale* (Paris).
- LUELMO, Julio (1975) *Història de la agricultura en Europa y América* (Madrid).
- MIRALLES, Ferran (2005) *Mil Anys pels camins de l'erba: El llegat d'un mon que s'acaba* (El Papiol)
- MIRALLES, Ferran i ROVIRA, Joan (2007) *La Transhumància al Ripollès i al Canigó/La transhumance au Ripollès et au Canigou* (Ripoll).
- NAVARRO COSTA, Pol (2021) *La Pobra de Lillet dins les baronies de Mataplana i Pinós (segles XIII al XV)*, treball final de Grau d'Història a la Universitat de Barcelona (juny del 2021).
- NIETO ESPINET, Adriana, i alii (2021) "Resilience and livestock adaptations to demographic growth and technological change: A diachronic perspective from the Late Bronze Age to Late Antiquity in NE Iberia", *PLoS ONE* 16 (2): e0246201. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0246201>. Difusió periodística: Ignació Orovio, "¿Por qué comemos hamburguesa?", *La Vanguardia*, 10 de març de 2021.
- RINSCHÉDE, Gibert (1977) «Situation récente de la transhumance ovine dans les Pyrénées françaises», *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, tome 48, fascicule 4 (1977), p. 387-408.
- SÜCHER VAN BATH, Bernard (1960) *The Agrarian History of Western Europe, AD 500-1850*. Hi ha traducció castellana: *Historia agraria de Europa occidental 500-1850* (Barcelona, 1978).
- SORRE, Maximilien (1913) *Les Pyrénées méditerranéennes: Étude de géographie biologique* (Paris).
- TORRRES I SOCIATS, Jordi; SALVANS I MACIÀ, Josep; i COROMINAS I BLANCH, Josep (2008); *Els camins ramaders del Lluçanès (Moia)*.
- VEYRET, Paul (1952) *Géographie de l'Élevage* (Paris).
- VILA I DINARÈS, Pau (1925) Assaig de geografia de la muntanya", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona, 1925), reeditat: *Aspectes geogràfics de Catalunya. Selecció d'escrits de geografia de Pau Vila* (Barcelona, 1978), p. 27-60.
- VILÀ I VALENTÍ, Joan (1950) "Una encuesta sobre la trashumancia en Cataluña", *Pirineos*, 17-18 (1950), p. 405-445; o *Geographica*, p. 405-442. Reeditat a Joan Vilà i Valentí, *El món rural a Catalunya* (Barcelona, 2010), p. 73-103; — "La transhumancia en Cataluña", *Comptes rendues XVI Congrès International de Géographie* (Lisboa, 1949) (Lisboa, 1951), p. 36-47.
- (1951) "Evolució històrica de la transhumància a Catalunya", *Comptes rendues XVI Congrès International de Géographie* (Lisboa, 1951). Republicat traduït, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, vol. 25, Número especial dedicat al Primer Congrès Català de Geografia (Barcelona, 1991), p. 63-72.
- VILARRASA I VALL, Salvador (1920-1921) "De la vida dels pastors", *El Catllar. Setmanari nacionalista de Ripoll i comarca*, any I, núms. VII- XXXVI; any II, núms. XL-LXXV (29 de maig de 1920-24 d'agost de 1921). Reeditat amb esmenes, *La vida dels pastors* (Ripoll, 1935).
- (1923-1928) "La vida a pagès", *Scriptorium* (gener de 1923-març de 1925), any I i VI, núms. xxv[25]-lxxv [65]. Ripoll, gener de 1925-maig de 1928. Reeditat *La vida a pagès* (Ripoll, 1965).
- VIOLANT I SIMORRA, Ramon (1942) "La vida pastoral al Pallars Sobirà" (1942)
- (1944a) "La casa pallaresa y la vida pastoril. Guía y comentario de las instalaciones" (1944)
- (1944b) "De arte pastoril: los garrots" (1944).
- (1949) *El Pirineo español: vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece* (1949).

Notes

1- Sols a l'obra GIRALT, Emili i SALRACH, Josep Maria i *alii* (2004-2008) es parla de la ramaderia, de manera important a l'apartat (Miquel Molist) dedicat al neolític i durant l'etapa medieval.

2- Vegeu, per exemple, VILA, Pau (1925); VILÀ i VALENTÍ, Joan (1950) i (1951); VILARRASA i VALL, Salvador i (1921-1922) i (1923-1925); o VIOLANT i SIMORRA (VIOLANT i SIMORRA (1949), (1942a) i (1944b). VIOLANT i SIMORRA, Ramon (1942); (1944a); (1944b); (1944) i (1949).

3- VILÀ i VALENTÍ, Joan (1950).

4- D'ABADAL, Ramon (1955).

Perspectives del turisme d'hivern al Pirineu

Introducció

L'atractiu de la muntanya, a diferència dels entorns urbans, es basa en el paisatge, les condicions ambientals i una diversitat de recursos que possibiliten diferents modalitats turístiques. La natura es transforma en actiu econòmic i la muntanya, en l'imaginari col·lectiu, representa l'espai natural per excel·lència. Als Pirineus, com a la majoria de zones de muntanya, conflueixen diversos tipus de productes turístics que aprofiten els recursos naturals que ofereix el territori. L'anàlisi dels productes turístics permet identificar sis grups específics de turisme de muntanya (Vera, 2013):

- 1- Turisme de neu o turisme blanc (esquí alpí, nòrdic...)
- 2- Turisme verd (senderisme, parcs naturals, caça i pesca)
- 3- Turisme cultural (patrimoni cultural)
- 4- Turisme d'esports i d'aventura (alpinisme, golf, ràfting...)
- 5- Turisme de salut (balnearis)
- 6- Turisme rural

Entre les diferents modalitats de turisme de muntanya, s'ha triat com a objecte d'anàlisi el turisme d'hivern, caracteritzat per les activitats relacionades amb els esports de neu. Els recursos naturals esdevenen l'element de reclam i alhora el condicionant per al desenvolupament dels esports d'hivern. La presència de neu, en estreta relació amb les condicions climàtiques, és l'element distintiu de l'actual turisme de muntanya, on l'esquí alpí ha estat la principal activitat generadora de llocs de treball i rendiments econòmics.

En el mapa mundial del turisme de neu destaquen els Alps, els Pirineus, els països nòrdics, els sistemes muntanyosos dels Estats Units i els Andes. Els Alps, amb uns paràmetres físics excepcionals, constitueixen un gran espai turístic de caràcter internacional per la seva freqüentació; en comparació, els Pirineus presenten uns paràmetres inferiors als alpins (extensió, altitud i innivació), però resulten suficients per possibilitar un sistema turístic de caràcter regional.

Eva Garcia i Lluelles,
licenciada en
Dret i ADE per la
UAB, professora
col·laboradora de la
Universitat d'Andorra

La serralada pirinenca, com correspon a un espai de muntanya, ofereix una gran diversitat i qualitat de recursos naturals que han esdevingut producte turístic. Concentra espais naturals de gran valor paisatgístic que possibiliten tota una gamma d'activitats turístiques, entre les quals la indústria de l'esquí és la que té més impacte econòmic, social i territorial. L'aprofitament dels actius turístics condiona, actualment, una estacionalitat turística diferenciada, que es caracteritza per una alternança entre turisme blanc o de neu, a l'hivern, i turisme verd o de natura, a l'estiu. Aquesta complementaritat entre l'estiu i l'hivern possibilita l'existència de dues temporades altes, però és fonamental que el manteniment de l'entorn sigui compatible amb les activitats que es vulguin desenvolupar. El turisme de muntanya, vinculat als esports d'hivern, cada vegada s'orienta més a activitats que es practiquen durant tot l'any, en un medi natural preservat que permeti gaudir de l'esport i la natura.

Reptes del turisme de neu, amb especial incidència del canvi climàtic

Els destins de muntanya tradicionals, orientats als esports d'hivern, s'enfronten a importants reptes que n'afecten la rendibilitat. Tant la disminució del volum d'esquiadors com la influència del canvi climàtic han determinat que un gran nombre de destins turístics s'hagin vist obligats a reorientar-se cap a la diversificació, centrada en l'estiu i la tardor (Vera et al., 2013, p. 165).

Ja fa més d'una dècada que Pierret (2010) assenyalava que les estacions d'esports d'hivern d'Europa i d'Amèrica del Nord estaven afectades per tres fenòmens principals: el canvi climàtic, l'envelliment de la població i els hàbits dels turistes, que diversificaven les seves activitats. Actualment, malgrat el futur incert d'alguns dominis esquiabls, per motius de viabilitat econòmica o pels efectes del canvi climàtic, el turisme de neu continua sent el principal reclam turístic i un dels elements estratègics en el desenvolupament econòmic de les zones de muntanya (Cors et al., 2016).

El turisme d'hivern està lligat a dinàmiques com el desenvolupament econòmic i la demografia dels mercats turístics d'origen; es tracta d'una activitat que presenta signes de maduresa i creixents oportunitats de substitució en destins fora d'Europa. Durant molts anys, el turisme de neu s'havia beneficiat de ser l'única forma popular de lleure a l'exterior en els mesos d'hivern, en països desenvolupats, cosa que feia innecessària la promoció activa dels destins de muntanya. Ara bé, la proliferació de nous destins de vacances, a conseqüència de la globalització, ha fomentat l'aparició de processos de substitució. Els recursos tradicionals de muntanya han perdut el monopoli de vacances d'hivern, a causa de l'emergència de destins de mar, sol i sorra al Mediterrani i a les zones de clima tropical (OMT, 2018).

En el marc de la nova competència, la lluita per mantenir quotes de mercat ha exigint la millora permanent de la qualitat de l'oferta (comoditats a les pistes, supressió de les esperes, etc.) i posicionar-se en un producte particular, per diferenciar-se. A la pràctica, totes les millores amb suport tecnològic, com el vertiginós augment de la capacitat de transport d'esquiadors o la innivació artificial, estan a disposició de la quasi totalitat de destins; això ocasiona una escalada en l'ús de noves instal·lacions, un balanç de l'oferta a

nivells sempre més alts i una espiral de creixement dels costos (Saz i Carús, 2008, p. 15). La dependència econòmica de bona part del Pirineu, respecte del turisme de neu, implica certs riscos, no només pel monocultiu turístic, sinó pel futur que s'albira per les activitats tradicionals (Cors et al., 2016). Els destins de turisme d'hivern generen efectes positius en la zona, com la inversió de capital, la creació de llocs de treball i un increment de les taxes de població resident; aquests factors poden arribar a crear tal dependència que determinen que molts municipis de muntanya orbitin exclusivament entorn de la *gallina dels ous d'or* (estacions). Garcia (2012), afirma que les estacions d'hivern abracen una realitat complexa amb moltes implicacions socioeconòmiques, algunes de caràcter negatiu, com la pèrdua de propietat del territori, que passa a mans de capitals externs, una accentuada transformació cap al sector serveis i un treball discontinu i estacional, en detriment del sector primari.

Tant el turisme com les activitats primàries competeixen per l'ús de les àrees més fèrtils i per la mà d'obra; l'enfrontament entre aquests dos sectors suposa un problema pel desenvolupament sostenible, que ha de basar-se en la complementarietat. Si les activitats turístiques perjudiquen el sector primari, es perden recursos naturals que comporten la degradació del paisatge. S'han de buscar fórmules que compatibilitzin el turisme amb el desenvolupament econòmic del territori, mantenint la biodiversitat i el paisatge, requisits imprescindibles per a la sostenibilitat de zones on la natura és el principal recurs (Sánchez et al., 2016).

És evident que el clima esdevé un recurs turístic en el moment en què s'incorpora a un bé o servei turístic, promogut pel consum i utilitzat amb finalitats mercantils. Aquest recurs resulta bàsic quan, sense ell, és difícil el desenvolupament i la consolidació de determinades activitats turístiques sobre un territori (García, 2012). Així, les activitats turístiques al voltant de la neu, en estreta dependència amb l'espai, la natura i el paisatge, estan íntimament vinculades al clima. Els elements atmosfèrics són importants per a la pràctica dels esports d'hivern perquè actuen com a matèria primera bàsica (Gómez, 2005). Poques activitats turístiques són tributàries, d'una forma tan clara, del context climàtic i meteorològic com el turisme de neu.

Alguns autors afirmen que les zones de muntanya són més fràgils, davant la relació entre el canvi climàtic i el turisme, i tenen més dificultats d'adaptació. En aquest sentit, els impactes del canvi climàtic són més perjudicials per al turisme de neu que per al turisme de sol i platja (García, 2012 i March et al., 2013).

És una evidència que les àrees de muntanya són especialment vulnerables als efectes del canvi climàtic. La presència o absència de neu, el gruix del mantell nival i la seva durada, són indicadors clau per a valorar la viabilitat i la sostenibilitat del turisme d'hivern. Per aquest motiu, l'avaluació dels efectes del canvi climàtic, tant en la cobertura natural com en la capacitat de producció de neu, és fonamental per valorar els impactes socioeconòmics en zones de muntanya, en les quals, en molts casos, l'esquí ha passat a ser el motor principal de les economies locals (Fraguell et al., 2016).

Els resultats de l'estudi de March et al. (2013), sobre les percepcions del canvi climàtic que tenen els residents de zones de muntanya (Pirineus) i els de zones de platja (Illes

Balears i costa catalana), assenyalen que els habitants dels Pirineus estan més preocupats pels impactes d'aquest fenomen. Segons els autors, els resultats s'expliquen per una major dependència climàtica de les zones hivernals; remarquen la importància dels factors sociodemogràfics i econòmics en la percepció del canvi climàtic en les diferents modalitats turístiques i suggereixen que als Pirineus les mesures d'adaptació i de mitigació del canvi climàtic estarien àmpliament acceptades. Els grups potencialment més afectats pel canvi climàtic serien les dones, membres de famílies extenses i sense treball que, igual que el turisme d'hivern, poden ser considerades com "els canaris de la mina", ja que, juntament amb les seves famílies, serien els primers a patir els efectes d'una disminució d'activitats turístiques causades pel canvi climàtic.

Un estudi de Gilbarte-Búrdalo i López-Moreno (2020), relatiu a l'adaptació respecte al canvi climàtic entre els esquiadors del Pirineu central, confirma que aquest fenomen té un impacte mitjà o alt sobre les condicions de la neu, però el 76% dels enquestats considera que aquest és un problema que caldrà afrontar en el futur. També permet deduir que els esquiadors tenen un comportament adaptatiu, tant pel que fa al moviment, la freqüència d'activitat i la substitució de l'esquí per altres activitats de muntanya. Tot i que els impactes del canvi climàtic incideixen negativament en l'eficiència del turisme de neu, la majoria dels enquestats no estan disposats a pagar un forfet més car per afrontar el sobrecost de les societats explotadores derivat de la fabricació de neu i de temporades més curtes.

Cal més recerca sobre la percepció de les conseqüències del canvi climàtic en el turisme de neu. Diversos estudis exposen que el canvi climàtic no és vist encara com una amenaça immediata, que més aviat es percep com un fenomen de naturalesa global i no regional i que les estratègies d'adaptació acostumen a ser individuals i reactives (Bürki *et al.*, 2003; March *et al.*, 2013; Bonzanigo *et al.*, 2016 i Brătucu *et al.*, 2017).

En opinió de Bonzanigo *et al.* (2016), el canvi climàtic s'ha de tractar des d'una perspectiva global, ja que fer-ho de manera aïllada resulta inefectiu per diverses raons. A escala local, es corre el risc de poca participació i de discussions fútils entre negacionistes i catastrofistes, cadascun d'ells defensant els seus respectius interessos econòmics. A més, el turisme és una activitat econòmica interconnectada que depèn de béns i serveis, tangibles i intangibles, d'origen natural i antropogènic.

Per assolir un desenvolupament sostenible és necessària la participació d'una part important dels actors que configuren els diferents àmbits de la societat, ja que les respostes han de ser de caràcter global donat que les accions individuals no són suficients.

Mesures de mitigació i adaptació al canvi climàtic de les estacions d'esquí

En general, els processos de mitigació del canvi climàtic tenen per objectiu reduir les emissions de carboni i els gasos d'efecte hivernacle amb la finalitat d'atenuar l'escalfament global. A diferència d'aquests processos de mitigació, les mesures d'adaptació persegueixen implementar transformacions en l'àmbit socioeconòmic per reduir la vulnerabilitat de les persones, l'economia i el medi ambient, a més d'aprofitar possibles oportunitats associades al canvi climàtic global. Han cobrat rellevància les mesures d'adaptació, que són una necessitat immediata, partint del supòsit que el canvi climàtic és ja una realitat

que tindrà continuïtat en el temps i que, per contra, els efectes de les accions de mitigació trigaran a donar resultats.

Les estratègies d'adaptació implementades per les estacions d'esquí, que es detallen a la taula següent, inclouen la producció de neu artificial, la innovació tecnològica, la protecció i conservació dels recursos nivals, el monitoratge meteorològic i climàtic, la diversificació de les activitats recreatives al voltant de la neu, l'ampliació horària de les estacions d'esquí, l'ampliació de l'àrea esquiable, la reconversió de les estacions d'esquí en estacions de muntanya i el replantejament del model econòmic local (Campos *et al.*, 2016; Clarimont, 2008 i Fraguell *et al.*, 2016).

Mesures d'adaptació de les estacions d'esquí al canvi climàtic

Les possibles mesures d'adaptació de les estacions d'esquí, descrites a la taula, tenen repercussions de diferent índole que comporten costos i beneficis de caràcter ambiental i social. Entre els efectes negatius més rellevants, cal destacar el consum d'aigua, l'augment de les emissions

Mesures d'adaptació de les estacions d'esquí al canvi climàtic

Producció de neu artificial	Xarxa de canons d'innivació
	Xarxa de subministrament d'aigua
	Input d'energia elèctrica
Innovació tecnològica	Menor input d'aigua per m ³ de neu de cultiu
	Menor input d'energia elèctrica per m ³ de neu produïda
	Possibilitat de fer neu a temperatures més elevades
Protecció i conservació dels recursos nivals	Protecció dels vents laterals
	Operacions de drenatge d'aigües vessants
	Modificació de la inclinació de les pistes
	Protecció d'allaus
	Reducció del nombre d'esquiadors/hora
	Contractació de serveis per rendibilitzar la cobertura de neu
Monitoratge meteorològic i climàtic	Anàlisi regular de les variables meteorològiques i climàtiques
	Anàlisi de les projeccions climàtiques
Diversificació de productes de neu	Oferta de més activitats recreatives vinculades a la neu
Ampliació d'horaris d'activitat d'esquí	Oferta d'activitats nocturnes aprofitant els recursos nivals
Ampliació de l'àrea esquiable	Expandir l'àrea de les estacions a zones de més altitud o a vessants muntanyosos amb major disponibilitat de neu natural
Mesures de caràcter assistencial i solucions de gestió	Subvencions
	Assegurances
	Desgravacions fiscals
	Intervenció d'estacions i conversió a gestió pública

	Gestió integrada de caràcter privat o públic
Reconversió a estacions de muntanya	Oferta d'activitats recreatives i d'oci, amb una reconversió a estacions de muntanya que operin tot l'any
Replantejament del model econòmic local	Apostar per altres sectors econòmics de muntanya en les zones d'estacions d'esquí
Estratègies de màrqueting	Desenvolupar noves estratègies comercials per atraure clients en un context de canvi climàtic i elevada competència entre estacions

Font: Elaboració pròpia a partir de Campos *et al.* (2016, p. 99).

de CO₂ a causa de la innivació artificial, així com els impactes sobre la biodiversitat per l'augment de l'àrea esquiable. Per tant, algunes de les mesures d'adaptació implementades per les estacions d'esquí comporten impactes ambientals associats, motiu pel qual han estat assenyalades com a exemples de mala adaptació per l'escassa contribució a la mitigació del canvi climàtic (Gómez et al., 2017).

Fa temps que, per compensar la variabilitat natural de la neu, les estacions d'esquí han optat per l'estratègia recurrent d'augmentar la capacitat de fabricació de neu artificial o de cultiu, amb la instal·lació de canons. La producció de neu artificial ha estat controvertida i no està exempta de polèmiques, tant amb arguments de tipus econòmic com ambiental. Els partidaris de la neu de cultiu defensen que es tracta d'un ús no consumptiu de l'aigua que retorna al medi, després de la fusió, i que la despesa hídrica i energètica no és gaire elevada si es compara amb la despesa urbana. Per contra, els detractors argumenten que l'aigua procedent de la fusió de la neu artificial torna al medi en condicions diferents de qualitat i, sovint, ho fa a una conca diferent de la de captació; també afirmen que tant les quantitats d'aigua necessàries per produir neu com la despesa energètica són molt elevades (Saurí i Llundés, 2018, p. 53).

Com a mesura d'adaptació, la neu de cultiu ha demostrat ser rendible, però cal tenir en compte que aquestes estimacions estan basades únicament en els costos de finançament directe de les estacions d'esquí i no inclouen les externalitats potencials, com el consum d'aigua, la demanda d'energia, les afectacions al paisatge i altres costos ecològics. A més, els costos de produir neu artificial augmentaran de forma no lineal, a mesura que s'incrementin les temperatures (Garcia, 2012).

Clarimont (2008) argumenta que, davant les prediccions d'augment de les temperatures, la producció de neu de cultiu es farà menys eficient i més cara. També es planteja quina serà la rendibilitat econòmica a llarg termini, ja que sembla incerta. Per les estacions d'esquí, situades a cotes baixes, la instal·lació de canons respon a una estratègia plantejada a curt termini, insostenible econòmicament i qüestionable ecològicament.

Les estacions més petites, que acostumen a trobar-se a altituds més baixes, són les més vulnerables i compten amb menys recursos per afrontar processos d'adaptació molt costosos, a diferència de les grans empreses, que estan més ben posicionades. Aquestes darreres compten amb millor localització i més diversificació del risc, ja que operen en un gran nombre d'estacions o sectors i disposen de més recursos per implementar mesures d'adaptació. Davant aquest escenari, les polítiques públiques varien considerablement, des de l'autoregulació del mercat a la provisió d'ajuda financera adreçada als centres més vulnerables (García, 2012, p. 117).

Pel que fa a les estratègies de mitigació del canvi climàtic, seguides amb major o menor intensitat per les estacions d'esquí, han estat l'ús de menys energia, la millora de l'eficiència energètica i optar per les energies renovables, en una aposta per la qualitat, el medi ambient i la sostenibilitat (Gómez et al., 2017).

En el futur, les estacions privilegiades per una millor cobertura de neu experimentaran un ús cada vegada més intens, amb una decantació de les estacions més vulnerables a les més resilientes (Pons et al. 2014). També Saz i Carús (2008), consideren que s'incrementaran

els dominis esquiables a cotes altes i es connectaran amb els situats a cotes inferiors, substituint els remuntadors terrestres per aeris, obrint pistes en vessants amb més neu i modificant la topografia del terreny per adequar el relleu de les pistes. Els autors preveuen que tot això, conjuntament amb els impactes de les infraestructures d'accés, provocarà que paratges fràgils com els pirinencs, amb un poder de regeneració limitat, es trobin sotmesos a una pressió creixent.

Les conclusions del *Tercer Informe sobre el canvi climàtic a Catalunya*, que pretén aconseguir un turisme hivernal sostenible, plantegen tancar algunes estacions, prohibir l'obertura de noves, millorar el rendiment dels dominis esquiables existents i descartar les inversions en dominis per sota d'una cota mínima. També es proposa investigar la relació dels impactes físics del canvi climàtic a les estacions d'esquí; d'una banda, amb el comportament dels esquiadors i, d'altra banda, amb els impactes en alguns indicadors socioeconòmics de les zones afectades. L'informe aposta per reorganitzar el sector de la neu, davant la possible davallada de l'activitat d'alguns destins i la concentració d'esquiadors en zones menys afectades pel canvi climàtic; també aconsella que les estacions i els territoris dels Pirineus diversifiquin les activitats (Fraguell et al., 2016, p. 405).

Conclusions

Els destins de muntanya orientats al turisme d'hivern s'enfronten a un seguit de reptes complexos que afecten la seva sostenibilitat. L'aposta del turisme de neu per garantir la sostenibilitat a llarg termini és una estratègia necessària davant un mercat turístic competitiu i globalitzat, cada cop més sensible a la problemàtica ambiental.

Els destins de neu són un dels sectors més vulnerables davant el canvi climàtic. Malgrat la complexitat dels reptes que han d'afrontar per adaptar-se, aquests destins continuen sent el principal atractiu turístic i un dels elements clau en el desenvolupament econòmic, social i territorial de les zones de muntanya.

Pel que fa a la serralada pirinenca, el desenvolupament del turisme d'hivern depèn de l'explotació d'uns recursos naturals on la neu és el principal actiu. El sector està fortament condicionat pel mercat, la demanda i el clima, factors que han determinat que un gran nombre de destins turístics s'hagin vist obligats a reorientar-se cap a la diversificació i la reconversió progressiva en estacions de muntanya que ofereixin serveis durant tot l'any.

Els destins de muntanya, les institucions i les estacions d'esquí han de fer front als reptes actuals en matèria de sostenibilitat. Per tant, es fa necessari que les autoritats tinguin una visió nacional que recolzi el desenvolupament sostenible en zones de muntanya. Tant la mitigació com l'adaptació al canvi climàtic requereixen una política de muntanya renovada que incorpori els nous reptes de sostenibilitat.

Cal cercar noves fórmules que compatibilitzin el turisme amb el desenvolupament econòmic del territori, mantenint la biodiversitat i el paisatge, requisits imprescindibles per a la sostenibilitat del turisme d'hivern al Pirineu, on la natura és el principal recurs.

Referències bibliogràfiques

- BRĂTUȚU G., BĂLĂTESCU C.A., NEAȚȘU N.A., BOȘCOR D., ȚIEREAN O.M. i MADAR A. (2017). Approaching the Sustainable Development Practices in Mountain Tourism in the Romanian Carpathians. *Sustainability*, 9(11), 2051.
- BONZANIGNO, L., GIUPPONI, C. i BALBI, S. (2016). Sustainable tourism Planning and climate Change adaptation in the Alps: a case study of winter tourism in mountain communities in the Dolomites. *Journal of Sustainable Tourism*, 2016.
- BÜRK, R., ELSASSER, H. i ABEGG, B. (9-11 abril de 2003). *Climate Change - Impacts on the Tourism Industry in Mountain Areas*. Conference on Climate Change and Tourism, Djerba.
- CAMPOS RODRIGUES L.M., FREIRE-GONZÁLEZ J., GONZÁLEZ PUIG A. i PUIG-VENTOSA I. (2016) Costes y beneficios de la adaptación al cambio climático en el sector del turismo de nieve en España. *Revista Ambienta* 114, 96-108.
- CLARIMONT, S. (2008). *Turismo de invierno y cambio climático: la producción de nieve artificial en los Pirineos, ¿un uso sostenible del agua? 6è Congrés Ibèric sobre gestió i planificació de l'aigua*, Vitòria.
- CORS IGLESIAS, M., GÓMEZ MARTÍN, M.B. i ARMISTO LÓPEZ, X. (2016). Estrategias de diversificación y desestacionalización turística en espacios de alta montaña. El caso de la Vall de Boí (Lleida). En García Marín, R., Alonso Sarria, F., Belmonte Serrato, F. i Moreno Muñoz, D. (Eds.). XV Coloquio Ibérico de Geografía. Retos y tendencias de la Geografía Ibérica: 468-477. Universidad de Murcia-AGE-APG.
- GARCÍA ABAD, A. (2012). Estaciones de esquí, turismo y entorno rural de montaña: claves para una regulación de las estaciones de esquí ante el cambio climático. *Acciones e Investigaciones Sociales*, 31, 91-135.
- GILABERTE-BÚRDALO, M. i LÓPEZ-MORENO, J.I. (2020). Skier demand and behavioural adaptation to weather, snow conditions and climate change in Central Pyrenees. *Pirineos. Revista de Ecología de Montaña* 175, e062. <https://doi.org/10.3989/pirineos.2020.175012>
- GÓMEZ MARTÍN, M.B. (2005). Reflexión geográfica entorno al binomio clima-turismo. *Boletín de la A.G.E.*, 40, 111-134.
- GÓMEZ MARTÍN, M.B., ARMISTO LÓPEZ, X.A., CORS IGLESIAS, M. i MARTÍNEZ IBBARRA, E. (2017). Estrategias de mitigación al cambio climático en las estaciones de esquí españolas. El caso del Pirineo catalán. En *Naturaleza, territorio y ciudad en un mundo globalizado*. Actas del XXV Congreso de la Asociación Española de Geógrafos Españoles. Universidad Autónoma de Madrid (2017). <https://doi.org/10.15366/ntc.2017>
- FRAGUELL SANSBELLÓ, R.M., GÓMEZ MARTÍN, M.B., LLURDÉS COIT, J.C., MARTÍ LLAMBRICH, C., RIBAS PALOM, A. i SAURÍ PUJOL, D. (2016). Turisme. En *Tercer informe sobre el canvi climàtic a Catalunya*. Generalitat de Catalunya i Institut d'Estudis Catalans, 383-405.
- ORGANIZACIÓ MUNDIAL DEL TURISME (2018). *Sustainable Mountain Tourism-Opportunities for Local Communities*. Organització Mundial del Turisme.
- MARCH, H., SAURÍ, D. i LLURDÉS, J.C. (2013). Perception of the effects of climate change in winter and summer tourist areas: the Pyrenees and the Catalan and Balearic coasts, Spain. *Regional Environmental Change*, 14(3), 1189-1201.
- PIERRET, F. (2010, abril). Conférence sur le tourisme de neige et de montagne [sessió de conferència], 6è Congrés Mundial de Turisme de Neu i de Muntanya, OMT, Andorra.
- POINS, M., JOHNSON, P.A., ROSAS, M. i JOVER, E. (2014). A georeferenced agent-based model to analyze the climate change impacts on ski tourism at a regional scale. *International Journal of Geographical Information Science*, 28(12), 2474-2494.
- SÁNCHEZ PULIDO, L., DARIÉS RAMÓN, N. i CRISTÓBAL FRANSI, E. (2016). Sostenibilidad económica y situación financiera de las estaciones de esquí alpino del Pirineo catalán. *Intangible Capital*, 12(5), 1451-1483.
- SAURÍ, D. i LLURDÉS, J.C. (2018). La vulnerabilitat del turisme de neu davant el canvi climàtic. L'exemple del Pirineu català. En Calbó, J., Fraguell, R. M. i Martí, C. (ed.), *Canvi Climàtic i Turisme, Changement Climatique et Tourisme* (49-57), International Summer School on the Environment (17a : 2017).
- SAZ GIL, M. I. i CARÚS RIBALAYGA, L. (2008). La sostenibilidad del turismo recreativo de alta montaña. *Cuadernos de Desarrollo Rural*, 5(60), 11-36.
- VERA REBOLLO, J.F., LÓPEZ PALOMEQUE, F., MARCHENA GÓMEZ, M.J. i ANTON CLAVÉ, S. (2013). *Análisis territorial del turismo y planificación de destinos turísticos*. Tirant Humanidades.

El bosc cerdà i capciner. De qui és?

Introducció

El bosc és una part essencial de la vida de la Cerdanya i del Capcir i l'art cerdà fa sempre referència al bosc i a la utilització de la fusta. Em sembla interessant d'observar l'evolució de la utilització i de la propietat del bosc arran dels segles passats.

L'edat mitjana

No he trobat cap document que no digués que la població de la muntanya catalana utilitzava el bosc sense precaució i que, per sort, l'administració forestal n'ha salvat la riquesa. Cal matisar aquesta visió que arriba de l'Estat. El bosc té dos papers, el profit per als uns i un medi de subsistència per als altres. Cal trobar un equilibri que els aprofitats refusen i n'acusen els altres. El poble menut vol llenya, fusta d'obra i pastura per al bestiar; n'hi ha prou per a tothom. Els aprofitats volen carbó natural per a les fargues i posts per vendre. Mai no en tenen prou. El rei vol rendes, fusta per a l'armada nacional o la marina mercant i un espai important per a la caça que va ser sempre el seu esport favorit.

Un document de 1030 ens aprèn que la gent d'Osseja havia artigat un bosc per produir blat i menjar. El Comte fa pagar per l'engrandiment de l'espai cultivat i deixa fer. En aquest segle xi, no manquem pas d'arbres. Cent trenta anys més tard, amb el segle xii, s'entén que el bosc és una riquesa que cal protegir. Els Senyors d'Osseja i els rics decideixen de limitar l'artigament. Només permeten als pobres de recollir les branques mortes. Què podien fer més quan no tenien ni una destal? Veiem l'acord de l'autoritat i dels potents per salvar el bosc.¹

Aleshores el Rei té un comportament responsable. Prefereix la instal·lació de fargues en els boscs llunyans i amb forts pendents on l'explotació de la fusta és difícil. Limita'n el nombre de focs. El 1303,

Jean-Louis Blanchon,
historiador

La Santa Família al
retaula de N. S. de
Vilanova

Des del segle xv, l'arbre va desaparèixer d'una part de la muntanya catalana

és codificat el dret d'agafar fusta. Aleshores el Rei de Mallorca prohibeix la construcció d'un forn de calç en la vall del Campcardòs que demanaria massa llenya. Al segle xiv, Pere el Cerimoniós permet la producció tradicional limitada de carbó vegetal però prohibeix la producció quasi industrial amb forns bastits. Limita l'espai utilitzable pels pobles. Poden prendre branques per donar a menjar al bestiar però només les branques baixes. Encara una vegada veiem una voluntat de protegir el bosc acceptada per la gent. Ha de fer-ho el rei ja que les bones condicions econòmiques del reialme de Mallorca que acaba de desaparèixer expliquen una forta demografia i, doncs, una important utilització del bosc. Cal restaurar el bosc. Però les fargues pertanyen als notables i ja obtenen llicències quan no transgredeixen les interdiccions. La severitat de la llei cau sobretot en els pastors.

El 1348 és la terrible pesta negra i una caiguda demogràfica catastròfica. Amb la desaparició de moltes fargues i la manca d'habitants, el bosc s'eixampla. El 1392, els habitants d'Esposolla tenen l'autorització d'incendiar el bosc de Puigbalador perquè els agredeixen *moltes salvatgines axi de porcs, senglars, com d'osses*.²

Arriba el segle xv. L'economia exigeix ferro i les fargues catalanes demanen força llenya. Cal calç per a les cases. Un mercader de Puigcerdà i d'Osseja vol oposar-se al funcionament d'un forn de calç a Osseja. Amb la intervenció del procurador real, és denegat. La saviesa de Pere el Cerimoniós desapareix en profit d'interessos immediats. Una corrupció generalitzada permet als fusters de prendre tots els arbres que volen. D'ara data la desaparició dels boscs de Campcardòs, del Pas de la Casa, etc. Aja, Vilallobent i Queixans, que no tenen boscs, en roben en el territori de Palau. És el saqueig. Per tant no és la culpa de la població palauenca. Ja és el diner que mana.

Els temps moderns

Hi ha rics i pobres però els pobres poden viure. La muntanya és un espai comunitari i col·lectiu. Els animals poden pasturar pertot arreu després de la collita. Existeixen vastos terrenys comunals que són a tothom. El bosc, obert a tots, no tem tant la gent del poble que els fusters que el pilen. El segle xviii veu la desaparició d'aquests usatges amb la

vinguda de la privatització i de la propietat individual de la terra. El paisatge de la Cerdanya i del Capcir canvia molt amb l'aparició del boscatge i de les tanques.³ Les tanques d'arbres de fullatge caduc donen la llenya a la gent i deixen els boscs als potents o a l'Estat que mana des de Versalles i vol fusta per a l'armada real. Què li resta al desdixat que vivia amb unes cabres que menjaven en els terrenys comunals o al bosc? Amb el dret de la sacrosant propietat, tot li és prohibit És el que diu l'article 17 de la Declaració dels drets de l'home:

Article 17. Sent les propietats un dret inviolable i sagrat, ningú en pot ser privat, llevat que la necessitat pública, legalment constatada, ho exigeixi evidentment, i sota la condició d'una justa i prèvia indemnització

Amb la Revolució Francesa, arriba l'acompliment d'aquesta evolució. Cerdans i capciners entenen que legalment han perdut el bosc. Mai més serà seu. Quina serà la resposta del cerdà o del capciner que no pot entrar en els terrenys comunals o en els boscs on anava des de sempre, ja que no és propietari de res? No pot obeir tanta injustícia. Les revoltes, el menyspreu de les lleis es multipliquen amb la insuficiència dels efectius de guarda. Ara sí que exploten els boscs sense moderació i no tenen compte de les tanques. Els carboners treballen sense autorització. Cal crear precedents i afirmar drets pel present i el futur.⁴ Des del setembre de 1790, els habitants de Palau i de Puigbalador trenquen les barreres i els ramats entren en les terres privades. Els més eixerits proven d'immiscir-se en el camp dels rics i esdevenir propietaris tot i que els pocs metres quadrats no li permeten gaire de viure. És el moment de la construcció de les feixes, d'aquestes parets que assalten els pendents dels monts. És també el moment de la mala repartició dels antics terrenys comunals favorable als rics. Els més feliços s'adapten i esdevenen masovers de finques importants.

En nom de la propietat, les fargues catalanes agredeixen més el bosc muntanyenc (per produir 100 kg de ferro, cal cremar 25 tones de fusta) que els ramats d'una població miserable. Per tant, el 1763, el rei autoritza la creació d'una farga en Capcir i, fins ara, s'acusa més l'explotació pagesa abusiva. Cal recordar la prudència dels Cònsols de Palau que només permeten, el 1776, de prendre fusta sinó per a la reparació de la seva casa i la llenya.

Les feixes dels s. XVIII i XIX desapareixen avui

Segle XIX

El pagès necessita el seu bosc com pastura. No té cap interès a destruir-lo. No cessa de repetir: sense dret de pastura en els boscs, cap ramats; sense ramats, cap femer; sense femer, cap cultura; sense cultura, cap habitant. És el que explica l'alcalde de Palau al prefecte.⁵ No és el problema de l'administració nacional que no escolta res. En efecte, l'abril de 1840, agafen el ramat de 33 cabres de 26 habitants de Palau que puja a la muntanya.⁶ En la vall de Querol, l'administració forestal reconeix que li cal fusta a desgrat de l'interès justificat dels habitants.⁷ És reconèixer que l'interessa més l'explotació que la protecció. L'única solució és la violència⁸ contra els propietaris forestals.

El 1824, la família d'Oms ven el bosc del Bac de les Planes a Formiguera a Dalbiez, mercader de Perpinyà. L'alcalde, els tinents i la població prohibeixen l'entrada de llur muntanya als obrers. El 3 de maig de 1824, la justícia confirma el dret de propietat de Dalbiez. El 25 de novembre, el toc d'alarma del campanar reuneix els habitants que van al bosc, prenen les destrals dels llenyataires. L'1 de maig, condemnen el poble per la introducció d'animals en el bosc. La nit del 22 al 23 de maig, llancen una bomba en la xemeneia de Dalbiez. A la tardor destrueixen postos amb destrals a la Llaguna i a Formiguera. Finalment Dalbiez ha de renunciar al seu dret de propietat i obté una concessió d'explotació que fixa el nombre d'arbres que pot tallar en vint anys. L'anècdota ens diu que és la comunitat camperola que vol guardar i salvar el bosc.

Els més desgraciats són els guàrdies forestals vistos com domèstics pels seus superiors, mal pagats, exposats als cops dels usuaris dels quals no entenen l'idioma. Els seus riscos són terribles i a vegades són assassinats. Els agrada més encontrar un atropament la violència del qual no arriba habitualment a la mort. La població catalana s'equivoca. Veu l'enemic en aquest obrer tan desdixat com ella.

Al començament de la Segona República, l'afer Colomer és un bon exemple de furor popular.

La plaça Major de Formiguera, lloc de la revolta popular de 1848

S'han escrit moltes coses de la Guerra de les *Demoiselles* en Ariège però triem un exemple català. Després del 24 de febrer de 1848, els capciners pensen que la República els ha alliberat i tornen als boscs. Els guàrdies fugen. El 14 d'abril de 1848, l'Estat Francès reinstal·la els guàrdies amb la presència de l'exèrcit que se'n va després de la instal·lació. Tota la població es troba a la plaça de Formiguera i udola: «Són ladrons. Cal matar-los». El campanar sona el toc d'alarma. Els guàrdies busquen primer la protecció de la fonda Merlat, dit Simonet, però entenen que cal allunyar-se ràpidament. Els uns van a la Llaguna i Montlluís. La població espera els altres a Fetges amb sabres, destrals, bastons i escopetes. Amenacen de cremar la casa de Fetges on s'amaguen dos guàrdies. Dos altres fugen cap a Fontpedrosa i es troben entre els perseguïdors i els obrers de la RN116 en construcció. Els peguen amb bastons, pedres, culates d'escopeta. A la tarda, arriben a Formiguera homes de Relleu, Aiguatèbia, Caudiers per oposar-se a la reinstal·lació de guàrdies que ja no hi són.

Una nova visió del bosc amb el turisme

Amb Jean-Jacques Rousseau des del s. XVIII i més encara al s. XIX amb el turisme, la naturalesa perd la seva funció només agrícola i esdevé un espai de passejada i d'emoció artística.⁹ L'escola de Barbizon veu en l'arbre una bellesa mentre els segles precedents només s'hi veia llenya i fusta d'obra. Es multiplica la presència dels passejaires. Els riscos d'incendi apareixen com una nova forma d'agressió del bosc.

I ara?

Què ens queda avui de les estructures comunitàries? L'administració ha guanyat. Ha reeixit a ésser acceptada i, millor, indispensable. Des del segle XX, si hi ha un problema, parlem a l'Estat, a Perpinyà i, si es pot, a París. Abans, anàvem a pregar Nostra Senyora de Vilanova o la Maredeu d'Err. Era més eficaç una solució que l'altra?

Durant la meua xerrada vam veure la lluita mil·lenària entre la gent que vol llenya i fusta d'obra i els que volen enriquir-se a càrrec seu. Tot això és el passat. Avui el factor més important és el turisme. Fa cent anys qui hauria pensat veure en el bosc de la Mata un parc d'atracció i els refugis de Camporells ocupats pels excursionistes? Els camins ramaders sense animals, hectàrees d'aparcament d'esquí, tantes segones residències sovint buides eren impensables. En aquest context, la fusta perd la seva importància. Les serradores locals desapareixen ja que no poden fer amb adjudicacions massa cares. Cal triar una nova vista del bosc. L'ONF¹⁰ ha provat corregir els errors passats però cal veure que demà el bosc serà el que en faran els polítics, els ecologistes, els usuaris, el que en farem nosaltres.

Notes

- 1- Christine RENDU. Quelques jalons pour une histoire des forêts en Cerdagne : le massif d'Osseja entre 1030 et 1430. *Etudes roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich*, 1987.
- 2- Véronique IZARD. *La forêt au Moyen Age : enjeux, gestion et mutation d'un espace menacé. Les forêts nord-catalanes du XIIe siècle. Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Age à l'époque moderne*. Presses Universitaires de Perpignan, 2005.
- 3- ADPO C 2045. Conflent n. 80, 1976.
- 4- Michel BRUNET. *Le Roussillon face à la Révolution Française*. Els trabucaires, 1989.
- 5- Palau de Cerdagne. 1846. Délibérations du Conseil Municipal.
- 6- Palau de Cerdagne. 1840. Délibérations du Conseil Municipal.
- 7- Michel BRUNET *Le Roussillon. Une Société contre l'Etat Eché*, 1986. Page 488.
- 8- Robin ANGELATS *Violence forestière dans les montagnes des Pyrénées-Orientales (1ère moitié du XIXe siècle) Le paysage rural et ses acteurs*. Presses universitaires de Perpignan, 1995.
- 9- CORBIN. *L'avènement des loisirs 1850-1960*. Flammarion, 2001.
- 10- Office National des Forêts.

El suro, recurs natural del Pirineu oriental.

Notícia d'un contracte d'arrendament el 1765 a Sant Silvestre de Balleta (Llançà)¹

El suro era objecte de comercialització molt abans de l'aparició del tap, i era article de tramesa a destinacions més llunyanes. El poeta grec Homer ja comenta l'ús del suro per tapar àmfores el 850 aC., i Plini el Vell l'any 60 aC a *Naturae historiarum* esmenta la utilització del suro en el calçat, les xarxes de pesca i les tapadores. L'historiador Mario Zucchitello va trobar importants trameses de suro per via marítima entre els anys 1488 i 1703 que, provinents de Tossa, Sant Feliu de Guíxols, Lloret i Blanes anaven sobretot al Grau de València, però també a localitats andaluses com Màlaga o Cadis; a Alacant, i a altres poblacions de França, Anglaterra i Holanda.² Els sabaters i tapiners eren els principals demandants de suro, i concretament els tapins valencians, caracteritzats per ser molt alts i treballats amb finor i gust, molt demandats per les classes benestants al s. XVI i primera meitat del s. XVII. El gruix d'aquestes exportacions fou entre 1488 i 1602, quan sortiren de Tossa 15.842 dotzenes de pannes de suro cap a València, mentre que entre 1603 i 1703 només se n'exportaren 1.088,³ una davallada que l'autor considera que s'ha d'explicar per l'especialització dels tossencs en la salaó de peix i de carn de porc, que deixà menys espai als vaixells per al suro, més voluminós i, en aquells moments, de menys valor, sobretot a partir de la decadència dels tapins, ofici artesanal que a principis del s. XVIII ja era tan sols un record.

A data d'avui, la referència documental més antiga respecte la fabricació de taps a Catalunya correspon al taller propietat de Grau Esteve Llach ubicat precisament a Tossa, l'any 1739, en el qual hi treballaven tres tapers francesos.⁴ Però abans de la fabricació dels taps, el suro del nord-est català (massissos de les Alberes, Gavarres, Cadiretes i Guilleries) ja havia estat objecte de comercialització. Es té constància documental que a l'alçada de 1594 Salvador i Montserrat Vidal, propietaris del mas Salvador de la Creu de Tossa, venien 400 dotzenes de suros a Miquel Samasada, mariner. D'aquest contracte destaca la clàusula que obligava els pagesos a abonar el 4% més de quantitat si la qualitat no era de la plena

David Moré i Aguirre,
historiador i arxiver,
Centre d'Estudis
Tossencs

satisfacció del comprador. En contrapartida, Samasada es comprometia a quedar-se amb més panes de les contractades si la pela resultava més copiosa.⁵ És digne de menció d'aquell contracte el fet que es signés abans de fer la pela, amb tot de clàusules que condicionaven aquesta venda a la qualitat del producte venut. Uns anys després, el 1648, a l'inventari dels béns del pagès tossenc Antic Sans d'Aiguabona, hi trobem «un palador de ferro per parlar suro, usat, y una forqueta de ferro per coure dit suro, usada».⁶ A partir de diversos contractes de compra-venda de suro als protocols notariais, Mario Zucchitello va fer notar un destacable increment del preu del suro entre 1551 i 1585, de vora un 50%, mentre que al llarg del segle XVII l'increment fou més pausat.⁷ Vegem un estat dels preus en el següent quadre:

Alguns preus del suro

Any	Vila	Preu per dotzena de panes
1547	Palamós	2 sous 6 diners
1551	Tordera	2 sous
1585	Romanyà de la Selva	4 sous
1587	Llagostera	4 sous 6 diners
1588	Romanyà de la Selva	4 sous 6 diners
1589	Tordera	3 sous
1589	Llagostera	4 sous
1589	Santa Cristina d'Aro	4 sous 6 diners
1594	Tossa	4 sous
1603	Tossa	5 sous
1663	Sant Feliu de Guíxols	5 sous
1674	Palamós	5 sous

Font: Mario Zucchitello Gilioli (1991), *Homes, vaixells i mercaderies de Tossa al Grau de València (1459-1703)* (col·lecció Quadern d'Estudis Tossencs, núm. 4), Tossa, Centre d'Estudis Tossencs, p. 153

A la segona meitat del s. XVII, la sistematització en l'elaboració del xampany a càrrec de Dom Pérignon, engegà a França el procés manufacturer del suro. Des de les comarques nord-catalanes del Vallespir i el Rosselló, en els contraforts del Canigó i als vessants del nord de les Alberes, la indústria surotapera arrelà amb força a les comarques gironines al llarg del darrer quart del s. XVIII. Poblacions de l'extrem pirinenc més oriental com Cantallops, la Jonquera, Darnius, Maçanet de Cabrenys, la Vajol o Agullana experimentaren una important transformació socio-econòmica.

A la banda sud de les Alberes, un document del 1738 fa referència a una gran peça de terra pròpia de la universitat de Sant Climent Sescebes, situada tocant el terme de Cantallops, de la que es descriu el seu ús comunal: «...per pastures, collir aglans, traure la escorxa del suro i esperegrinar los suros plantats en los confins de dita pessa y per llenya de aquells...»,⁸ i el 1743 ja es documenta el taper Pau Molinet a Agullana.⁹ El 1752 fabricants de taps de suro gironins anaven a la concorreguda fira de Bellcaire al Migdia francès (ja molt visitada pels comerciants catalans de feia segles), a mercadejar-hi els seus productes,¹⁰ i s'inicia una espiral exportadora que tindrà a les acaballes del s. XIX i primer terç del s. XX l'edat d'or d'aquesta indústria al nord-est català, autèntic motor econòmic d'aquesta part del territori.

No disposem, encara, de massa notícies dels aprofitaments surotapers d'aquest moment incipient de la indústria del suro a casa nostra. Per això, prenen valor els documents notariais que aquí presentem, perquè testimonien l'existència d'uns aprofitaments en una propietat pagesa (agrícola, ramadera i forestal) del terme de Sant Silvestre de Balleta, integrat actualment dins el municipi de Llançà, un territori –com veiem– molt proper a la frontera imposada el 1659 mitjançant el Tractat dels Pirineus. El document és de tan sols vint-i-set anys després d'aquella primerenca referència de Sant Climent Sesebes.

És innegable, que d'un dia per l'altre, els propietaris de les alzines sureres catalanes es trobaren amb un increment inesperat del valor dels seus arbres, com posà de manifest la geògrafa Yvette Barbaza: «La conseqüència immediata del naixement de la indústria del suro va ser la plusvàlua considerable assolida pels boscos de l'Albera i de la Serralada Costanera».¹¹

L'historiador del món del suro Joaquim Alvarado destaca com, entre mitjans del s. XVIII i mitjans del s. XIX, es localitzen alguns protocols notariais amb contractes d'arrendament o de compra-venda d'escorces de suro. Val a dir, en contraposició, que moltes de les transaccions es feien privadament i/o oralment. «Aquests contractes es caracteritzen fonamentalment pel fet que durant un període de temps o perpètuament un particular tindrà dret a accedir a les terres d'un altre amb la finalitat de llevar el suro. Hem localitzat noranta-cinc contractes d'aquest tipus al quadrant nord-occidental de l'Alt Empordà, signats entre 1751 i 1856, cinquanta-nou dels quals són arrendaments i trenta-cinc són compra-vendes. Aquesta diferència entre arrendament i compra-venda és relativa, analitzant els casos no s'aprecien diferències remarcables. Cal fer esment d'un problema: en la majoria dels contractes no es fa menció de la superfície exacta objecte de l'aprofitament. Aquest aspecte no ens permet valorar el valor del suro objecte d'aquestes transaccions».¹² En el quadre que incorpora Alvarado, amb la ubicació de les alzines sureres objectes de contracte, hi apareix una compra-venda per part d'un propietari de Garriguella, per bé que no s'hi esmenta ni el nom ni la data del contracte. Per esbrinar aquestes coordenades vam posar-nos en contacte amb ell. Així, sabem que es tractava de Rafael Guanter Casals que, el 13 de juny de 1818, va vendre a carta de gràcia a Joan Guinart Pagès, intendent general de l'exèrcit i ciutadà honorat de Barcelona, el dret a redimir i quitar de les escorces de suro que posseïa a les seves propietats de Sant Silvestre de Balleta, per 8.500 lliures.¹³ El nostre primer document, però, data del 21 de juny de 1765, de manera que és cinquanta-tres anys anterior a la referència precedent. Es tracta d'un arrendament per cinc anys de Joan Guanter, pagès de Sant Silvestre, a favor de Jaume Soler, doctor en medicina domiciliat a Llançà:

«(...) tots y qualsevols arbres surers, que son y se encontran radicats y plantats en qualsevols de las pessas de terra propias de tot aquell mas o heretat que jo possehesch sito a Sant Silvestre, junt ab tot lo fruyt del suro que durant lo temps del present arrendament resultarà y provindrà dels dits arbres surers. Per quatre centes cinquanta lliures, a rahó de noranta lliures per any, que confesso haver rebut de la manera seguent: dues centes vint y sinch lliures ja rebudes, y las restants dues centes vint y sinch lliures me las haurá de donar ab una sola paga el vint y vuit de setembre de mil set cents seixanta nou. Y així sens pactes (...)».¹⁴

Panoràmica de l'entorn el 2018
Rafael Corredor

Estretament vinculat a aquest protocol en trobem un altre, que és una reconeixença que fa el propi Jaume Soler a favor de Joan Guanter, amb el qual s'acaben puntualitzant alguns dels termes de l'anterior contracte d'arrendament per cinc anys de tot el fruit de suro de la seva propietat, que haurien pogut quedar poc definits:

«(...) Y com no obstant que lo predit acte de arrendament sie unicament a mon favor fet y dirigit y baix mon nom concebut, y per mi acceptat, sens la menor reserva, ni salvetat a favor del predit Joan Guanter, feta de part ni porció alguna del dit fruyt de suro, comprès y arrendat en y ab lo mateix acte de arrendament, pero la real veritat del fet es y consisteix que en atenció que de molt antes de la otorgació y firma del referit acte de arrendament fou convingut y pactat de paraula empero tan solament per entre jo dit otorgant de una y lo dit Joan Guanter de part altra, que en quant a la tercera part del sobredit fruyt de suro no anaba ni venia compresa ab lo predit arrendament, per quedar aquella reservada a favor del mateix Joan Guanter, fiu y accepti jo dit arrendament, en quant a la dita tercera part del dit fruyt de suro, en nom y a obs del mateix Joan Guanter y dels seus, y no a obs meus, y que las dues centes vint y sinch lliures que consta ab lo dit acte de arrendament haver jo al dit Joan Guanter pagadas y satisfetas per los dos primers anys y mig del dit arrendament, solament ne doní y paguí a ell cent cinquanta, que son de tres parts las dos de las mateixas dues centes vint y sinch lliures, y a mi tan sols corresponents a pagar com a arrendatari de las solas dos parts del dit fruyts de suro no obstant també que de tot lo sobredit, ni de la present veritat, ni tampoch de lo convingut y pactat entre los dos ja antes de la otorgació y firma del dit acte de arrendament, no sen fasse en aquell menció alguna totas las quals cosas mediant lo jurament infraescrit, confesso esser verdaderas. Així que volent y desitjant jo per via y medi de la present escriptura reconeixer la bona fe y fer participant al dit Joan Guanter en lo dit arrendament en quant a la dita tercera part del dit fruyt de suro y no altrament com així entre los dos se havia convingut y pactat. Dono cedesch y transferesch al dit Joan Guanter y als seus tots y qualsevols drets y accions de qualsevol especie que sien a mi en forsa del

sobrecaendat acte de arrendament y clausulas en aquell continuadas pertanyents y espectants en y sobre la dita tercera part del predit fruyt de suro, ab los quals drets y accions cedidas, y en quant menester sie restituida, puga lo mateix Joan Guanter, la dita tercera part del mateix fruyt demanar, cobrar, rebrer y haver, eo bé aquella en son poder reservar y retenir, y haver hagut y rebut, confessar y altrament puga ell fer y exercir totas altres y sengles cosas que jo antes de la otorgació y firma del present acte y en forsa del precalendat acte de arrendament fer y exercir podia (...).¹⁵

Amb la segona escriptura, notem com el propietari es reservava un terç del rendiment surer de la seva propietat, percentatge que calia descomptar de la quantitat dinerària establerta en el contracte d'arrendament primigeni. De fet, estaríem davant d'un exemple d'aquella estratègia que destaca Alvarado: «l'interès dels propietaris de les alzines sureres en no perdre'n el control i evitar la derivació dels beneficis a tercers».¹⁶

Què en sabem d'aquest Joan Guanter? El seu nom complet era Joan Guanter Auguer (o Aguer). Era fill d'un altre Joan Guanter, net de Pere Guanter, besnet d'Antoni Guanter, rebesnet de Jacint Guanter, i net en cinquena generació de Pere Guanter (cap de casa el 1629). Anterior a ells consta un establiment a favor de Sebastià Bonet, com a tutor i curador de Pere Guanter, atorgat davant Simon Ribera, notari de Castelló d'Empúries el 30 de novembre de 1407, i una capbreuació d'un altre Pere de Guanter a l'anomenat capbreu de Quermançó del 1332.¹⁷ Retornant al nostre Joan Guanter Auguer, sabem que hauria nascut al mas Guanter entorn de 1728, i que era fill de Joan i d'Emerenciana (casats a Cabanes el 2 de desembre de 1725), filla d'un pagès de Cabanes. A finals de 1766 es va casar amb Sibina Casals Carreras, natural i veïna de Dosquers, parròquia de l'actual municipi de Maià de Montcal, a la Garrotxa més oriental.¹⁸ Va morir el 22 d'agost de 1793 a Llançà, on vivia en aquell moment, cinc dies després d'haver atorgat testament davant Joan Morales, notari d'aquesta vila. A Garriguella, el 8 de març de 1796, la seva vídua va contreure segones núpcies amb Joan Turbau, pagès garriguellenc, amb qui estava casada quan va morir en aquesta vila el 8 de desembre de 1803. El seu hereu fou Josep Guanter Casals que morí el 20 d'octubre de 1796, als 28 anys. El succeí el germà, Rafael Guanter Casals (el dels documents facilitats per Alvarado), casat a Vilamaniscle entorn d'aquell mateix 1796 amb Maria Pastra Cusí, natural de Vilamaniscle. També ens consta que un altre germà, Domingo Guanter Casals, va contreure matrimoni a Garriguella el 8 de febrer de 1807 amb Rosa Pastra Cusí, de Vilamaniscle, germana de la seva esposa. Rafael va morir a la casa pairal de Sant Silvestre de Balleta el 8 de novembre de 1826, i en el seu testament dictat poc abans, va deixar una legitima de 1.500 lliures a cadascun dels seus fills, quantitat que dona una idea de l'important nivell de renda de la família.¹⁹ D'altra banda, el seu hereu, Joan Guanter Pastra, ja consta com hisendat, en néixer el seu fill gran, Rafel Guanter Imbert, a Llançà el 15 d'octubre de 1821; el que denota, un clar procés d'ascens social de la família que, com altres en aquell període, van passar de pageses a hisendades.²⁰

Retrat atribuït a Rafael Guanter Imbert (Llançà, 1821- Figueres, 1880)

De Jaume Soler Mateu, coneixem que va ser batejat a Llançà l'11 d'agost de 1723 i que era el fill gran de Josep Soler, mestre de cases i treballador, i de Francisca Mateu, ambdós de Llançà. Es va casar en aquesta mateixa vila el 13 d'agost de 1749 amb la també llançanenca M. Rosa Xaubet Pacareu, filla del treballador Jaume Xaubet. Va morir a Llançà el 17 de febrer de 1794, i consta que havia atorgat testament davant Joan Morales, notari de Llançà, el 12 de setembre de 1785. El paper d'un cirurgià en el negoci surer, no sembla ser un cas únic. A Cantallops, fruit del repartiment de terres promogut pel comte de Peralada a finals de 1777 i principis de 1778, es van establir en seixanta lots gairebé 400 vessanes de terra boscosa poblada de suros i alzines. Un d'aquests contractes fou signat amb Antoni Sunyer, cirurgià de Cantallops,²¹ el qual va pagar una entrada d'11 lliures i va prendre el compromís de pagar un cens anual de 10 sous; i el mateix dia d'aquella signatura, arrendà l'explotació del suro de les cinc vessanes de terra a ell establertes, a un tercer per cinc anys, amb la condició que es fes càrrec del delme corresponent a les escorxes i el cens que gravava la propietat, a banda de pagar-li a ell per l'arrendament 28 lliures. Sunyer va fer, doncs, un negoci rodó. En aquest cas de Cantallops, es documenta com el suro dels arbres va esdevenir el principal benefici dels nous adquirents de terres. És presumible pensar que el paper d'aquests protoprofessionals liberals fou el d'intermediaris en una incipient activitat comercial. Movien uns capitals a la recerca d'un benefici econòmic que la circumstància els oferia. Joan Guanter Auguer i Jaume Soler Mateu foren, doncs, dos protagonistes d'una mateixa generació, entre molts altres, que de manera conscient i inconscient a la vegada, van viure de ben a prop les grans transformacions socials i econòmiques de la segona meitat del s. XVIII a la regió de Girona. Per contextualitzar millor el preu d'aquest contracte d'arrendament per valor de 450 lliures, a raó de 90 lliures anuals, vegem altres arrendaments localitzats aquell mateix any a la mateixa notaria de Llançà:

Cosa arrendada	Termini	Preu total	Preu per any
Vintè de tot gènere de grans: forment, mestall, sègol, ordí, civada, mill, blat de moro, mongets, mongetes i demés gèneres de llegums, com i també de la llana, anyells i cabrits del terme de Llançà (AHG. Llançà 151, f. 106)	4 anys	560 lliures ²²	140 lliures
Vintè dels fruits de raim, cànem, li i mel de Llançà (AHG. Llançà 151, f. 149)	4 anys	2.012 lliures ²³	503 lliures
Vintè de les olives collides i peix pescat al terme de Llançà (AHG. Llançà 151, f. 152)	4 anys	563 lliures ²⁴	140 lliures 15 sous
Hostal i joc de cartes de Llançà (AHG. Llançà 151, f. 157)	1 any	61 lliures 15 sous	
Fleca de Llançà (AHG. Llançà 151, f. 160)	1 any	19 lliures	
Fleca del Port de la Selva de Mar (AHG. Llançà 151, f. 187)	1 any	4 lliures	
Gavella de l'oli del Port de la Selva de Mar (AHG. Llançà 151, f. 530)	2 anys	12 lliures	6 lliures
Terç de tot gènere de grans i fruits que paquen delme a Roses (AHG. Llançà 151, f. 546)	2 anys	200 lliures	100 lliures

Font: elaboració pròpia a partir del buidat del manual de protocols de la notaria de Llançà [Joan Morales].
Llibre 151

El mas Guanter als anys vuitanta

El mas Guanter a l'any 2015

Mas Guanter el juliol de 2021

Notem com en un territori on la principal activitat econòmica girava al voltant del conreu de la vinya, l'arrendament per quatre anys del vintè dels fruits de raïm, cànem, lli i mel de tot el terme de Llançà era de 2.012 lliures, el que suposava 503 lliures anuals, xifra que no distava massa de les 450 lliures del contracte establert entre Joan Guanter i Jaume Soler,

per l'arrendament durant cinc anys del suro de les propietats de Guanter, a l'immediat veïnat de Sant Silvestre de Balleta. L'altre gran conreu existent a la zona era el de l'olivera. Veïem, com pel dret de les olives collides conjuntament amb el peix pescat a Llançà, l'arrendament per quatre anys era de 563 lliures, el que suposava anualment el pagament de 140 lliures i 15 sous. Com veïem, aquestes quantitats posades en relació amb el preu de l'arrendament del suro d'una sola propietat, indiquen l'elevat marge de negoci que en aquell moment disposava l'amo del mas Guanter.²⁵ Es tractava d'una gran propietat que, segons els càlculs d'Arnald Plujà, superaria el miler de vessanes.

En el manual de protocols de la notaria de Llançà de 1770 no hem localitzat un possible nou contracte d'arrendament del suro del mas Guanter, un cop caducat l'anterior contracte signat el 1765. Tenim la certesa que el propietari del mas no deuria desaprofitar les oportunitats que li oferien l'explotació de les seves suredes... Ho hauria gestionat ell mateix, s'hauria valgut d'altres intermediaris, i en aquest cas, hauria protocolaritzat el contracte, o ho hauria fet privadament com tants altres tractes vinculats al món del suro? Confïem que un futur treball de l'historiador Arnald Plujà Canals, dins la seva col·lecció «Els pobles perduts del Cap de Creus»,²⁶ pugui aportar-nos llum respecte de l'empenta que en aquelles dates va experimentar un mas muntanyenc com aquest.

Acompanyem el text d'algunes fotografies que palesen el ràpid deteriorament de l'estructura del mas Guanter en els darrers quaranta anys. En veure-les, i comprovar com un mas gairebé mil·lenari sucumbeix inexorablement al pas del temps, no podem acabar sense lamentar-nos-en, per tota la història que s'hi aterra. Serveixin, aquí, aquestes notes per servir-ne memòria.

Notes

1- El veïnat de Sant Silvestre de Balleta presenta singularitats des del punt de vista territorial. Documentada la seva existència ja el 878 com a cel·la monàstica adscrita al monestir de Sant Esteve de Banyoles, el 1029 consta la consagració com a parròquia feta pel bisbe Pere Roger. El 1435 se li agregà l'antic terme parroquial de Sant Martí de Vallmala (consagració el 1019). Despoblat tot aquell territori, el 1602, Sant Silvestre de Balleta fou agregada com a sufragània de la de Garriguella, i el 1928 l'antic terme de Balleta s'annexà a la parròquia de Llançà, en concordança amb l'adscripció civil. Joan BADIA-HOMS, Enric CARRERAS VIGORÓS, et alii (1995), *Llançà a l'època medieval. Aportacions al seu estudi*, Figueres, Edicions El Brau, p. 76-77. I Josep Maria MARQUÉS PLANAGUMÀ (1995), «Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], vol. XXXV, p. 445. Civilment, pertanyia a la batllia de Garriguella fins que el 1771 quedà agregat al nou districte de Sant Miquel de Colera, juntament amb Molinàs i Portbou. «El 1879, Sant Silvestre de Balleta i Vallmala s'agregaren per voluntat pròpia al municipi de Llançà. Quan l'any 1879, obtenen la ciutadania llançanenca, el Registre Civil era a Colera, i amb el canvi de capital [1885] es traslladà a Portbou, on encara avui han d'acudir els vilatans per obtenir còpies certificades d'un avantpassat difunt mentre des d'un punt de vista eclesiàstic continuaren adscrits a la parròquia de Garriguella fins l'any 1928. Foren tres segles de no concordança entre els registres civils i els sacramentals. Així, els balletencs havien d'inscriure els seus naixements, matrimonis i òbits en dos estaments diferents i, segons l'època, separats per 5, 10 o 20 quilòmetres. Entremig, trobem una insòlita adscripció del mas Guanter a Vilamaniscle». Arnald PLUJÀ CANALS (2014), *Colera* (col·lecció Quaderns de la Revista de Girona, núm. 170), Girona, Diputació de Girona, p. 22-23 i 26-27.

2- Mario ZUCHITELLO GILIOI (1991), *Homes, vaixells i mercaderies de Tossa al Grau de València (1459-1703)* (col·lecció Quadern d'Estudis Tossencs, núm. 4), Tossa, Centre d'Estudis Tossencs, p. 234-235.

3- Mario ZUCHITELLO GILIOI (1991), *Homes, vaixells...* op. cit., p. 154-155.

4- Benet JULIÀ FIGUERAS (1984), «La comarca de la Selva i els primers tapers catalans», *Quadern de la Selva* [Santa Coloma de Farners], núm. 1, p. 181.

- 5- Mario ZUCHITELLO GILIOLI (2013), *En mar i en terra. Una història de Tossa i la seva gent (1186-1835)* (col·lecció Quadern d'Estudis Tossencs, núm. 11), Tossa, Centre d'Estudis Tossencs, p. 212.
- 6- Mario ZUCHITELLO GILIOLI (1991), *Homes, vaixells... op. cit.*, p. 151.
- 7- Mario ZUCHITELLO GILIOLI (1991), *Homes, vaixells... op. cit.*, p. 153.
- 8- Albert JUANOLA BOERA (2001), *Història i històries de la indústria del suro*, Barcelona, Editorial Rourich, p. 15. AHG. Notaria de Peralada. Llibre 835. La referència correcta, però, és: AHG. Notaria de Peralada [Fèlix Gavella]. Llibre 877.
- 9- Enric TUBERT CAÑADA (1988), *Agullana* (col·lecció Quaderns de la Revista de Girona, núm. 20), Girona, Diputació de Girona, p. 25.
- 10- Mario ZUCHITELLO GILIOLI (2013), *En mar i en terra, op. cit.*, p. 165 i 171: «Durant el període 1752-1788, els vaixells catalans presents a la fira representaren el 40 per cent de les arribades anuals. Hi desembarcaren milers de barrils de sardines, milers de panes de suro i milers de taps de suro produïts als obradors de l'Empordà, el Gironès i la Selva».
- 11- Yvette BARBAZA (1986), *El paisatge humà de la Costa Brava*, Barcelona, Ed. 62, vol. I, p. 471.
- 12- Joaquim ALVARADO COSTA (2006), «L'explotació i comercialització del suro a l'Alt Empordà, 1750-1913», dins Martine CAMIADE (dir.), *L'Albera. Terre de passage, de mémoires et d'identités / Terra de passatge, memòria i identitat*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, p. 239.
- 13- El comprador, a partir d'aquell dia, podia llevar el suro i fer-ne el que li semblés. El venedor, per la seva banda, no podia tocar les escorces en cap cas, li cedia un lloc a les seves terres per poder dipositar el suro llevat, i li facilitava un cobert on guardar eines i material. ACAE. Notaria de Figueres [Miquel Sans Oliva]. Llibre 13, f. 239-241. Així mateix, els pare i fill Rafael Guanter Casals i Joan Guanter Pastra, el 20 de juny de 1824 van acordar augmentar en 2.247 lliures, 12 sous i 5 diners la venda feta el 1818. AHG. Registre d'Hipoteques, Figueres, tom 15, f. 345. Agraïm a Joaquim Alvarado haver-nos facilitat aquestes referències.
- 14- AHG. Notaria de Llançà [Joan Morales]. Llibre 151, f. 216.
- 15- AHG. Notaria de Llançà [Joan Morales]. Llibre 151, f. 555.
- 16- Joaquim ALVARADO COSTA (2006), *op. cit.*, p. 246.
- 17- ACAE. Fons Comtat d'Empúries, vol. 26. «Capbreu de las rendas, drets y emoluments que lo exm. señor Duch de Medinaceli y de Santisteban, compte de Ampúrias, reb y li pertany en lo lloch de Garriguella, son terme y parròquia», del 1805-1807 (Capbreu de Garriguella de 1815, davant Manuel Margarit Joals, notari de Castelló d'Empúries), f. 172-175. La capbreuació de Rafael Guanter Casals és del 5 de març de 1806. La destrucció de l'arxiu parroquial de Garriguella durant la Guerra Gran, dificulta completar millor el rastreig genealògic de la nissaga Guanter.
- 18- ADG. Dispensa matrimonial el 5 de desembre de 1766. Aquest matrimoni, però, no consta a la parròquia de Dosquers.
- 19- Arnald PLUJÀ CANALS (2022), *200 masos i veïnats del Cap de Creus i de l'Albera Marítima*, Llançà, autoedició, p. 122.
- 20- Rosa CONGOST COLOMER (1997), «De pagesos a hisendats: Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)», *Recerques: història, economia, cultura* [València], núm. 35, p. 51-72. I Enric SAGUER HOM (coord.) (2005), *Els últims hereus. Història oral dels propietaris rurals gironins, 1930-2000* (col·lecció Temes d'Etnologia de Catalunya, núm. 10), Barcelona, Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, p. 33-55.
- 21- Albert COMPTE FREIXANET (1998), «Establiments de terres boscoses a Cantallops al darrer terç del s. XVIII per a l'explotació del suro», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* [Figueres], vol. 31, p. 285. L'autor erra la cita documental quan diu: AHG. Notaria de Peralada. Llibre 935, f. 155. El correcte és: AHG. Notaria de Peralada [Joan Pagès]. Llibre 929, f. 135.
- 22- El següent arrendament l'any 1769 es va fer també per 4 anys, per un valor de 600 lliures (amb un increment del 7,14%). AHG. Notaria de Llançà [Joan Morales]. Llibre 154, f. 50.
- 23- El següent arrendament l'any 1769 es va fer també per 4 anys per un valor de 2.625 lliures (amb un increment del 30,46%). AHG. Notaria de Llançà [Joan Morales]. Llibre 154, f. 54.
- 24- El següent arrendament l'any 1769 es va fer també per 4 anys per un valor de 800 lliures (amb un increment del 42,95%). AHG. Notaria de Llançà [Joan Morales]. Llibre 154, f. 9.
- 25- L'historiador Arnald Plujà Canals documenta ja aquest mas en mans de la família Guanter al s. XIV. La família hi va viure fins mitjans s. XIX quan, fruit del procés d'ascens social dels hisendats, s'establiren primer a Llançà i després a Figueres. En fou descendent directa Sara Jordà Guanter (Figueres, 1895-Barcelona, 1938), filla de Tomàs Jordà

Genover, natural de Figueres, i d'Agustina Guanter Bros, natural de Barcelona. Sara Jordà Guanter, de família republicana, morí afusellada acusada d'aconseguidora de documentació falsa perquè gent conservadora i de dretes pogués passar a França fugint de la repressió republicana durant la Guerra Civil. És molt coneguda la cruel negativa a concedir-li l'indult que Lluís Companys etzibà personalment a la seva filla de disset anys. La Rambla de Figueres portà durant molt anys el seu nom. Al mas, des de mitjans s. XIX i fins a mitjans s. XX s'hi succeïren diversos masovers. Els Guanter van ser propietaris de grans extensions de terra del terme de Sant Silvestre de Balleta. Les possessions del mas Guanter anaven del curs mitjà al curs alt de la riera de Sant Silvestre o Balleta, a més de tot l'antic terme medieval de Sant Martí de Vallmala, continuació geogràfica del mateix vessant (aleshores una enorme boscúria), i la meitat de la vall de Garbet (antic territori de Sant Silvestre de Balleta, que va romandre a Colera el 1879 quan l'annexió balletenca a Llançà). Vegeu Arnald PLUJÀ CANALS (2022), *200 masos... op. cit.*, p. 122-125.

26- D'aquesta col·lecció, Plujà ja ha editat i publicat (2005) *Molinàs*, amb una segona edició revisada i ampliada (2017).

L'obra de l'artista Josep Bartolí: dibuixar, un recurs per a sobreviure

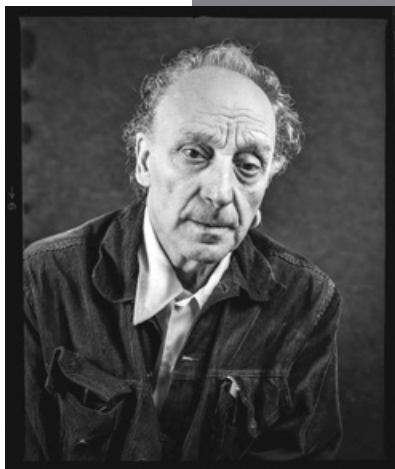
No sé si us parlaré de la retirada, que ja ho coneixeu més que tothom. Primer em presento. Potser no tothom sap qui soc. Em dic Jordi Bartolí. Visc aquí a Matamala tot l'any, des de fa uns quinze anys. Soc reporter gràfic, fotògraf de premsa jubilat. A part d'això -i no en tinc la culpa- soc el nebot de Josep Bartolí. Josep Bartolí era un dibuixant molt important de l'exili català a Mèxic i als Estats Units. Per ell s'ha fet una exposició al Memorial de Ribesaltes, que es va tancar el vint-i-u de setembre després d'un any d'exposició. Josep Bartolí era un dibuixant de la República espanyola, molt compromès amb la República evidentment quan va esclatar el cop d'estat feixista el 18 de juliol del 1936, amb altres dibuixants de la premsa barcelonina. Hi havia molts dibuixants en aquella època, hi havia poques fotos i molts dibuixos a la premsa, hi havia molts diaris, cada cosa es multiplicava i hi havia molts dibuixants per a la premsa diària. El meu oncle n'era un. Dibueixava per *l'Esquella de la Torratxa*, *La Humanitat*, *La Campana de Gràcia*, tota una sèrie de diaris d'uns àmbits polítics bastant diversos. Va formar el Sindicat de Dibueixants Professionals de la República i es va afiliar a la UGT ja ràpidament. Va contribuir a l'esforç de propaganda de guerra fent cartells, murals i tota mena d'expressió gràfica, sempre en defensa de la República.

Al mateix temps se'n va anar cap al front d'Aragó i es va passar la guerra dibuixant i tirant trets també. Va ser dels darrers que van deixar Belchite després d'haver-lo perdut. Recuperat, tornat a perdre i tornat a recuperar, i quan el van perdre definitivament, devia ser a la fi del 37 o alguna cosa així, doncs no hi va haver més remei que seguir la retirada de les tropes republicanes fins a passar la frontera al coll de Malrems, per la Menera. En aquell

Jordi Bartolí, fotògraf i nebot de l'artista

Josep Bartolí

moment el dibuixant i el combatent, perquè eren els mateixos, van ser acollits –perquè no tinc cap més mot per definir-ho– per la tan idealitzada República Francesa, que era una mica l'exemple, que era una mica el model de la Segona República espanyola. Van ser acollits als camps de concentració, i dic "camps de concentració" perquè així es deien. Era la denominació. Fins al 1941 va ser la denominació oficial donada per l'estat francès al que eren els camps de concentració. El govern de Vichy després els va reanomenar "camps d'internament". Avui encara hi ha una polèmica sobre el mot *camps de concentració*, però em sembla que és una polèmica que té més de revisionisme que de la realitat històrica.

Autorretrat de Josep Bartolí

El meu oncle va ser als camps de Sant Cebrià, de Barcarès, de Bram i altres, perquè hi ha moltes coses que no sabem. Es va escapar del tren que se l'enduia cap a Dachau, on l'havien de detenir. La Gestapo l'havia d'enviar a Dachau. El que és fantàstic és que aquest dibuixant, aquest periodista, perquè de fet era un periodista, una forma de periodisme, al camp de Bram es va dedicar a dibuixar. Dibuixar, dibuixar i dibuixar. Per existir, per resistir segurament i sobretot per aquesta mena d'obsessió al testimoniatge, adonant-se i realitzant, després de la derrota de la Guerra Civil, la desil·lusió de l'acollida de la República Francesa, va realitzar que ell tenia capacitat de portar un testimoniatge objectiu de dins, perquè els fotògrafs o els camerògrafs, a l'època no entraven als camps i si entraven, entraven entre quatre gendarmes que els ensenyaven el que hi havia més ben fet i prou. Ell a l'interior i sense cap mitjà, va poder aconseguir una llibreta que no era ni una llibreta de dibuixos o d'esbossos, sinó que era una llibreta de correspondència molt

bàsica, molt comuna, que segurament li va donar un gendarme a canvi de no sé què i va començar a dibuixar. Dibujar, dibuixar, dibuixar, d'una manera obsessiva tot el dia i va fer una colla de dibuixos.

La llibreta de dibuixos pertany a una família de col·leccionistes catalans, la família Canyameres de Terrassa que els han deixat dipositats en el memorial al camp de Ribesaltes. Amb aquesta llibreta es va escapar del tren de la Gestapo, va travessar la França ocupada tres vegades fins que va arribar a Marsella i va poder embarcar, clandestinament evidentment, en un vaixell cap a Mèxic, passant primer per l'Àfrica del Nord. A mi el que m'emociona més és quan arriba a Mèxic, a final del 1942. Quan arriba a Mèxic està fet pols. Quan baixa del vaixell pesa trenta quilos, està fet una merda. L'ajuden els del sindicat de ferroviaris mexicans, l'ajuda tota la comunitat exiliada, l'ajuden el Diego Ribera i la Frida Khalo, tota aquesta gent que acollien bé els republicans espanyols en un sentit general. Aquesta gent l'ajuda a tornar-se a fer una salut.

El 1944 publica a Mèxic un llibre que es diu *Campos de concentración 1939-194...*." El 1944, quan encara a França i a Europa no se sabia o se sabia poc què estava passant a Alemanya. Dic això, no per comparar-ho tot, com si tot fos igual, perquè evidentment els camps de concentració francesos no tenien res a veure amb els camps d'extermini alemanys. Evidentment que la història ha donat al mot *campos de concentració* una significació que de fet no tenia. Evidentment que als camps francesos no hi havia una decisió d'exterminar una part de la població com van decidir els nazis amb els jueus, els romanesos, gitanos i altres. Evidentment que no eren això els camps de concentració,

però aquest llibre –del qual a mi em queden dos exemplars originals– és el primer testimoniatge de la realitat del que van ser els camps de concentració francesos. 1944 a Mèxic. És a dir que encara la guerra no s'havia acabat a Europa. Això és una cosa excepcional.

Us invito –perquè els originals d'aquests dibuixos pertanyen a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, que ens els van deixar per l'exposició de Ribesaltes, que era la primera vegada que aquests dibuixos originals sortien dels calaixos

per ser exposats a la vista de tothom. Només amb això aquesta exposició ja era una cosa excepcional. Ara bé, si teniu un moment –us en calen dos, de moments– aneu a la pàgina web de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, que és molt fàcil de trobar i podeu veure els cent seixanta-vuit (em penso, no estic segur de la xifra) dibuixos del meu oncle.

Veureu que són, de vegades, molt difícils. Són dibuixos, no només del camp, sinó de la guerra, de tota la Guerra Civil. Són els dibuixos de les massacres dels franquistes. Són els dibuixos de les violències fetes a les dones als territoris conquerits pels feixistes. Són dibuixos que expliquen amb molt detall i molta precisió, amb un traç molt fi la realitat del que va ser la Guerra d'Espanya i els camps de concentració.

Abans que em diguin que s'ha acabat, soc jo mateix que poso voluntàriament fi a la ponència, però estic a la vostra disposició per continuar xerrant.

Jordi i Josep Bartolí

Accions de desenvolupament turístic als Pirineus Orientals

Je vous remercie de l'invitation pour parler du développement du Tourisme et des Loisirs dans les Pyrénées Orientales, question extrêmement actuelle puisque le Conseil Départemental est en pleine refonte de sa stratégie en la matière.

Je souhaitais vous parler tout d'abord de notre méthode de travail puisque nous faisons de la concertation, notre ADN au Conseil Départemental, pour être en prise avec les territoires, avec tous les professionnels du Tourisme et des Loisirs, ce qui veut dire toutes les institutions, Communes, Communautés de communes, et en premier lieu, ceux qui sont en direct avec les visiteurs, les Offices de Tourisme.

Nous avons ainsi depuis le début de l'année au sein de l'Agence de Développement Touristique réuni et consulté ces Offices, puis nous avons rencontré l'ensemble des 12 Communautés de Communes afin de prendre le pouls des territoires, leurs projets et ambitions touristiques propres.

Aujourd'hui nous abordons la phase des ateliers territoriaux participatifs avec tous les professionnels privés et publics du Tourisme et des Loisirs afin de recueillir leurs réflexions, d'échanger sur les bonnes et aussi les moins bonnes pratiques, proposer des expérimentations et voir comment le Tourisme et les Loisirs peuvent encore mieux irriguer notre Territoire et servir de levier de développement et de préservation pour les Pyrénées Orientales.

Le Tourisme et les Loisirs sont en effet la première économie de notre Département avec des implications transversales : toutes les activités, professions sont concernées par ce secteur économique de près ou de loin.

Nous avons un double enjeu de ce point de vue :

- le développement d'un tourisme et de loisirs durables tant écologiquement que socialement avec l'offre d'emplois pérennes et non délocalisables ;
- le maintien de l'écosystème de services publics comme privés et d'habitants sur notre territoire.

Aude Vivès-Albertini,
advocada, Presidenta
de l'Agència de
Desenvolupament
Turístic de Catalunya
del Nord, Consellera
Departamental
del Cantó del
Pirineu català,
Comunitat de
Municipis Conflent-
Canigó i Regidora de
la Mairie de Prada

Le Département des Pyrénées Orientales regorge de points d'intérêt touristique majeurs très diversifiés avec notamment en Capcir-Cerdagne, un développement touristique tourné de l'économie de la neige sur lequel je m'attarderai plus particulièrement pour vous présenter l'expérimentation du Conseil Départemental au travers de la Société Publique Locale TRIO pour promouvoir et développer une offre de Montagne 4 Saisons. C'est un engagement financier et politique majeur autour de trois stations de montagne que sont Formiguères, Porté-Puymorens et Eyne-Cambre d'Aze. Ces trois stations sont la propriété des Communes éponymes qui ont financé leurs infrastructures, créé des emplois locaux extrêmement importants pour l'équilibre local.

Afin de voir perdurer ces investissements et d'anticiper la nécessaire transition écologique qu'impose le dérèglement climatique, ces Communes ont courageusement décidé de se lier, de mettre en commun leurs forces et leurs moyens pour proposer une seule et même offre, un seul et même forfait en hiver comme en été qui permet de profiter des trois stations et de leurs identités complémentaires toute l'année en offrant également d'autres prestations telles que le bien-être, les activités de plein air (luge, raquette, randonnée, vélo, escalade, parapente...) que le ski alpin ou de fond qui ne concerne qu'une toute petite partie d'adeptes.

Le Tourisme et les Loisirs sont vecteurs de maintien voire de développement de nos territoires en matière de services privés comme publics mais aussi et particulièrement en matière de mobilité qui est un autre défi sur notre Département qui est largement rural. Nous travaillons ainsi sur les mobilités douces et les mobilités collectives avec le train évidemment en axant particulièrement sur le transport du dernier kilomètre afin que les visiteurs, quels qu'ils soient, puissent se rendre à partir des gares/pôles d'échanges multimodaux vers leurs hébergements qu'ils soient marchands ou chez leurs familles ou proches.

Car, et c'est la particularité de notre Département : plus de 70% des visiteurs, des touristes du Département, n'est en réalité pas hébergé à l'hôtel, dans des meublés touristiques, des campings ou dans des hôtels mais dans leur résidence secondaire ou chez leurs familles/amis. C'est la raison pour laquelle nous devons travailler avec et pour les habitants des Pyrénées-Orientales sur le volet du Tourisme et des Loisirs afin qu'ils soient prescripteurs de leur territoire mais qu'ils en soient également les premiers usagers.

Ces habitants sont bien les premiers acteurs du Tourisme et des Loisirs, nos premiers interlocuteurs : partant à la découverte de leur propre territoire, pratiquant eux-mêmes les activités de plein air en premier lieu, utilisant les infrastructures dédiées qu'elles soient routières, pédestres ou cyclistes mais encore les établissements locaux d'hébergement comme de restauration. Nos habitants jouent également un rôle primordial dans l'animation du territoire au travers des nombreuses associations qui irriguent et dynamisent notre territoire, faisant vivre ses traditions, sa culture et son riche patrimoine à l'instar du Casal del Conflent et des associations partenaires des 19e Trobades Culturals Piriniques.

Notre Politique Départementale a pour objectif de soutenir, de propulser ces initiatives collectives notamment associatives afin de créer ce lien social qui nous est si cher, au travers de la culture, du patrimoine, du sport, etc... disciplines qui toutes touchent de près

ou de loin au domaine du Tourisme et des Loisirs. Il y a un réel bouillonnement culturel et associatif sur notre territoire que notre institution départementale souhaite agréger et faire perdurer en les mettant en réseau pour faciliter la mutualisation et faire ainsi mieux tous ensemble.

C'est l'objectif second de notre concertation, de notre Stratégie Départementale : créer du lien, de l'animation toute l'année et des résonances entre les différents acteurs pour qu'il y ait une connaissance mutuelle pour ne pas multiplier les actions et interventions, éviter les doublons.

Comme vous le savez peut-être différentes institutions qui se partagent la compétence touristique à savoir l'Etat, la Région, le Département, les Communautés de Communes et certaines Communes. Cette stratification ne doit pas être bloquante mais doit plutôt permettre une convergence des compétences qui doivent s'emboîter telles des « poupées gigognes ». Notre idée est extrêmement simple : remettre chacune des institutions dans son périmètre et en cohérence globale avec les autres afin qu'il n'y ait pas de dissonance et qu'au contraire, nous puissions organiser par la conjonction de nos actions de véritables effets de leviers notamment financiers pour promouvoir notre Destination commune et aller plus loin tous ensemble et non se parasiter les unes les autres.

Notre volonté au sein du Conseil Départemental est de mettre en œuvre un tourisme durable, social c'est-à-dire inclusif qui s'adresse à tous types de publics qu'ils soient éloignés du tourisme et des loisirs pour des raisons financières, de santé ou de handicap. Notre objectif est enfin de définir une identité pour notre territoire qui se cherche alors qu'elle est somme toute évidente.

Notre destination est identifiée sans l'être. Une fois néanmoins que les Pyrénées Orientales sont connues, nos visiteurs s'attachent et reviennent notamment pour une chose : notre identité catalane, son authenticité et ses valeurs qui marquent les esprits et les coeurs. Cette identité recouvre de nombreuses facettes : notre gastronomie, nos traditions, les chants, les danses, les castells, les gegants, les correfocs, mais également les rugbys... C'est cette identité que nos professionnels publics comme privés sont en attente de voir émerger concrètement afin que ce supplément d'âme qui rend notre territoire attractif et attachant puisse être revendiqué et porté comme étendard sur nos marchés de proximité, au national comme à l'international.

Je vous remercie de votre attention et encore une fois pour votre invitation.

Algunes dades sobre l'exploració del bosc de Sant Joan de l'Erm al segle XVI

Introducció

Els boscos pirinencs han sigut durant segles una de les grans fonts de proveïment de fusta de qualitat per als indrets de la plana o de la costa on aquesta era més escassa, i també per a la construcció naval. Aquest darrer aspecte, conegut i estudiat en referència al segle XVIII,¹ també el trobem clarament documentat al segle XVI. El trasllat d'aquesta fusta es feia a través de l'aigua dels rius, utilitzant el corrent per al seu desplaçament en forma de raïes. En aquest text presentarem un conjunt de dades, en la seva major part inèdites, referents a l'exploració del bosc de Sant Joan de l'Erm, amb l'objectiu de proporcionar fusta per a la construcció de vaixells de la monarquia, durant el segle XVI. No es tracta de cap estudi exhaustiu, però sí que pretén posar sota el focus el potencial d'aquest indret per a l'exploració forestal, a fi que altres treballs puguin aprofundir sobre aquest aspecte. Tot i que ens centrarem en el darrer quart del segle, apuntem que ja anteriorment la fusta pirinenca era coneguda, explotada i transportada amb aquestes mateixes finalitats.² En tot cas, en aquest text tindrem especialment en compte les notícies de què disposem sobre l'exploració del bosc de Sant Joan els anys 1575-1576, 1587-1588, 1592 i 1599, amb algunes altres mencions soltes que hi tenen relació, procedents sobretot –però no només– dels arxius municipals de Puigcerdà³ i de la Seu d'Urgell.⁴

Per entendre la importància d'aquesta àrea per a l'exploració forestal, hem de tenir en compte diversos aspectes. Per una banda, la seva orografia, amb vessants obagues encarades cap al nord, a una notable alçada, des del cap de les serres fins als rius que conformen la vall de la Ribalera, així com la llunyania respecte als grans nuclis de població (aspecte que feia més

Lluís Obiols
i Perearnau,
historiador i arxiver,
President de l'IECAU

Vall de la Ribalera
des de Sant Joan
de l'Erm. Foto: Lluís
Obiols i Perearnau

complexa l'explotació intensiva del bosc), permetia l'existència d'arbres d'una dimensió destacable i de gran qualitat. Per altra banda, la seva situació a cavall de les conques del Segre i del Noguera Pallaresa feia relativament senzilla la seva extracció fins als rius, on podia ser enraïada i transportada per la força de l'aigua.⁵ Finalment, el fet que el Vescomtat de Castellbò fos, de forma definitiva a partir de 1548, de titularitat reial, segurament en feia més senzilla l'explotació per part de la Corona per destinar la fusta a satisfer les seves pròpies necessitats –la construcció naval, com hem apuntat.⁶

Però l'extracció i transport de la fusta des dels boscos fins als llocs on s'havia de consumir sempre ha representat un problema afegit per a la seva explotació. Ja l'any 1492 els Cònsols de la Seu d'Urgell s'havien posat d'acord amb el Bisbe i els Canonges per "fer camí de la fusta", i es disposava "que's face prest lo camí, que com més stà, més és dany de la ciutat".⁷ Unes dècades més endavant, en un contracte sense data de la primera meitat del segle XVI, s'acordava el trasllat de 150 peces de fusta ("sinquanta peces de quadrats grossos e cent peces de files") entre el bosc de Montaner i el pati de Sant Joan de la vila de Castellbò. Per proximitat, suposem que fa referència al Pla Muntaner, vora el port del Cantó. Veiem més complicat que es tracti del coll de Montaner, entre Os de Civís i Sispony, i encara més que faci referència a Prat Montaner, entre les valls de Cabó i Hortonedà, vora el cap de Boumort, tot i que en tots aquests llocs s'hi troba fusta de bona qualitat. El fuster que ja havia tallat aquestes peces, Antoni Vaynac, veí de la vila, es comprometia a traslladar-les en el termini d'un any, mentre que el jurista Pere Tragó, també veí de Castellbò, li pagaria a canvi 25 lliures i, un cop portada la fusta, "un ducat d'or de bona streva". Entre altres acords, es disposava "que ni per foradar ni per adobar camins ni per deguna altra cosa lo dit micer Pere Tragó no y hage en res ajudar ni contribuir".⁸

Les explotacions del darrer quart del segle XVI

El setembre de 1575 els Cònsols de Puigcerdà rebien un enviat del Virrei amb una carta, en la qual els informava que "per la necessitat que sa magestat té de fer la carretera per a traure los arbres y entenes del bosc de sanct Joan del Herm, en lo vescomtat de Castellbò, enbiam aquí lo portador d'esta, la qual és persona de confiansa, per a que vosaltres lo acomodeu de deu ho dotze parells de bous ab los adressos que seran menester y convindran per aqueix effecte". Els Cònsols van acordar col·laborar en la petició sempre que es fes extensiva també a la resta de la terra de Cerdanya, "qui són pagesos y tenen bous", i també a la sotsvegueria de Baridà i Bellver, que "no han contribuït com nosaltres "a les fustes de Salvanera".⁹ Més enllà de l'escassetat de bous de la vila de Puigcerdà, on hi havia pocs pagesos segons els Cònsols, aquesta reacció no deixa de ser un exemple més de la permanent oposició entre la vila i la terra de Cerdanya, expressada al llarg del temps en tensions i conflictes constants.¹⁰ Per altra banda, la referència a les fustes de Salvanera entenem que es refereix a l'explotació del bosc homònim a Vinçà, al límit entre el Conflent i el Rosselló. L'any 1570 el Virrei ja havia demanat als Cònsols de Puigcerdà 25 parells de bous "para fer tallar y traure del bosch de Salvanera alguna quantitat de arbres y entenes para servey de sa magestat", tot especificant que "ja altres voltes són stats servint a sa magestat per a semblant effecte" en el mateix indret.¹¹

Arribat el maig de l'any 1576, les gestions (i les excuses) es van intensificar. Els enviats de les autoritats es van personar llavors a Bellver, on van exigir als Cònsols l'aportació de sis parells de bous. La resposta dels Cònsols, però, va ser que "no poden cumplir al dit número demanat, per no tenir tants bous ni aptes per tirar a cap, com se farà entendre a sa señoria il·lustríssima, y axí bé lo dit porter se'n pot informar, perquè los pochos mateixos bous són en la ballia no tiran sinó a coll y no a cap, perquè la ballia és terra fragosa y muntanyosa, y no se tira a cap sinó a coll".¹² A finals de mes, a Puigcerdà també es rebia la mateixa ordre, "demanant dotze parells de bous de Puigcerdà y Cerdanya per a ajudar a traure los arbres de la fàbrica de Sant Joan del Herm per a les galeres de sa magestat".¹³ Uns dies més tard, el 8 de juny, s'havia aconseguit rebaixar la quantitat i que "dóne la vila dos parells de bous, y los síndichs de Cerdanya quatre parells, y la ballia de Bellver y sotsvegueria de Baridà altres sis parells".¹⁴ Després d'altres gestions i conflictes, a les darreries de juny els Cònsols de Puigcerdà acordaven aportar els dos parells de bous demanats.¹⁵ En paral·lel, a la Seu d'Urgell també es va rebre la mateixa petició, i es va acordar accedir-hi, ja que s'especificava que les despeses correrien a càrrec de la monarquia, "pagant-los los jornals conforme acostumen de pagar".¹⁶ La fusta, efectivament, es deuria extreure i portar a Barcelona, ja que "don Hernando de Toledo lloà el 1578 la qualitat de la fusta de quaranta arbres i altres tantes antenes portades des dels boscos del Vescomtat de Castellbò com "la mejor cosa que aquí se ha visto jamás".¹⁷

Però tallar fusta a Sant Joan de l'Erm i portar-la fins a Barcelona implicava, primerament, fer-la arribar vora el riu, per on podria ser traslladada. Ja hem vist com el setembre de 1575 la primera petició als Cònsols de Puigcerdà es feia explícitament per "fer la carretera per a traure los arbres", no pas (o no només) per a extreure'ls del bosc a ròssec. I efectivament, tenim constància de la construcció d'aquesta carretera. Sabem que arribava vora Segre a prop d'Adrall, ja que dos anys més tard es denunciaven els danys que havia causat el seu pas per les vinyes d'alguns particulars del poble: "És veritat que bé ha dos anys que en lo lloch de Adrall arribaren un comissari de sa magestat juntament ab alguns pedrapiqués, y feren una gran carretera en la qual podie passar molt bé un parell de bous carregats, y la qual té sis passos de ample, que jo la he midada, la qual carretera feren comensar en una vinya de dit Jaume Joan Solans, al cap de la vinya, y al través dels seps que y eren plantats, y prengueren també altra vinya de dita Joana Rodona y després de la vinya de dita Rodona altra vinya de dit Jaume Joan Solans, y dites vinyes han preses al través y han arrencats tots los mallols y seps de dites vinyes, de modo y manera que los bous y bestiar carregat pogués passar a plaher y poguessen fer ab dita carretera gran dressera de camí per traure les fustes del bosch de Sant Joan de l'Erm per les galeres de sa magestat, y fins vuy dites carreteres stan de la mateixa manera, que y ha bé dits dos anys, com ting dit, que

Avet al bosc de Sant Joan de l'Erm.
Foto: Lluís Obiols i Perearnau

los amos ne patexen dany per aver arrencats tots los seps a hont està feta dita carretera". Un altre testimoni especificava que "se n'han portades moltes fustes de dit bosch per dita carretera".¹⁸

Podríem pensar que aquesta "carretera" en realitat havia estat feta per arrossegar els arbres, però tenim constància clarament que era un camí per on passaven carros. Ho sabem perquè el 1591, en unes declaracions judicials sobre bandolers, s'especifica que un ferrer "havia robats claus y altra farramenta de les carrettes que havien fetes per a tirar la fusta del rey", i se li havien trobat "dos o tres llaunes de ferro llargues, ço és, de aquelles llaunes que acostumen de posar a les rodes de les carrettes, y també y havia claus grossos y altra farramenta, que no poria dir jo si ere de carro o no sinó les dites llaunes, les quals sé bé jo que eren de carro y havien ja servit, y és veritat que per tota esta terra no sé jo altres carros sinó los del rey y dos que'n solia tenir lo Capítol de Urgell, y hu que'n té en Andreu Ortodó (...) y los del rey solien estar en una llau costa la Creu de la Parròchia, y jo'ls hi he vists dos vegades, la una me apar estaven sensers, y l'altra volta n'í viu hu tot desmarchat".¹⁹

En tot cas, sabem que les persones implicades en aquest tema feien valdre la seva dedicació en l'extracció de fusta per les galeres quan demanaven compensacions pels seus serveis prestats. Així ho va fer el Governador del Vescomtat de Castellbò Alemany de Tragó, fill de la vila, de qui sabem que "havia assessorat per a traçar els "carrils" en els boscos dels Vescomtat de Castellbò, dels quals es treia fusta que es portava a les Drassanes reials de Barcelona per a la construcció de galeres",²⁰ i també el capità Jeroni de Vilanova, que exposava que "el Maestre de Montesa, siendo virrey de aquél Principado, le ordenó fuesse a los bosques a baxar entenas y otras maderas para la fábrica de las galeras, lo qual hizo siempre con grande costa suya".²¹

El control de l'explotació dels boscos durant aquells anys no era senzill: ja el 1578 el Virrei es lamentava de "la tala a Castellbò de grans quantitats de fusta per tal de fer "arcos de botes",²² i el 1583 es va generar un conflicte amb els Cònsols de la Seu d'Urgell, que havien tallat fusta al Vescomtat per a construir els corredors de la muralla de la ciutat, "y que per a dit effecte havíeu obtenguda llicència per a tallar y traure dita fusta, y que dita llicència vos havia donada de paraula lo governador de dit bescomptat".²³ Suposem que la llunyania geogràfica de les institucions reials, la pervivència d'usos tradicionals del bosc i, com en aquest darrer cas, els contactes i coneixences personals, deuriem fer certament complicat mantenir estrictament el control de qui aprofitava la riquesa forestal d'aquest territori.

En tot cas, pocs anys més tard assistim a un nou episodi d'explotació del bosc per a la construcció naval promoguda per la monarquia. El 1587 el Virrei enviava comissaris a diferents indrets del Principat i Comtats "per a fer embargar, aportar y carregar llenyam y fusta, ferro e (lavis?) o pega, alquitrà, stopa y altres qualsevol coses que són menester per la fàbrica de las galeras que de present, per orde de y manament de sa magestat se fabriquen en la dresana de la present ciutat, y també que embargue o faça embargar carretas, barcas y bous, bèstias de càrrega, per a fer aportar y navegar dita fusta per la fàbrica de dites galeras (...)."²⁴ Aquesta disposició era de caràcter general, però justament

a partir de l'any següent ja tornem a trobar informació específicament sobre Sant Joan de l'Erm.

Efectivament, el mes de març de 1588 el Virrei escrivia als Còsols de la Seu d'Urgell exposant-los les instruccions que tenia el governador del Vescomtat de Castellbò, Felip de Queralt, per "fer tallar y serrar alguns arbres, entenes y altra fusta necessària per a la fàbrica de les galeres que sa magestat mana fer en la present ciutat", per la qual cosa demanava que "assistiau i presteu tot consell, favor y ajuda, conforme que per ell o per part sua vos serà dit y demanat, per a que sia provehít de la gent per en açò necessària, y de bous, carros, mules y altres bèsties de càrrega, a la qual gent se pagarà los jornals que per dita causa vagarian y los lloguers y preus de les altres coses justs y acostumats."²⁵ Novament, el problema va ser el proveïment dels bous exigits: inicialment eren vuit parells, que amb les gestions oportunes van quedar reduïts finalment a dos parells.²⁶

Aquell any sabem que es van extreure del bosc de Sant Joan de l'Erm "39 piezas para galeras reales, capitanas y ordinarias", i l'any següent, el superintendent Antonio de Alzate, en la seva inspecció al Vescomtat, indicava que "había tanta cantidad de árboles y entenas que en doscientos años no se acabarían, aunque se sacasen cada año para muchas galeras". El governador Felip de Queralt informava que el 1588 havia fet tallar "once juegos de árboles y entenas para galeras reales y sutiles en el dicho vizcondado en el bosque que se dice de Sant Joan de l'Erm, de los cuales cuatro juegos se llevaran a Barcelona. Los restantes siete quedan en la orilla del río Segre, los cuales reciben gran detrimento por no haberse llevado adonde estuviesen debajo cubierta conservados".²⁷

Quatre anys més tard, el 1592, novament s'estava explotant aquest indret. El mes de febrer, a Puigcerdà se signava una capitulació entre els Còsols de la vila i un particular, Joan Anglès, de Gorguja, per anar-hi amb dos parells de bous:

"Capitulació feta y fermada entre los magnífichs senyors còsuls de la vila de Puigcerdà y Joan Anglés de Gorguja de part altra.

Primo, és tractat y concordat entre dites parts que per a complir los dits magnífichs còsuls en donar dos parells de bous a Sant Joan del Herm per a tràurer los abres que sa magestat a menester, que lo dit Joan Anglés promet anar en dit bosch ab un parell de bous seus y altre parell de la present vila, estimats en trenta ducats, los quals trenta ducats haje de restituir a la present vila dins dos mesos après serà tornat de la fàbrica de tirar dita fusta, los quals pren a sos arrischs y perills dit Anglés.

Ítem, és pactat y concordat entre ditas parts que lo dit Anglés promet estar y tirar de dita fusta en dit bosch lo temps sa magestat o sos oficials lo'i hauran menester, ell y altre bover ab dos parells de bous.

Ítem, és pactat que dits magnífichs senyors de còsuls li donan y cessionan tot lo que sa magestad acostume de donar a dits bovers y bous per quiscun dia, y de altra part li prometen donar quatra reals de esmena quiscun dia de béns de la universitat, y acàs lo rey no pagàs, los senyors còsuls lo'i an de fer bo.

Ítem, és pactat que lo dit Anglés promet atèndrer les coses demunt dites sens dilació, etcètera (...). Die XXII mensis februarrii MDLXXXII."²⁸

El mes d'agost d'aquell any, el governador del Vescomtat demanava vuit parells de bous

als Còsols de Puigcerdà,²⁹ i unes setmanes més tard en demanava tres més als de la Seu d'Urgell, "per a tirar la fusta de les galeres de sa Magestat del bosch de Sant Joan de l'Erm, per la carratera fins al riu de Segre".³⁰ A la Seu es va demanar que s'aportés el nombre mínim imprescindible, mentre que a Puigcerdà, després de diverses deliberacions, finalment es va fixar la quantitat en sis parells de bous.³¹ A principis de desembre de 1592 retornava a Puigcerdà "Guillem Duran, [que] és vengut del tirar de la fusta de la carretera de Sanct Juan de l'Herm". Els Còsols van acordar pagar-li el preu convingut en la capitulació que havien fet per a aquesta finalitat.³²

Com veiem, aquest tema generava conflictes constants. Al tombant de segle, les Corts de l'any 1599 van determinar que "no puyan ser preses carretes, ni animals alguns de pagessos, ni de altres persones de ses cases a obs de tragar fustes, o altres coses per la fàbrica de les galeres de sa Magestat, y fortalezas, sino tant solament de aquelles que tindran carros a lloguer, y acostuman de carretejar per altres, y no trobant-se carros a lloguer, y havent-se de pendre en defecte d'ells, dels pagesos, y altres, no se'ls puyan pèndrer carros, bous, mules, atzembles, ni mossos de aquells los mesos de juny, juliol, y agost, ni de setembre, fins a mig desembre, ni puyan ésser compellits los provincials en carretejar, ni altres coses sens pagar-los primer lo just preu que en lo temps treballaran correrà, llevats tots abusos".³³

Aquell mateix 1599, novament, s'havia ordenat "que se cortasen en estos bosques los árboles necesarios para hacer catorce juegos de árboles (mástiles) y antenas para las ocho galeras que se estaban fabricando en las atarazanas, cuyo coste sería de dos mil ducados". En el mateix moment s'indicava que en tot aquell bosc, "comenzando desde Santa Creu hasta el término de Vilamur y término de Rialp que confluenta con el río Noguera hasta la canal del río Madriu y sube a la Cobertorada (...) hay gran fama de abetos para árboles y entenas para galeras y por ser el número tan grande no se puede decir la cantidad. Y de la calidad de los dichos árboles y del agro de la madera, tienen entendido de personas de experiencia que son de toda perfección". Aquella inspecció també indicava la presència de noguers a les valls de Castellbò i de Pallerols, dels que "ahora se hallan derribados y descuadrados cincuenta piezas que valen más de mil ducados", i encara, dins del Vescomtat, als termes de Coll de Nargó, de la vall de Cabó i de "Sentís" (Senyús?), hi havia "bosques grandes de mucha cantidad de árboles de pinos de los cuales se proveen de madera para toda suerte de edificios toda la llana de Urgel hasta Tortosa".³⁴ D'aquell moment disposem d'un assentament comptable de la Seu d'Urgell, l'any 1601, on s'especifica el pagament "a Francesc Veyo, serrador, per "anar a la caratera de sa Magestat".³⁵

I després?

En l'estat actual de la recerca, no sabem si durant els anys immediatament posteriors es va continuar explotant aquest bosc per a la construcció naval. L'any 1626 els Còsols i el Veguer de la Seu rebien una carta del Virrei informant "de que sa magestat feia carretejar les fustes que aporten en la mar, dels boschs de Cathalunya, per fer y fabricar les galeres que fa en la atarraçana de Barcelona", i que per aquest motiu la ciutat havia de realitzar un

pagament de set lliures i deu sous per l'any en curs, i un altre del mateix import per l'any anterior, petició que inicialment no es va acceptar.³⁶ En tot cas, l'any 1680 s'informava que els boscos del Vescomtat necessitaven guardes, ja que "muchos particulares sacan del mucha madera para su uso propio" i s'hi feia molta pega, quitrà i trementina.³⁷

L'extracció de fusta amb carros per portar-la fins a la vora del riu es va mantenir temps més endavant. L'any 1705, la fusta tallada a Sant Joan de l'Erm es va portar fins al riu d'Adrall, qui sap si aprofitant aquella antiga carretera del segle XVI, per a construir uns raïls amb els quals es va baixar l'artilleria del castell de Castellciutat fins a Ponts.³⁸ Més endavant, es va construir un camí per portar la fusta de la Vansa fins al Segre, vora Organyà. D'aquest camí se'n conserven unes conegudes roderes al grau de Clarià,³⁹ i disposem d'una breu descripció inèdita sobre el seu ús, escrita durant la segona meitat del segle XVIII: "Carretera que viene desde Labanza a Orgañà. Este camino es practicable para carros desde Labanza y se habrió de intento para la más fácil condución de maderas que se cortan para el Real Servicio".⁴⁰ Tornant a Sant Joan de l'Erm, quan el 1789 hi va estar Francisco de Zamora va escriure que "en estas zercanías se han hecho corte de cuenta de la Real Hacienda, abriendo para la saca carreteras y haciendo un puente de madera sobre el río de Romadriu, de mucho coste, y en el día no solo no siguen, sino que han dejado podrirse muchas piezas que ya estaban labradas, de modo que entre todas las causas dichas de lástima ver la madera que hay perdida. Las conducciones se hazen por el río Noguera". Igualment, en marxar del santuari, escriu que "salimos de San Juan de l'Erm para hir a Sort tomando el camino que se formó para sacar la madera de estos bosques hasta el río Noguera, la que es lástima quede abandonada luego que se acaba de hazer la extracción, pues después de tanto como cuestan para abrirse de nuevo si se recomponían podrían ser muy útiles para el pueblo".⁴¹

El mateix Zamora, però, parla de la disminució del bosc de Sant Joan de l'Erm, a causa de "los rompimientos de tierras, a las quemas que para estos se hazen, a las picardías de los pastores que incendian los bosques y a los carboneros sin orden ni regla para las herrerías de Alins, Llevorcí y Nohves, y a las carboneras que hazen los franceses para las herrerías de su reyno que lindan con el nuestro (...). También ocasionan mucho daño las niebes y

Restes del Santuari de Sant Joan de l'Erm. Foto: Lluís Obiols i Perearnau

vientos que sobrevienen, pues con el peso de aquella y friolencia de este se derrocan los árboles”.⁴² Efectivament, un segle més tard, el 1882, va passar per aquest entorn mossèn Cinto Verdaguer. En la seva baixada al dret des del cap de la serra fins a Sant Joan, explica que “tot aquell vessant inmens fa 25 anys estava cobert d’abets, com un cap jove de cabells, que abrigàvan la montanya; era l’abetar més gran de Catalunya per sa estensió y-l més notable per la altura y groixudària de sos abets descomunals, anomenats en tota nostra montanya, gayrebé com en la Palestina los cedres del Líbano. Donchs una torbera, com diuen allà, o un terbolí infernal que hi passà de deu a onse hores de la nit, ne trencà la gran part, los arrancà, transportant-los ab son gran pa d’arrels a llargues distàncies, llansant-los a dreta y a esquerra, torsuts, malmesos y aixonats. Mes avall los abets éran més alts y espessos, y, no podent-los la ventada arrancar tots, los trencava arran de terra o un tros amunt y-ls llansava còrrechs avall a feixos, com si fossen camas de blat de moro. Cabussats, y confoses les branques de l’un ab les arrels de l’altre, jauen per aquells rostos a milers, com cadabres de gegants insepults, que’ls foch[s] dels pastors a l’estiu y la humitat que-ls fa pudrir a l’ivern no poden fer desaparèixer de la terra”. Verdaguer pronostica la desaparició d’aquell bosc, ja que tothom hi tallava arbres però ningú n’hi plantava, i les cabres s’encarregaven d’escapçar els que hi naixien espontàniament.⁴³

No obstant això, la continuació de l’excursió des de Sant Joan de l’Erm per l’obaga fins al riu de Santa Magdalena li va causar una impressió ben diferent: “Lo camí és penós, però magnífich; l’abetar y pinada de Sant Joan s’hi estén per cada banda de riu, en cada fondalada, desplegant paisatges y vistes dignes del llapis de Doré. Allí ningú talla-ls arbres: quan se cànsan de viure, s’ajauen als peus dels altres; si cauen sobre-l riu, fan de passera a las bacas o als mateixos llops que s’escauen de passar-hi; si cauen sobre-ls viarany, los tàpan, obligant al pastor o viatger a fer una llarga marrada”.⁴⁴ Aquesta fama gairebé llegendària dels boscos de Sant Joan de l’Erm arriba encara al segle xx, quan és ben significatiu que es publiquin postals sobre el bosc i els arbres d’aquest indret, a part de les vistes –molt més previsibles– del cèlebre santuari homònim.⁴⁵ La seva inclusió dins del Parc Natural de l’Alt Pirineu, declarat l’any 2003, ha de garantir la preservació dels valors naturals del bosc de Sant Joan de l’Erm que, com hem vist, són coneguts –i explotats– des de fa segles.

Conclusions

L’explotació de fusta al Pirineu i el seu trasllat amb rais aprofitant la força de l’aigua és un tema conegut i estudiat especialment a partir de les fonts orals. Les festes que reivindiquen aquest ofici a la Pobla de Segur i a Coll de Nargó han contribuït a la seva difusió i valorització. En tot cas, però, la recerca en documentació històrica encara pot aportar noves dades i noves cronologies sobre aquesta activitat, i és imprescindible potenciar-la per a un millor coneixement de la importància històrica del tema.

De la mateixa manera, hem vist com l’explotació forestal en aquests indrets per a la construcció de vaixells és un aspecte íntimament relacionat amb l’activitat raiera, conegut especialment pel que fa al segle XVIII. En tot cas, en aquest text aportem dades sobre un episodi molt menys treballat però ben similar, al segle XVI.

Creiem que el treball, sense més pretensions que aportar noves informacions sobre aquesta temàtica, és una bona mostra del potencial que té per a la recerca el creuament de dades procedents de fonts d'informació diferents, un aspecte comunament acceptat però que encara és massa poc freqüent. En la mateixa línia, destaquem la importància fonamental dels arxius locals, sovint poc explotats però amb una gran riquesa d'informació, per poder aportar precisions i matisos que difícilment podríem trobar en altres fonts d'informació. Finalment, volem reivindicar la necessitat de fer recerca per al coneixement del nostre entorn. En aquest cas, Sant Joan de l'Erm, el simbolisme religiós i cultural de l'antic santuari i la potenciació dels seus atractius naturals potser ha eclipsat la importància industrial i econòmica d'aquest bosc, una realitat molt present fins ben avançat el segle xx però que el progressiu abandonament de l'explotació forestal ha anat convertint en un record cada cop més feble i llunyà.

Notes

- 1- INIESTA, Montserrat; VILLARÓ, Albert; FEIXA, Carles: *El temps dels rais a la ribera del Segre. Entre bosc i lo riu hi passava la vida*. Tremp: Garsineu, 1997. FUMANAL I PAGÉS, Miquel Àngel; GALIMANY BUSTOS, Ester; LÓPEZ PRAT, Mònica: "El rètol de Figols... o la marina de Carles III al cor del Pirineu". *Tribuna d'Arqueologia*, 2006, p. 255-271. QUÍLEZ I MATA, Julio: "Recurso natural de l'Alt Urgell per a la reconstrucció de la "Real Armada" al segle XVII". *Els Pirineus Marítims. 16es Trobades Culturals Pirinenques*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 2020, p. 281-291.
- 2- Durant la dècada de 1530, per exemple, la fusta de pi i avet necessària per a la construcció de galeres es va transportar des del Pirineu fins a les drassanes de Barcelona pels rius Cinca i Ebre. CASALS, Àngel: *L'Emperador i els catalans. Catalunya a l'Impero de Carles V (1516-1543)*. Granollers: editorial Granollers, 2000, p. 305-306.
- 3- En el cas de Puigcerdà, aquesta informació va ser molt breument citada, però amb dates i identificacions geogràfiques errònies, a GALCERAN, Salvador: "La baronia de Saltgüel (VII). Aclariment sobre algunes ordinacions antigues". *Rufaca. Publicació d'"Amics de Cerdanya"*, núm. 38 (1 d'abril de 1981), p. 22.
- 4- A l'article utilitzem les següents abreviatures: ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), ACAU (Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell), ACCE (Arxiu Comarcal de la Cerdanya), ACU (Arxiu Capitular d'Urgell), AMB (Arxiu Municipal de Bellver de Cerdanya).
- 5- L'any 1601 Pere Gil escrivia que "En especial per lo Riu Segre se bayxa grandissima quantitat de fusta a Balaguer y Leyda per utilitat de aquelles ciutats y vilas circumveynas. Tambe per lo Ebro bayxa a Tortosa y al mar. Y de aquella fusta de melis se aporta a Barcelona y altrats parts de Cathaluña; a Valencia y altres parts de Espanya". IGLÉSIES, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva geografia de Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 2002, p. 228.
- 6- Sobre aquest tema, vegeu OBIOLS PEREARNAU, Lluís: "Castellbò, 1528-1548. El complex procés d'incorporació del Vescomtat a la Corona Reial". *Interpontos*, III (2014), p. 203-251.
- 7- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, llibre de consells de 1431 a 1509, fol. 448.
- 8- ACU, contractes, caps 34, contracte sense data.
- 9- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1572 a 1577, fol. 199-199v.
- 10- Vegeu-ho a OBIOLS PEREARNAU, Lluís: "La Vila i la Terra. Tensions i conflictes entre Puigcerdà i la Cerdanya durant el segle XVI". *Era, revista cerdana de recerca*, 3 (2019), p. 279-289.
- 11- Podem garantir que es tracta d'aquest punt perquè l'algutzir reial que va fer la petició als Còsols especificava que "ab orde y manament de sa excel·lència só vingut assí a la vila de Vinça". ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1561 a 1566, full solt entre els folis 218 i 219 (número de digitalització 452).
- 12- AMB, document 77. Sobre els diferents tipus de jous, col·locats al cap (lligats a les banyes) o al coll dels bous, vegeu l'entrada *jou* al Diccionari Català-Valencià-Balear d'Alcover i Moll.
- 13- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1572 a 1577, fol. 251.
- 14- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1572 a 1577, fol. 252-253.
- 15- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1572 a 1577, fol 259.
- 16- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, llibre de consells de 1513 a 1578, fol. 706v.

- 17- PÉREZ LATRE, Miquel: *Diputació i Monarquia. El poder polític a Catalunya, 1563-1599*. Tesi doctoral dirigida per Eva Serra i Puig. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2001, p. 316-317.
- 18- ACU, processos, segle XVI, ui 262 (any 1577).
- 19- ACU, processos, segle XVI, ui 279 (any 1591).
- 20- CARRIÓ ARUMÍ, Joan: *Catalunya en l'estructura militar de la monarquia hispànica (1556-1640). Tres aspectes: les fortificacions, els soldats i els allotjaments*. Tesi doctoral dirigida per Jaume Dantí i Riú. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008, p. 126.
- 21- ACA, Consell d'Aragó, lligall 254, núm. 93. Pere Lluís Galceran de Borja, maestre de Montesa, va ser Virrei de Catalunya entre l'octubre de 1590 i el març de 1592.
- 22- PÉREZ LATRE, Miquel: *Diputació i Monarquia...*, p. 316-317.
- 23- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, cartes de Virreis, 18 de juliol de 1583.
- 24- ACA, Reial Cancelleria, Registres, 4754, fol. 301v-302v.
- 25- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, cartes de Virreis, 14 de març de 1588.
- 26- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, llibre de consells de 1579 a 1616, fol. 200v-203.
- 27- AGUILERA LÓPEZ, A. Jorge; CHAMORRO ESTEBAN, Alfredo: *Las Reales Atarazanas de Barcelona en la edad moderna. La gran fábrica de galeras de la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII)*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona, p. 254-255.
- 28- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, Llibre de Concòrdies (1541-1777), 22 de febrer de 1592.
- 29- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1592 a 1596, fol. 45v-46.
- 30- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, llibre de consells de 1579 a 1616, fol. 343.
- 31- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1592 a 1596, fol. 50-52v.
- 32- ACCE, Ajuntament de Puigcerdà, registre de consells de 1592 a 1596, fol. 82v-83.
- 33- *Constitucions i altres drets de Catalunya*. Facsim., Barcelona: Pau Martí i Joseph Llopis estampers, 1704, [Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1995], p. 305-306.
- 34- AGUILERA LÓPEZ, A. Jorge; CHAMORRO ESTEBAN, Alfredo: *Las Reales Atarazanas de Barcelona...*, p. 275.
- 35- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, llibre racional de 1598 a 1653, fol. 73.
- 36- ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, llibre de consells de 1617 a 1657, fol. 117v. Deduïm que pertany a aquest moment el "Memorial del que les universitats devall scrites de la col·lecta de Urgell y quiscuna d'ellas han de pagar y contribuir en lo compartiment se ha fet per la exempció de la obligació que tenian de carretejar las fustas a obs de les galeres se fabrican per sa magestat en les atarazanas del General en la present ciutat de Barcelona", document sense data però en el qual consta el repartiment de despeses per diferents poblacions, entre les quals hi figura precisament la Seu d'Urgell amb una quantitat de set lliures i deu sous. Vegeu-ho a ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, *Liber Diversorum* 4, fol. 35.
- 37- AGUILERA LÓPEZ, A. Jorge; CHAMORRO ESTEBAN, Alfredo: *Las Reales Atarazanas de Barcelona...*, p. 275. Vegeu algunes breus referències històriques sobre la producció de pega i trementina a OBIOLS i PEREARNAU, Lluís: "Uns trementinaires de Tuixent a l'Empordà el 1832", *Els Pirineus marítims. 16es Trobades Culturals Pirinenques*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 2020, p. 181-190.
- 38- OBIOLS PEREARNAU, Lluís: "Raiers i canons l'any 1705". *Lo Banyut. Revista pirinenca de resistència feta a Trespunts Avall (Alt Urgell)*, núm. 28 (primavera-estiu 2014), p. 13-16.
- 39- Vegeu-ne algunes referències sobre el record oral de la seva utilitat per "el transport de llenya que baixava des del Port del Comte fins a Escales, on els troncs es llançaven al Segre i eren arrossegats per l'aigua", a TERRÉ I VILA, Mercè; ROCA I MARTÍ, Ventura: "Camí de Clarià". *Catalunya romànica*, volum VI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 212.
- 40- Servicio Geográfico del Ejército, Lleida, 488.
- 41- Biblioteca Nacional de España, ms. 18409, fol. 139v, 140v.
- 42- Íbidem, fol. 139v.
- 43- VERDAGUER, Jacint: *Excursions i viatges. Volum II*. Edició a cura de Narcís Garolera. Barcelona: Barcino, 1991, p. 12-14. Vegeu la primera versió manuscrita del text a VERDAGUER, Jacint: *Excursions i viatges. Volum III*. Edició a cura de Narcís Garolera. Barcelona: Barcino, 1992, p. 120-121.
- 44- VERDAGUER, Jacint: *Excursions i viatges. Volum II...*, p. 16. Vegeu la versió manuscrita a VERDAGUER, Jacint: *Excursions i viatges. Volum III...*, p. 122.
- 45- Vegeu, entre altres, les postals d'Antoni Bartumeus sobre Sant Joan de l'Erm a TARRÉS PUJOL, Jaume: "Les postals de Sant Joan de l'Erm del dr. Antoni Bartumeus Casanovas". *Revista Cartòfila*, núm. 36 (abril 2014).

L'usage de l'eau par les moulins bladiers, à foulon et à scie en Cerdagne française

1. Si le **traité des Pyrénées** est signé en 1659, ce n'est qu'en 1660 que la France obtiendra la partie supérieure du Sègre et son bassin versant jusqu'à Puigcerda.

La plupart des moulins étaient déjà installés le long des six rivières: **Eyne, Sègre, Err, Vanera, Angoustrine et Aravo.**

Le viguier Sicart les répertoria en 1730 pour les taxer mais surtout pour répondre à l'enjeu militaire qu'ils représentaient, c'est-à-dire produire du pain pour les troupes françaises en cas de conflit. Les moulins bladiers seront souvent détruits à chaque invasion de troupes espagnoles.

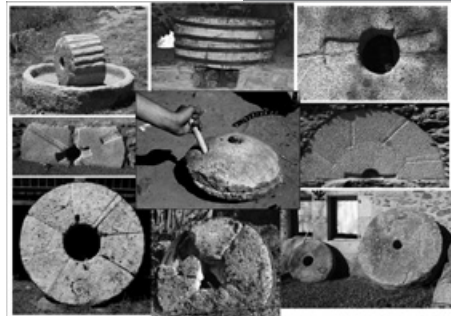
2. **Rivières de montagne**, elles présentent un caractère torrentiel. Elles sont soumises à un étiage souvent sévère en été, en hiver le canal d'amenée est gelé, la glace doit être brisée et en automne les orages violents emportent tout sur leur passage.

3. En Cerdagne on rencontre fréquemment dans des fermes le **moulin universel**, c'est-à-dire à main constitué de deux meules horizontales : la fixe et la **volandera** de diamètre 60 cm, et d'autres plus imposantes constituées d'une meule fixe et d'une meule **volandera** verticale à main ou à manège. C'était un moulin de dépannage pour tout le monde ou de subsistance pour les plus modestes.

N'oublions pas l'isolement dû aux chutes de neige ou aux routes impraticables en hiver. Ces moulins à bras (« **molins de sang** ») seront remplacés par des moulins à eau!

Alain Cava, professeur de mathématiques jubilat

Règlementation du transport de blé et réquisitions forcées par le Monastère de Puiggrada (1374)	Agents de graner ou du palès	Contrôle de l'eau
	Vicomte d'Évol Baronnie d'Enveig	Seigneur de Via Vigier ou Régent de Vegueria de Cerdanya
Communautés religieuses	El Rey	Contats de Roselló i Cerdanya
Burgis-Burgis honrats	1659	Familles nobles-Scnyora e Scnyor Cavaller
Roturiers-Niguelants	Masse ou Masada	1789 Notables-Notables- Hommes de droit
Alcalde de Casal - Baillo- Baillo-Els		Conservateur militaire Commune-Mairie
Pagès - Paysans-propriétaires	Meuniers	Propriétaires des moulins à farine en 1741
De Pastors De Trany De Mosella De Font Grau Girvés Sicart Vigo Arta	Llodos Blasich Ramonato Gareta	Barnola Lacambra Marry Riba Oliva Llanas Mosella Arro
		Bocou Poch Margall Carcassonne Bourgat Ciste Falas Prada
		Escina Girvés Delanum Acerat Girvés Vigo De Font Causellas
		Girat Lacaza Causellas Fabrà Vigo

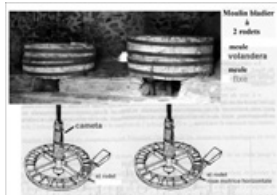
4. Durant les **siècles médiévaux** le privilège de construire un moulin était entre les mains du roi ou des seigneurs fonciers. « D'abord le seigneur était le maître de l'eau, et en second lieu, les moulins, dans la législation du moyen âge, n'étaient pas considérés comme de simples entreprises privées: la loi les traitait et les protégeait comme des oeuvres d'INTÉRÊT PUBLIC. »

Le seigneur avait la propriété des voies non navigables, ni flottables. Il fallait à un particulier l'autorisation de celui-ci pour construire un moulin.

Les moulins, comme d'autres biens, n'échapperont pas aux abus de l'inféodation roturière qui permettra au XIIIe siècle de prendre l'eau, de faire marcher un moulin, etc...

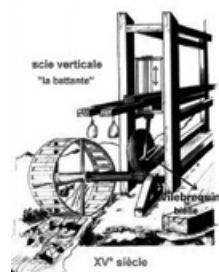
A partir du XVIIIe siècle des nouveaux propriétaires vont se manifester comme des **Burgés honrat**, des **cavallers**, des viguiers, des notables, des **pagés de cases grosses**.

Il y aura le cas des familles de **pagés** plus modestes qui vont les acquérir comme Carcassonne à Via, Barnole à Porté, ou Lacaza à Palau de Cerdagne (ils possédaient aussi une petite ferme).

5. La **transmission de l'énergie hydraulique** dans les moulins bladiers va s'effectuer par un **rodet** horizontal. La plupart du temps une seule meule fonctionne et l'autre est en situation d'entretien, le système exigeant une présence effective pour les réglages (alimentation en grains de blé, vitesse des meules et contrôle continu de leur écartement, réglage du débit de l'eau).

Les moulins à foulon (**molí draper**), à scie (**serradora**) ou les filatures ont besoin de plus de puissance: on installera une roue à aubes verticale avec des engrenages pour transformer la transmission horizontale en transmission verticale. S'il faut entraîner simultanément plusieurs machines on utilisera des courroies.

Deux types de meules.

La meule en portions de silex (assemblage type boîte de fromage « Vache Qui Rit », avec un ou deux cercles en fer) est appelée **meule bordelaise**. À surveiller car à vide elle produit des étincelles.

La meule en granit d'un seul bloc est désignée par **meule monolithique**. Peu chère elle se désagrège. Elle est d'origine locale.

6. Les **moulins de Cerdagne** sont de petites unités isolées ou accolées à une ferme. Toute la famille participe à l'activité. Si le meunier décède, on constate que son épouse se déclare meunière et prend la succession. Lorsque **l'hereu** arrive à majorité c'est lui qui devient le meunier.

On relève que certaines filles épousent un meunier ou un boulanger d'une autre localité (idem pour les garçons).

On reste dans la profession.

Il arrive que le meunier, dès qu'un moulin plus rentable « se libère », change de commune.

Chaque moulin a sa propre histoire: nous allons citer quelques moulins à eau représentatifs de Cerdagne française que nous avons inventorié en 2008 (parmi une cinquantaine): molí blader, molí fustera de una o dos serres, molí de filatura i molí draper de llana.

7. **Les crues.** Hameau de Quès. Rivière Aravo.

Le moulin del **Prat del molí** se trouvait à proximité de la rivière, séparé par une berge il était pratiquement au même niveau que le cours d'eau. Il ne reste aucune trace du bâtiment emporté par les flots. L'ancien canal d'amenée sert de canal d'arrosage.

La rivière en crue a déposé des blocs de granit ouvragés qui sont encore visibles en période d'étiage, en dessous du pont.

La voie impériale qui arrivait de la Tour franchissait ce pont à trois piles: il a été emporté par une autre crue et reconstruit en aval.

Situé sur une voie de passage, la route impériale reliant la Cerdagne au col du Puymorens, le moulin devait desservir les **traginers** et assurer la fourniture de farine aux quelques fermes de Quès.

Petit moulin de service, il dépendait directement des propriétaires fermiers qui se sont succédé dans le hameau

de Quès, c'est à dire Félix de Montella qui épouse l'héritière Eugénie Marti, puis Vigo qui épouse une fille Grau de Baltarga et enfin Pèlerin Riu de Dorres. De nos jours le domaine a été scindé et la famille Delcor est propriétaire de la majeure partie.

A une centaine de mètres du moulin se trouve une source d'eau sulfureuse et en face « **la casa de la sal** », maison de contrebandiers.

Un moulin vivait dangereusement ... Combien ont subi le même sort?

Dernières crues dévastatrices: 1902 - 1940 -1982.

8. Les moulins inclus dans le village. C'est mieux!

Village Eyne. Rivière d'Eyne.

Situation atypique: le **molí d'en Banet** et le **molí del Moliner ou de la Catxorra** sont situés dans la rue principale du village. Nécessité faisant loi: avant 1900 Eyne ne disposait pas de route carrossable (Brousse).

Le rec dels Fontanals à faible débit était renforcé par une **rescloa** sur la rivière d'Eyne.

Situé dans le village, son canal de fuite alimentait des **piques** (abreuvoirs pour le bétail) et un lavoir (**rentador o safareig**). Il servait de terrain de jeux d'eau pour les enfants, déclenchant la colère des meuniers.

Quand ils déclineront au début du XXe siècle, le molí d'en Banet sera rasé pour élargir la route et le molí del Moliner ou de la Catxorra sera transformé en gîte avec une architecture plus que douteuse.

Le meunier ne résidait pas dans le moulin. Le moulin était entouré de **fermes importantes** qui possédaient chacune un **four à pain (forn de pa)**. Dans ce type de ferme vivait au moins une quinzaine de personnes. On allumait le four une fois par semaine et les « voisins » étaient autorisés à porter leurs pâtons (**pasta de pa**) contre une corvée symbolique... Il n'y a pas que les crues qui sont destructrices de moulins: l'amélioration des routes de montagnes, l'accès à des véhicules de transport vont petit à petit **réduire leur clientèle** et les condamner.

9. Un moulin qui avait tout pour réussir.

Village: Carol. Rivière: Aravo. Le moulin de Raphael Ribo ou **cal Rafaro**.

Pas de problème d'eau: la rivière en fournit suffisamment et le canal d'aménée est court donc pas de perte.

Carol était le siège de « **La commune de la vallée de Carol** » ou de « **La vallée de l'Aravo** ». Elle regroupait toutes les communes du col du Puymorens jusqu'à St Pere de Cedret, c'est-à-dire de Porté à Latour (15 000 hectares). Avec son château, le village de Carol occupait

une situation seigneuriale privilégiée mais en 1837, puis en 1860 la situation va exploser et la scission définitive va créer 3 communes: Porta, Porté, et Latour de Carol. **Le moulin de cal Rafaro n'est plus au centre de la vallée.**

Il s'agit d'un moulin de revenus très modestes. Avait-il suffisamment de **blat** (seigle, froment) pour produire de la farine?

« en ce qui concerne l'agriculture il n'y a de blé et de seigle qu'à Latour, ce qui couvre seulement le tiers des besoins de la vallée » Rabat, maire en 1814.

Le moulin est situé sur l'ancienne voie impériale non loin de l'ancien relais de poste dont le propriétaire était **Truca Lloca**. Il devait produire de la farine pour le four à pain de « l'hostal vell ».

En même temps que ce dernier, le moulin va perdre sa clientèle avec l'ouverture de la RN 20. Rafaro Ribo n'hésitera pas à ouvrir un **hostal** de l'autre côté de la rivière, délaissant ainsi le moulin.

Pour terminer, ce moulin sera détruit par une crue. Le débris de meule volandra avec son logement pour l'anille lui sert de pierre tombale.

Une meule trône devant l'ancien relais de poste et une autre a été vendue à un narbonnais!

10. Une victime collatérale de la Nationale 116?

Rivière: Eyne.

Particularité: le moulin est inclus dans une ferme.

Le **molí de baix** est situé dans une zone encaissée de la rivière. En 1861 on relève un meunier (Bénéric Pierre) et une fermière (Veuve Doumenc) qui y résident avec leur famille. En 1876 il n'y a que Doumenc Jean fils qui se déclare agriculteur.

Il s'agit d'un **moulin-ferme** semblable à celui de Fetges: on a des bâtiments agricoles imposants: le moulin est intégré dans le bâtiment.

Il se trouvait sur la voie romaine (**strata ceretana o via cerdana**) qui relie St Pierre dels Forcats à Llivia, et qui va devenir inusitée après la création de la N 116 (1811-1870). Éloigné du village d'Eyne le meunier devait effectuer des livraisons à une journée de marche!

11. Création d'un moulin communal par Via, pourquoi?

Rivière: l'Angust qui est en fait en ce lieu le point de confluence des rivières d'Eyne et de Bolquère.

Angust signifie étroit, et ça l'est à cet endroit!

« en 1776, la communauté de Llivia décide de construire un moulin à farine à l'endroit appelé Pont de Bou, le financement sera réalisé au moyen du revenu d'une close, pré et champs »(J.M Rosenstein).

Moins encaissé que le **moli Carcassonne** de Via situé en aval, la com-mune équipera ce moulin communal d'un **pont empedrat** pour **accéder directement** à la route qui dessert Vià, Odeillo (Font Romeu n'existe pas encore) ou Bolquère qui n'ont pas de moulin.

Les pièces seront enduites de plâtre (chaux): le meunier y résidait avec sa famille. Il disposait d'un jardin, de prés et d'un champ. Il pouvait nourrir des boeufs, des brebis, des cochons et des poules; il aura aussi des ruches. Il sera autonome et son propre patron.

12. Un moulin à farine et à foulon qui se transforme en scierie.

Village: Osséja. Rivière: Vanera.

En 1901 la famille Dordan exploitait un moulin à scie près (trop près) de la rivière. Elle était équipée d'une scie « **battante** » c'est-à-dire avec une lame très large (15 cm) animée d'un mouvement vertical et de va et vient. On relevait dans ces familles des scieurs de long, des menuisiers, des charpentiers des bûcherons et des employés de la scierie.

Ils vont trouver une solution dans la position d'un moulin à farine et à foulon situé en hauteur par rapport à la rivière (ce qui est plus prudent).

Ce moulin désigné par Casa Pont appartenait la famille De Pont qui était une **casa grossa** ayant des biens des deux côtés de la frontière (**la ratlla**). Ils vont installer une scie à ruban plus performante et une roue à aubes de grande taille.

Ces transformations seront possibles grâce au **débit** garanti par la **resclosa** qui se trouve à plusieurs kilomètres.

En Cerdagne jusqu'au années 1970 il y avait 6/7 **serradores**: toutes ont disparu.

13. Un canal moliner au service d'une industrie florissante, celle de la laine.

Village: Angoustrine-Villeneuve les Escaldes. Rivière: Angoustrine.

Le **moulin Bosom (moli blader)** de Villeneuve est en concurrence avec 3 autres. Il est en perte de vitesse. Son canal d'aménée va permettre de créer vers 1840 une filature, avec foulon et teinturerie: la **filature Grau**.

L'industrie lainière est en plein essor: sur une population de 670 habitants on relève 180 tricoteuses, 13 marchands bonnetiers ou de bas et une vingtaines de pareurs, cardeurs ou tailleurs.

La laine ne manque pas: il y a en Cerdagne française en 1760, 22 218 moutons et en 1960 il n'en reste que 11 600. Par comparaison, de nos jours on recense 1500 têtes.

La création de la filature va entraîner un bouleversement pour répartir l'eau, pour actionner les cardeuses, les métiers à filer, le foulon et alimenter les cuves pour laver ou teindre, sans oublier le moulin à farine.

Sur le site on devine de nombreux canaux d'aménée ou de fuite entre les 3 bâtiments (filature, moulin et foulon) qui seront détruits en 1975.

Une autre filature, la filature Carrère, verra le jour en 1870 à Angoustrine.

Sa production variée (bonneterie, **faixes, barretines**, écheveaux à 2 ou 3 fils, molletières, capes, manteaux, bas et sous-vêtements) sera colportée par des marchands qui sillonneront le pays Catalan ou la France. Ces produits seront vendus à l'armée.

Après 1950 l'activité périlitera et les 2 filatures fermeront: « **tuées par la confection et l'apparition de nouvelles fibres synthétiques** ».

14. Création d'un moulin par le Roi. L'ancêtre de la minoterie.

Village: La Cabanasse. Rivière: La Têt et le rec de la coma
En dessous de Mont Louis il existait un moulin bladier: le **molí de dalt**.

Le **molí del Rey o molí de baix**: sa création découle d'une ordonnance royale de 1686 qui autorise le gouverneur de la place de Mont Louis à construire un deuxième moulin à son profit.

Il faudra effectuer un nouveau captage sur la rivière Têt (au niveau de la prise d'eau de La Salitte), **créer un canal d'aménée plus large et un bassin de rétention** pour réguler le débit.

L'armée installera en aval deux petits moulins à **aiguiser (sabres et baïonnettes)** .

Vers 1830 une filature avec un foulon et une teinturerie seront mises en place en amont du moli del Rey.

Que d'eau! Que d'eau!

Le **moli del Rey** sera aménagé comme une petite minoterie malgré un espace exigu, avec ses blutoirs, ses vis sans fin pour déplacer du 1er au 2 étage les grains ou la farine.

Des déboires:

A partir de 1840 de nombreux procès vont diminuer son activité. Des propriétaires du voisinage font valoir leurs droits à l'arrosage. Après la mise en service du train Jaune (1910) d'autres restrictions interviendront pour réserver l'eau de la Têt à l'usine hydroélectrique de Lacassagne. Il fonctionnera jusqu'en 1946.

15. Un petit moulin exemplaire!

Village: Latour de Carol. Rivière: Aravo.
Quelles sont les raisons de sa longévité?

1. Il est dans le centre du village.
2. Il dispose d'un canal d'amenée court mais profond et large, ainsi que d'une **peixera** surdimensionnée et constituée de gros blocs de granit dans la rivière qui lui assurent un débit suffisant, même en période d'étiage.
3. Les autres petits moulins de la vallée ont cessé de fonctionner: **il a une clientèle**. « *le meunier de Latour livrait la farine aux boulangers d'Enveigt, de Bourg Madame, de Latour et de Porté (à Porta il n'y avait pas de boulanger). Il disposait d'un ou deux chevaux pour effectuer les livraisons. Le blé provenait souvent de Ste Léocadie qui était le grenier de la Cerdagne. A Latour on semait souvent du seigle* ». Mr Bosom.

Propriété d'une **casa grossa (Ramonatxo)** son bailleur a dû soutenir le meunier, dans l'intérêt du village.

4. Signe de sa longévité, c'est le seul dans lequel j'ai trouvé dans le **carcava**, l'arbre vertical en bois (**cameta**) qui, mu par le **rodet** horizontal, mettait en rotation la meule **volandera**. La **cameta** et le **rodet** pourrissaient sur place, l'humidité ambiante les désagrégeait, cet axe n'a pas eu le temps. Il a cessé de fonctionner dans les années 50.

16. Petit inventaire de resclosa, peixera ou canal d'a-menée remarquables.

1. A Estavar le canal du **moulin Figuerolas** (situé 100m en amont) se déverse dans la rivière Angust, on a reconstruit en aval une **peixera** pour l'arrosage, et pour que le bétail puisse s'abreuver à la sortie de son canal de fuite.

2. Le canal de la filature d'Angoustrine et du **canal international (Cereja-Llivia)** est constitué de barres de granit espacées et reliées entre-elles par des agrafes en fer. Ce petit bout de canal a résisté à toutes les crues car il ne retient pas l'eau sur ses flancs. (76l/s hors étiage sinon 36l/s)
3. Le **molí blader Balaguer** d'Angoustrine a un canal d'amenée très court. Pour créer du dénivelé (2m10 à 2m50) et de la puissance on l'a élargi et surélevé. Pour éviter les fuites chaque année il était tapissé d'argile.
4. La **peixera** de la **serradora** d'Ur est constituée de troncs, de branchages et de cailloux, ainsi en cas de crue il ne résiste pas et libère le canal d'amenée de la scierie. De par sa simplicité on le reconstruit rapidement.
5. Le canal d'amenée de cette scierie d'Ur est constitué d'un coffrage en planches fournies par la **serradora**, à peu de frais.
6. Saillagouse. Le **molí de dalt** est sur la rive gauche du Sègre et le **molí de baix** sur la rive droite. Pour transmettre l'eau du canal du molí de dalt vers le molí de baix on a édifié un « aqueduc » en bois qui franchit le Sègre. Le Sègre a cet endroit à une pente faible: la solution était de garder le dénivelé du 1er moulin.

Une fois terminée l'époque féodale et celle des propriétaires « burgés », le moulin va se transmettre de pere en fils (ou veuve ou fille). Hormis les ravages des crues, on relève très peu de disparition de moulins par extinction de la famille de l'exploitant. Tous ont été tués par le progrès.

« El moliner tira l'aigua cap al seu molí »
Le meunier envoie l'eau vers son moulin

En suivant le cours de l'eau des rivières d'Eyne et de l'Angust, du Sègre, de la Ribereta d'Err, de La Vanera, de l'Angoustrine et du Carol (ou Aravo), nous constatons que certains moulins à farine ont disparu, abandonnés, dépouillés de leurs pierres ou emportés par une crue. Les plus chanceux ont

perduré jusqu'aux années 1910 (1950 pour les plus tardifs). Certains ont été associés à des moulins à foulon (teinturerie et filatures) ou des moulins à scie. Si le moulin cessait de moudre du blé, ce qui avait le plus de valeur c'était le canal d'amenée et son énergie potentielle. Les plus « chanceux » ont été transformés en maison d'habitation ou en minoterie, d'autres ont vu leur ruines rasées pour aménager une berge... Le moulin de Palau de Cerdagne reste un exemple de conservation dû à l'investissement d'une famille de meuniers (Lacaza) présente sur le site depuis plusieurs siècles.

Avant 1850 (environ), souvent le moulin était la propriété d'un pagès, c'est-à-dire d'un propriétaire qui le donnait en baillage à un meunier ou le confiait à un ouvrier de son exploitation.

Le moulin était de taille modeste et ne comportait pas toujours une partie d'habitation. Certains de ces moulins étaient inclus dans le bâtiment de la ferme, d'autres étaient isolés sur la berge de la rivière.

Avant 1850 et même 1900, les villages sont isolés en hiver, le meunier qui y réside fait partie du lien social et économique, tout comme d'autres professions : charron, menuisier, tailleur de pierre et maçon, sabotier, bonnetier, voiturier, négociant en bas de laine, tondeur, etc. Nous avons désigné par « **moulins à farine de proximité** », les moulins bladiers de Cerdagne. Ce sont eux qui disparaîtront en premier, comme plus tard la poste, le café, le charron, le maréchal ferrant, le café, l'épicerie, le boulanger, et l'école...

En 2017, nous avons visité le moulin de la Vignole à Enveigt car il occupait une place particulière dans notre quête : c'était le dernier sur le cours de l'Aravo. Situé à quelques centaines de mètres de la frontière, il avait dû connaître une vie tumultueuse à la fois commerciale, de contrebande et certainement qu'il avait été pillé (pour l'armée on disait réquisitionné) à plusieurs reprises. Quand on connaît la fréquence des invasions des troupes françaises ou espagnoles suivant l'époque, sans compter les troupes de bandits qui écumaient la région, cela n'avait rien d'étonnant. Ce moulin à farine a été associé à un moulin à foulon (filature), puis il a été transformé en une minoterie devenue de nos jours un centre de vacances et un lieu d'hébergement touristique.

Un moulin de village produisait 15 kg/h de farine fine (vitesse de rotation: 40 tours/min) et jusqu'à 30 kg/h de farine grossière (vitesse: 60 tours/min) à l'heure: l'écartement des meules était primordial (de 1 à 3mm). La plupart du temps il n'y avait qu'un rodet en action, l'autre étant en réfection.

Les meules à main (de 40 à 80 cm de diamètre) ou les meules à manège (de 2 m de diamètre), présentes dans de nombreuses fermes, suppléaient le moulin à farine hydraulique.

De nos jours 96% de la production céréalière (triticale et seigle de vesce) est concassée et distribuée aux animaux. Du seigle (1 à 2%) est récolté et envoyé dans des minoteries hors de la Cerdagne pour une production labellisée « bio » et une partie de l'orge dans des brasseries. En retour nous consommons de la farine d'autres régions de France (?). « **Gira la roda del temps** ».

Els terrenys de pastura a la vall del Madriu-Perafita-Claror

Els orígens, l'edat mitjana: Forganyà (Claror i Perafita)

Les primeres notícies que tenim de l'explotació ramadera a la vall del Madriu daten de finals segle XIII i ens les proporciona una sentència del Comte de Foix Roger Bernat III però probablement abans ja s'està accedint a les seves pastures.

Aquest és un moment històric, en què es va produir un augment de la cabana ramadera i això va suposar un creixement de la necessitat de superfícies de pastura en terreny comunals.

A Catalunya els segles XI i XII el nombre de mercats va augmentar. Les fires es feien un o dos cops a l'any, i duraven diversos dies. A partir del segle XIII es va assolir un període de major activitat.

Cobrir aquesta necessitat de pastures no es va fer sense dificultats i va comportar enfrontaments a les zones limítrofes entre parròquies.

El 1289 el Comte de Foix, Roger Bernat III, va dictar una sentència en una disputa entre les parròquies de Sant Julià de Lòria i Andorra la Vella pel dret d'ús de les muntanyes de Forganyà i Perafita, situades al vessant oest de la collada de la Maiana. Des de la parròquia de Sant Julià de Lòria reclamaven tenir el mateix dret d'ús del territori de la comarca de Perafita que el que ja tenien a la muntanya de Forganyà (actualment coneguda com a Claror).

La sentència dictaminava que ambdues parròquies tenien dret d'ús de les pastures de les muntanyes de Forganyà i Perafita, des de la Maiana cap a ponent.¹ És a dir, la zona quedava amb un ús compartit, entre les dos parròquies. Això explica per què no hi ha cortons a aquesta zona però sí orris que demostren la seva utilització ramadera, tant a la zona de Claror com a la de Perafita.

Un orri és una estructura bastida en pedra seca, amb forma de passadís amb un mur a banda i banda i acompanyat d'una o més cabanes i una pleta, i que servia per facilitar l'operació de munyir les ovelles dels ramats. En documentació del segle XVIII se cita una segona sentència de l'any 1346, però que no s'ha conservat.²

Al segle XVII de nou van sorgir conflictes per l'ús ramader d'aquesta zona, com ho testimonia una sentència dels Batlles de l'any 1607.

David Mas i Canalís,
historiador

Al ser Claror una zona d'ús comú, per a l'ocupació dels orris i les seves cabanes, es va establir un costum no escrit segons el qual aquell dels homes d'Andorra o de Sant Julià que fos el primer en posar un senyal, que consistia en un ram de boix, la coberta de la teulada de l'orri de Claror el matí de Sant Bernabé podria emprar-lo durant tot l'any. La sentència dirimia sobre qui havia posat primer aquest senyal, si un pastor d'Andorra o un de Sant Julià. Van guanyar el litigi els d'Andorra, perquè tot i que quan els pastors de Sant Julià hi van arribar, ells no hi eren, sí que havien deixat posat el ram o senyal damunt de la cabana de l'orri.³

Edat moderna, l'inici i auge dels cortons

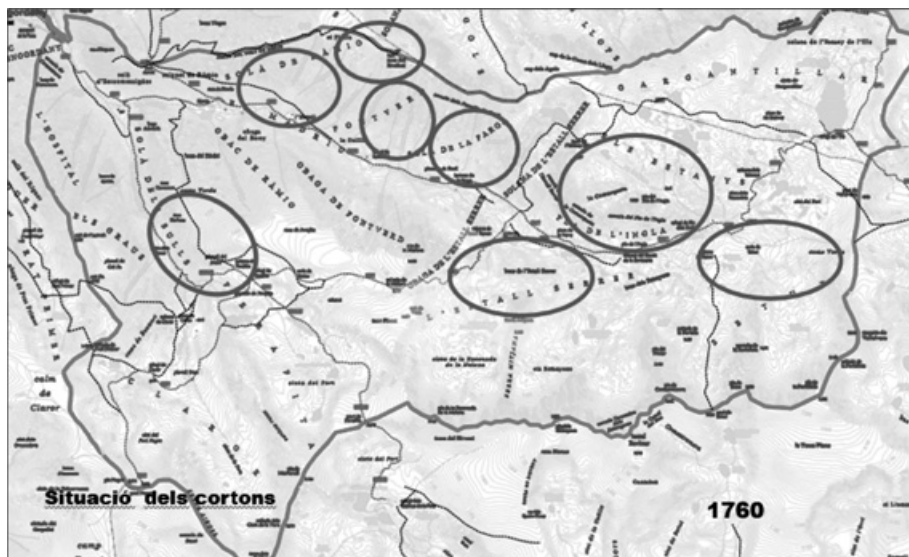
A l'alta edat moderna, durant el segle XVI i XVII la situació internacional que envoltava a Andorra, amb constants enfrontaments entre els dos veïns, els regnes d'Espanya i França, va afavorir el comerç transfronterer, ja que Andorra, mercès als privilegis de que disposava, tant a un costat com a l'altre dels Pirineus actuava de pont comercial entre ambdós regnes en moments en que teòricament la frontera estava tancada. El bestiar oví, i els productes que se'n derivaven, sobretot la carn i la llana, tenien una gran demanda. En el cas de la llana la producció local no donava abast i els comerciants andorrans havien de recorre a la seva compra a Tarascó per després exportar-la a Catalunya.

Això va permetre l'enriquiment de les cases que el practicaven, i és en aquest període històric que sorgeixen les grans pairalies a totes les parròquies. Això va afectar l'estructura de la ramaderia, dels petits ramats que cada casa de pagès tenia com un complement a la seva econòmica agrícola, es va passar als grans ramats de les cases fortes, ja directament destinats al comerç i on els propietaris actuen com empresaris comercials. Aquests canvis van implicar una major competència a l'hora d'accedir a les pastures comunals de l'alta muntanya, en el cas que ens ocupa les de la vall del Madriu, que fins llavors eren de lliure accés. Per fer front a la conflictivitat que això implicava el Comú va procedir a llogar els terrenys de pastura, posant-los a subhasta, es creava així la figura dels cortons: terrenys comunals arrendats a particulars durant l'estiu, o el que es coneixia també com vendre les herbes.

El primer cop que es van treure a subhasta les pastures de la vall del Madriu va ser l'any 1617. En aquest moment, tot el fons de la vall, conegut com Ribera dels Orris, es va llogar com un sol cortó. Aquest lloguer suposava la privatització temporal d'un terreny comunal, però comportava avantatges per a ambdues parts; per al Comú suposava d'un guany econòmic i als propietaris els permetia disposar en forma de monopoli de les millors pastures de la vall. De fet aquestes dues parts són una sola, ja que qui exercia el poder al Comú, i ocupava els càrrecs de Cònsols, eren els caps de les cases fortes, que a la vegada eren els propietaris dels gran ramats.

El fet que es llogués un sol cortó no va acabar de resoldre el problema de la competència a l'hora d'accedir a les pastures i la solució es va trobar uns anys més tard, amb la partició del cortó de la Ribera dels Orris en quatre cortons separats: Setut, Sodornet, Baell i l'Estall Serrer, amb la qual cosa es permetia l'accés a les pastures a més propietaris. A la vegada, amb aquesta repartició el comú va quadruplicar els seus ingressos. A l'inici el preu del

cortó de la Ribera dels Orris no era massa elevat, quasi bé simbòlic, unes 9 lliures. Quan van ser dividit, el preu de cada un dels nous cortons va passar a ser d'entre 12 a 16 lliures. El 1670, els guanys obtinguts pel Comú d'Andorra eren de 75 lliures. Al segle XVIII s'hi van afegir els cortons de la Tossa, el del Solanet de Ràmio, el de les Eres, el de Fontverd, i el dels Sull i Brulls, a la vall de Perafita i Claror.

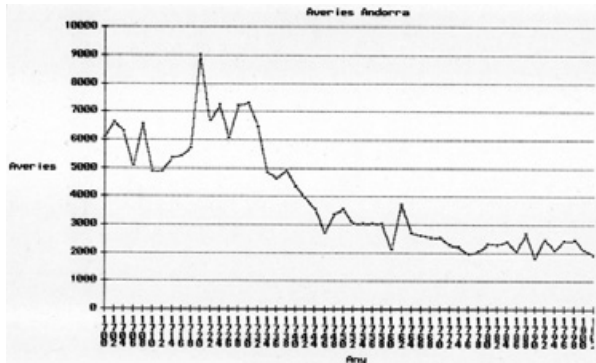
Emplaçament dels cortons de la vall del Madriu-Perafita-Claror a mitjan segle XVIII

De l'explotació de les pastures hi participaven també ramats forasters originaris del sud dels Pirineus mitjançant el sistema anomenat *conlloc*, amb el qual ramaders andorrans a l'estiu integraven en els seus ramats, animals de propietaris de fora, tot pagant un tribut al Consell de la Terra per cada animal, dit *l'estrany*.

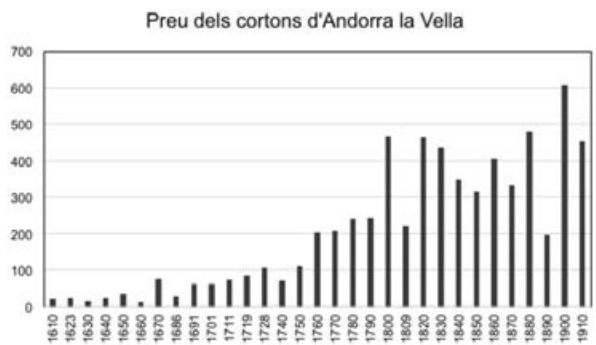
La ramaderia ovina va arribar al seu màxim desenvolupament a la primera meitat del segle XVIII. A principi d'aquest segle la parròquia d'Andorra la Vella ocupava el segon lloc en importància en l'aspecte ramader, amb una quantitat de bestiar menut (que consta als comptatges pel pagament del tribut de la quèstia com a "averies"), que se situa entre sis i set mil caps, i que va arribar al seu màxim l'any 1730.

A partir d'aquesta data el nombre d'animals que integraven la cabana ovina va començar a disminuir. El 1734 es va iniciar una forta crisi deguda als efectes d'una important epidèmia de pigota (la verola de les ovelles), i de la qual la parròquia ja no es va recuperar. A principis del segle XIX el nombre d'averies declarades es va situar en 2.000, una xifra que, amb lleugers canvis es va mantenir a tot el llarg del segle XIX.

A banda de l'esmentada epidèmia, el motiu d'aquesta davallada el tenim en un canvi d'interessos per part dels grans propietaris andorrans que en aquest període veien més rendible la cria de bestiar gros, més concretament de mules. Això va venir determinat pel fet que a Catalunya, després de la Guerra de Successió es va aplicar la fiscalitat dictada pel Decret de Nova Planta, que carregava amb impostos la producció local, mentre que Andorra, mercès a l'anomenada Sentència de Manutenció, obtinguda el 1731, es podien exportar a Catalunya els caps de bestiar gros sense haver de pagar drets de duana, amb la condició que fossin originaris del país, cosa que va impulsar la remunta local. A la vall del Madriu l'orientació de l'activitat ramadera vers el bestiar gros es va plasmar en la demanda de boïgues i judicacions de terrenys (la boïga era el lloguer temporal d'un terreny, la judicació comportava la venda a un particular, d'un terreny comunal, sovint a crèdit), a la part baixa de la vall, que va donar lloc a l'establiment de prats de dall i la construcció de bordes i cortals a la part baixa de la vall, a Ràmio, Entremesaigües, l'Estall o l'Hospital, entre d'altres espais. En un primer moment aquest canvi de tendència no va afectar a l'ús dels cortons de la vall, el preu dels quals va continuar augmentant durant el segle XIX fins arribar a un total de 450 lliures l'any 1800. Aquesta contradicció entre la disminució del nombre d'ovelles i l'augment dels preus de les pastures només té una explicació: la pràctica del conlloc a que hem fet referència.⁴

Evulsió del nombre d'averies' de la parròquia d'Andorra la Vella al segle XVIII

Evulsió del preu dels cortons de la parròquia d'Andorra la Vella des del seu inici, el 1910

El període contemporani, l'abandó dels cortons

A la llarga, i de forma progressiva els cortons es van anar abandonant, o millor dit, el seu ús es va anar canviant.

Primer, entre finals del segle XVIII i el primer quart del segle XIX, es van deixar de llogar els cortons de la Tosa de la Braibal, que era el de més difícil accés, i el dels Sulls i Brulls, que era el de més difícil accés.

Poc més tard, a partir de 1830, ja no es van llogar els cortons de Setut i Sodorret, situats al fons de la vall havien estat la zona de pastura més important del Madriu.

A les successives subhastes es pot observar com hi ha una tendència a preferir llogar els cortons més propers, i a principis del segle XX Baell i l'Estall Serrer s'havien convertit en els dos cortons principals.

Paral·lelament a l'abandó dels cortons de la part alta de la vall se'n va crear de nous a la part mitjana, com el de l'Obaga de Fontverd, que va començar a sortir a subhasta a partir de 1820, o el de la Farga i el del Solà de Ràmio, que es van llogar a partir de 1840, pocs anys després del tancament del Madriu.

Després d'haver quedat desert en un parell de subhastes, el 1915 va ser l'últim any que es va llogar el cortó de l'Estall Serrer. El Comú va establir que a partir de llavors hi podia entrar el bestiar gros, previ pagament d'una quantitat per cada cap. Molt probablement s'estava fent el mateix a la zona dels antics cortons de Setut i Sodorret.

A partir de l'any 1930 cada cop més sovint la subhasta dels cortons va quedar deserta en la seva totalitat com conseqüència de la progressiva desaparició de la ramaderia ovina al país.⁵ La decadència d'aquesta activitat econòmica és un dels motius de la crisi per la que va passar Andorra entre finals del segle XIX i mitjan XX. La causa van ser diversos factors: la construcció del Canal d'Urgell el 1860 va suposar la desaparició dels conreus de secà on es portaven a l'hivern en transhumància els ramats andorrans, l'aparició de la indústria tèxtil catalana, basada en el cotó americà, va reduir la demanda de llana, i, finalment, la retirada de les franquícies duaneres a partir de 1880, en les quals es basava el comerç andorrà.

L'obertura al bestiar gros d'aquells cortons que no s'havien pogut llogar per a portar-hi ovelles, és un indicatiu del canvi en la tendència de l'ús de les pastures de la vall on els ovins van anar sent substituïts progressivament pel bestiar gros, ja sigui vacum o equins, ja que de mules encara hi havia demanda la primera meitat del segle XX perquè la mecanització no havia arribat al camp.

Aquest es va accentuar a partir de mitjans segle XX quan l'any 1944 els pagesos andorrans van arribar a un acord per poder portar llet a les Lleteries de la Seu, i la introducció de vaques lleteres, la qual cosa va comportar una recuperació de les pastures de la vall del Madriu-Perafita-Claror, per a portar-hi a pasturar aquests nous inquilins. D'aquesta recuperació en són un testimoni les diferents *cabanes de vaquer*, que es van construir els anys cinquanta en diferents indrets que venen a coincidir amb els antics cortons: Setut, l'estany de la Bova, el Serrat de la Barracota (pla de l'Inglà), Fontverd, Perafita, Claror i, la darrera, la barraca de la Farga, construïda els anys seixanta.

En l'actualitat es continuen emprant les pastures de la vall i els animals que les aprofiten

van canviant segons la tendència de la ramaderia a Andorra en general, que en l'actualitat va adreçada als animals destinats a l'obtenció de carn, ja siguin vaques o cavalls.

Al llarg del temps l'explotació ramadera de la vall ha anat deixant testimonis de la seva pràctica i de la seva evolució, escampats per tota la seva superfície: els orris, les pletes i les cabanes de pastor, les bordes i feixes, i finalment les cabanes de vaquer, i que com a traça material de l'activitat humana en el paisatge han estat cabdals per a la declaració de la vall com patrimoni de la humanitat dins la categoria de paisatge cultural, per part de la Unesco, l'any 2004.

Notes

1- Arxiu Comunal de Sant Julià de Lòria, doc. núm. 176.

2- Arxiu Comunal de Sant Julià de Lòria, doc. núm. 101.

3- Riera.

4- Llibre d'actes del Comú d'Andorra la Vella, 1554-, ACA_107, Llibre d'actes del Comú d'Andorra la Vella, 1754-1836, ACA_0115, Arxiu del Comú d'Andorra la Vella (ANA).

5- Llibre d'actes del Comú d'Andorra la Vella, 1754-1836, ACA_0115, Llibre d'actes del Comú d'Andorra la Vella, 1836- , ACA_117, Arxiu del Comú d'Andorra la Vella (ANA).

El monestir de Santa Cecília d'Elins i l'explotació dels recursos a la muntanya de Castelló (s. IX-XI)

Climent Miró i Tuset,¹
historiador

La muntanya de Castelló configura la part superior de la vall de Pallerols, que a l'edat mitjana era coneguda amb el nom de la vall d'Elins. L'eixida de Montenartró (2.189 m), Serra Seca (2.016 m), el coll de la Culla (1.927 m), el coll de Leix (1.700 m) i el tossal de Castelló (1.872 m) són els punts més alts de la carena que conforma aquesta contrada que configurava una part del sector nord-occidental del comtat d'Urgell. Entre els anys 955 i 1009 va passar a dependre totalment del monestir de Santa Cecília d'Elins a través d'unes donacions dels comtes Borrell II i Ermengol I (Marquès 2002-2005, docs. 13, 25, 29).² Aquest lligam, així com el del sector de la vall proper al nucli de Pallerols, on hi havia el referit monestir, es pot relacionar amb la política de patronatge que hi exercien els comtes, com a alts mandataris i administradors del territori.

Cal remarcar que Castelló va significar per al monestir de Santa Cecília d'Elins l'accés i explotació d'una sèrie de recursos naturals que la documentació conservada i el seu contrast amb recerques arqueològiques realitzades en àrees veïnes ens pot mostrar. Es tracta de la ramaderia, el bosc, la mineria i la siderúrgia.

La ramaderia

La muntanya es troba en un sector del recorregut del camí ramader transhumant que comunicava fins fa poc temps Andorra i Lleida pel carener de les riberes del Noguera Pallaresa i el Segre. Així mateix, altres rutes transhumants estacionals de menys recorregut i caràcter transtermitant recorren les dues carenes de la vall d'Elins i de Pallerols. La documentació deixa entreveure l'existència d'espais dedicats a la ramaderia, com és el cas d'*ipso silva de ipso pradello* o *ipso pradello usque in ipsa Chabannella*, que comparteixen territori amb altes zones de conreu agrícola, com *terra de ipso parrochia* o *campo monachale* (Marquès 2002-2005, docs. 13, 25, 29 i 53). Aquest *pradello* es trobaria situat a una altitud d'uns 2.000 metres als voltants d'una extensa àrea de pastura en els estatges subalpí i alpí que presideix encara avui l'eixida de Montenartró.

L'ús d'aquesta immensa zona de pastura per part del monestir de Santa Cecília d'Elins era en part compartida amb el de Sant Sadurní de Tavèrnoles, atès que el Comte Ermengol II va concedir el 1033 a aquest cenobi un dret de pastura i de llenyar, que tenien com a límit el terme de Rubió i la serra de *Petra Calce*, que identifiquem amb l'actual de Serra Seca, integrats en una donació que contemplava les viles de Llaguna, situades a la vall de Castellbò (Baraut 1994-1995, doc. 52).

Els *pasculus* ressenyats a la documentació es poden identificar amb espais de bosc clar i zones obertes subalpines destinades a les activitats ramaderes, que també es trobaven a l'andorrana vall del Madriu, i a altres molt similars, com els situats a la veïna coma de Burg, resultat d'una gran desforestació que possiblement també es mantenia a través d'incendis controlats (Orengo 2010: 287, Pèlach 2004: 294-300).

No gaire lluny de Castelló, a la població d'Eres, a la vall de Castellbò, l'any 923, hi surt referenciada una devesa del vescomte Giscafred en l'afrontació d'un alou vinculat que el monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va vendre al referit mandatari (Baraut 1994-1995, doc. 12). A Turbiàs, molt a prop del nucli d'Eres, que se situa al nord de la muntanya de Castelló, hi trobem avui fossilitzats en una mateixa zona els topònims de la devesa Gran, la devesa del Solà i la devesa de la Costa. No podem descartar que aquests espais reservats a la pastura guardin alguna remota relació amb la referida devesa del vescomte.

La situació de la muntanya, propera al camí ramader transhumant de caràcter carener, que comunicava el Pirineu amb la Depressió Central, també la podria vincular amb un desplaçament de probables ramats del monestir de Santa Cecília d'Elins cap a les seves possessions del piemont, en concret amb Sant Cristòfol de Salinoves, considerat també un monestir, en una àrea que serà coneguda en època moderna com a la Garriga de Paracolls.

L'existència de desplaçaments transhumants de bestiar no es pot descartar, atesa la proximitat de la via i en la hipòtesi que els monestirs constituïen cronològicament els seus dominis prop d'aquests camins ramaders. En el cas de Santa Cecília d'Elins, els dominis situats a Salinoves i a la Conca Dellà hi apareixen vinculats en ple segle x (Marquès 2002-2005, docs. 4, 7 i 8).

L'explotació forestal i el dret a fer llenyar

Com bé hem pogut comprovar, l'existència de grans àrees de pastura d'altitud, obertes, compartia territori amb espais agrícoles, i també amb boscos, que a la documentació surten referenciats com a *silva* o *silvis*. Just a l'àrea de la Llaguna de la vall de Castellbò, trobem documentat el 1033 *in ipso capite bosco* en una afrontació en la donació del comte Ermengol II a Sant Sadurní de Tavèrnoles. En la relació d'espais d'aquest document hi apareix *pinos* i *arboribus diversis generibus* (Baraut 1994-1995, doc. 52).

La seva explotació podia estar vinculada a activitats constructives, tot i que també hem de tenir en compte, en àrees veïnes, la relacionada amb el carboneig des d'època tardoantiga per a abastir la siderúrgia del ferro (Orengo 2010: 275, Pèlach 2004: 290). Es creu que l'explotació forestal en època tardoantiga conjuminava amb les activitats metal·lúrgiques (Pèlach 2004: 292), amb una més que probable continuïtat en època alt medieval.

No podem descartar l'existència de transport fluvial d'aquesta fusta i de la utilització del camins ramaders per al seu transport, on hi trobem l'índici d'empremtes romanes, com una *statio* situada en un indret de la vall de Castellbò molt proper a Castelló (Oliver 2003: 249), de la qual en parlarem més endavant. Així, la construcció d'embigats per a la construcció comportava la tala d'arbres del calibre adequat que deurien superar els cinc metres de tronc (Sancho 2021).

El lligam de la muntanya de Castelló amb el monestir de Santa Cecília d'Elins deuria provocar que el seu ús estigués regulat per la referida comunitat monàstica. L'explotació dels seus recursos, tot i la intervenció judicial confusa del judici de Sant Pere de Ponts, de l'any 1024, quedava sota els auspicis de la comunitat d'Elins; i més endavant, en època moderna, de la col·legiata de Santa Maria de Castellbò. Ho podem comprovar en els esments de dues concòrdies del 1558 en una relació del segle XVIII sobre la documentació custodiada en l'arxiu de l'esmentada església. En concret, s'hi indica que els habitants de Pallerols no podien «anar a boïgar y tallar arbres en la montanya de Castelló, ni ferhi llènia». Lluny d'acabar, l'esmentada relació recull que l'any 1758 hi hagué un altre plet judicial, en el qual, «dits vassals», referint-se als habitants de Pallerols, «pretenien tenir lo domini absolut dels boscos de Castelló».

La mineria i la siderúrgia

En l'apartat referent a l'explotació forestal hem fet esment a l'existència de carboneres que podien estar relacionades amb un ús siderúrgic. La producció de ferro fou una activitat remarcable a l'actual parc nacional d'Aigües Tortes i Sant Maurici (s. II aC-VI dC) i també a la Valferrera, en concret al bosc de Virós (s. III-VIII) (Gassiot 2016: 173). Cal destacar també les evidències d'aquesta activitat en els abocadors d'escòria de ferro i carbons al Dolmador (2.111 m), encara que de cronologia desconeguda, i al planell de Castenàs (2.117 m), (s. IV-VI), ambdós a la Ribalera, al nord de Romadriu, situats en una àrea propera a la muntanya de Castelló (Gassiot 2016: 181-182).

L'explotació d'aquests recursos siderúrgics podria ser un motiu de pes per a la desforestació de la muntanya en una època anterior a l'alta edat mitjana. Aquesta activitat probablement encara deuria tenir alguna relació amb l'existència d'una «*antiquam viam*» i una via als voltants del coll de Leix i per la carena septentrional de la vall de Pallerols o d'Elins, que condueix fins a la capçalera de la muntanya de Castelló (Marquès 2002-2005, docs. 25, 29 i 53).

En un indret de l'actual cortical de Castelló, a tocar del riu, hi ha petits dipòsits d'escòria de ferro superficials, no determinats cronològicament, que podem relacionar amb les veïnes explotacions de la Ribalera. Cal tenir en compte que a partir del segle IX es va desenvolupar al Pirineu una indústria siderúrgica que utilitzava la força de l'aigua (Sancho 1999, Sancho 2008). Per aquest motiu, no s'ha descartar l'existència d'una farga en aquest lloc i també a Ferrera, situada al terme de Gramós, prop del castell d'Elins, en el sector inferior de la vall homònima (Marquès 2002-2005, doc. 72). Convé recordar que al segle IX, en concret el 860, l'emperador Carles el Calb va emetre un precepte sobre el delme del ferro i la pega a Andorra, un document prou demostratiu de l'existència d'aquesta activitat al sector nord del Comtat (Baraut 1988, doc. 4).

Es podria vincular l'*statio*, documentada a l'edat mitjana com a *Stacione*, a una estructura de repòs i control romana d'aquest important camí (Oliver 2003: 249, Farràs 2001: 65).³ Probablement l'antic camí carener i l'*statio* podrien tenir alguna relació amb les explotacions siderúrgiques de la Ribalera i el seu enllaç amb la vall del Segre. Aquesta via carenada rebia la consideració de carretera al segle XVII, en una època força posterior, probablement en relació a l'explotació forestal dels boscos. No podem descartar que durant l'edat mitjana aquella via antiga ja tingués certa amplada, probablement heretada d'època romana.⁴

Aquest camí, que es pot vincular a una ruta transtermitant de bestiar (dins de la mateixa vall), podria haver tingut també un ús relacionat amb el transport de matèries i productes associats amb la producció siderúrgica en època tardoantiga i altmedieval. Aquestes activitats vinculades amb la transformació del mineral de ferro en el sector pallarès veï no estan documentades arqueològicament entre els segles IX i XI, tot i la persistència dels antics camins i de l'estació de control propers a la muntanya de Castilló.

Mentre que a l'alta edat mitjana podem associar directament aquesta muntanya amb usos agrícoles i ramaders, no podem dir el mateix amb els siderúrgics, atesa la manca de recerques en el sector i a les cronologies conegudes dels abocadors de Virós i de la Ribalera. Futures prospeccions haurien de determinar la datació de l'abocament de Castilló i d'altres que es podrien localitzar en aquesta zona.

A mode de conclusió

Podem concloure que la muntanya de Castilló configura un espai territorial vinculat al monestir de Santa Cecília d'Elins des de mitjan del segle X i principi de l'XI. El control de tota aquesta àrea de muntanya per part del monestir està relacionada amb el propi desenvolupament del feudalisme a la contrada.

Tota aquesta vasta porció territorial va permetre que el referit cenobi controlés una àrea de recursos naturals ideal per al desenvolupament de la ramaderia, l'explotació forestal i probablement la mineria i la siderúrgia. Futures recerques arqueològiques en aquest sector haurien de determinar el desenvolupament d'aquestes activitats, que la documentació, sobretot en el cas de la ramaderia, està mostrant.

Bibliografia

- BARAUT, Cebrià, 1978. "Les actes de consagracions d'esglésies del Bisbat d'Urgell (Segles IX-XII)", *Urgellia*, 1: 11-182.
- BARAUT, Cebrià, 1994-1995. "Diplomatari del monestir de Sant Sadurn de Tavernoles (segles IX-XIII)", *Urgellia*, 12: 7-414.
- GASSIOT, Ermengol, 2016. "No todo fueron rebaños, la producción de Hierro en Época Romana", *Montañas humanizadas. Arqueología del pastoralismo en el Parque Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici*, E. Gassiot (ed.), Madrid, Red de Parques Nacionales, Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.
- MARQUÈS, Benigne, 2002-2005. "Els documents de Santa Cecília d'Elins (881-1198)", *Urgellia*, 15: 9-163.
- MIRÓ, Climent, 2012. "Primeres passes del monestir de Santa Cecília d'Elins. Els monjos benedictins", Barcelona, Universitat de Barcelona. (Treballet de fi de màster).
- MIRÓ, Climent, 2014. "El monestir de Santa Cecília d'Elins durant el segle XIV: la decadència i el seu trasllat a la vila de Castellbò", *Interpontos*, 3: 157-179.
- MIRÓ, Climent, 2014b. "Els monestirs com a part de l'estratègia dels comtes d'Urgell en el control del territori. El cas de Santa Cecília d'Elins (881-1085)", *Ibix*, 8: 349-360.
- OLIVER, Jaume, 2003. "Los paisajes del feudalismo", *Los paisajes de los parques nacionales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC - 1955 dC)*, A. Esteban (coord.), Madrid, Parques Nacionales, Ministerio de Medio Ambiente, Gobierno de España: 143-266.
- ORENGO, Héctor A., 2010. *Arqueología de un paisaje cultural pirenaico de alta montaña. Dinámicas de ocupación del valle del Madriu-Perafita-Claror (Andorra)*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili-Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Tesi de doctorat).
- PÈLACHS, Albert, 2004. *Deu mil anys de geohistòria ambiental al Pirineu central català. Aplicació de tècniques paleogràfiques per a l'estudi del territori i el paisatge a la Coma de Burb i a la Vallferrera*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia. (Tesi de doctorat) <http://hdl.handle.net/10803/4958>.
- SANCHO, Marta, 2021. "Aprovechamiento de recursos forestales en la Edad Media: una apuesta interdisciplinar para su estudio en zonas de media montaña mediterránea", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 22: 149-174.

Notes

- 1- <https://orcid.org/0000-0002-3293-2991>.
- 2- La donació de l'any 1003, duta a terme pel Comte Ermengol I, fou considerada com a falsa al judici de Sant Pere de Ponts, de l'any 1024. Tradicionalment s'ha vinculat la muntanya de Castelló amb el que reclamava l'Església d'Urgell al monestir de Santa Cecília d'Elins al judici de Sant Pere de Ponts (1024). Voldríem fer-hi una petita aportació: El text del judici esmenta clarament l'església de Pallerols, pels termes de la qual el bisbe reclamava els delmes i primícies de Castelló. En concret, el Castelló esmentat al document aportat pel bisbe Ermengol, l'acta de consagració de la catedral, molt possiblement no es referia al Castelló de la vall de Pallerols, sinó al que se situava a les immediacions de la Parròquia d'Hortó [...] *Et in qua inter alia ipsa ecclesia Palierolibus, per cuius terminos predictus episcopus requirebat supra dictas decimas et primicias de Castellono, ita resonat: Deinde condotamus et tradimus Napineros sive Ollam Fractam atque Assoua vel Adralle sive Castellono vel villa Mediana sive Kasamunniz et Santa Cruce cum Statione vel Palierolos [...]* (Marquès 2002-2005, doc. 33). El Castelló de prop de la parròquia d'Hortó, que concorda amb l'itinerari de les esglésies especificades en l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, surt esmentat l'any 1080 en l'acta de l'església de Santa Cecília d'Elins d'aquesta manera «*et illud alodium quod est in Castellione, quod appellatur Ladrera*» (Marquès 2002-2005, doc. 50). En aquesta dotalía també s'esmenta «*etiam castrum de Castelione cum ipsa ecclesia Sancti Michaelis, cum omnibus alodiis de illo monte*» (Marquès 2002-2005, doc. 50), el Castelló de prop de Pallerols, el de la muntanya, però sense els delmes i les primícies que en poguessin sortir. Com podem comprovar, el judici, tot i que la prova aportada no faria referència al Castelló de la muntanya, va afectar el delme i la primícia i no la propietat de la muntanya, en la qual hi havia una església, la de Sant Miquel.
- 3- Es documenta a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell «*vel Villamediana sive kasamuniz et sancta Cruce cum Statione*» (Baraut 1978, doc. 2).
- 4- (ADU, Castellbò, Llibre de capbreus de Pallerols, Isona, Coll de Nargó i altres (1605-1694), UI288, caixa 288).

El coneixement del medi natural com a reclam d'un nou tipus de turisme

Introducció

Es parla molt sovint, darrerament, de la importància de desestacionalitzar el turisme a l'Alt Pirineu. Un dels principals problemes que té l'economia pirinenca és que depèn massa del sector serveis i, concretament del sector turístic, i dins d'aquest, encara més concretament, d'uns pocs períodes dins de l'any, en els quals es concentra la major part de l'activitat turística a les nostres contrades.

Aquests períodes són: entre el final de la tardor i la primera meitat de l'hivern, amb el turisme de neu; la Setmana Santa (entre 7 i 10 dies); el mes d'agost (i de vegades, final juliol o començament de setembre) i algun pont específic de la tardor (la Mercè, el 12 d'octubre, Tots Sants o la Constitució-Puríssima).

Fora d'aquestes dates, al Pirineu només hi trobem els nadius i algun despistat o algunes persones d'alt poder adquisitiu, que poden permetre's el luxe de pujar tant com vulguin i quan vulguin. Però són una minoria.

Això genera que la major part dels serveis i vendes es concentrin en un lapse de temps reduït, cosa que afecta la contractació de personal, que molts cops són eventuais i no poden treballar tot l'any al seu sector, i fa que emigrin durant certs períodes de l'any o bé s'hagin de dedicar a altres activitats laborals, si tenen la sort de poder-les trobar.

Tanmateix, es produeix una massificació a llocs on la resta de l'any, la gent viu amb força tranquil·litat, cosa que provoca molèsties, embussos, estrès i molts cops, situacions conflictives entre els residents habituals i els forans.

Com deia, econòmicament parlant, però també des d'un punt de vista ambiental i social, seria recomanable

Enric Quílez i Castro,
President del Grup
de Recerca de
Cerdanya

Els Clots, a la
muntanya de Guils
Foto Francesc Esteban

poder desconcentrar l'activitat turística i repartir-la més al llarg de tot l'any. Per tal que això sigui possible, calen, bàsicament dues coses:

- Que l'estructura productiva de les comarques de l'Alt Pirineu s'hi adapti i ofereixi productes en aquesta línia.

- Que existeixi un públic objectiu disponible a consumir aquests nous productes i que s'assabenti de la nova oferta turística de les contrades pirinenques.

Quins productes podrien ser atractius? En la línia de l'*slow tourism* i de la sostenibilitat, jo proposo el turisme naturalista, que ofereix diverses possibilitats i que permet gaudir de la natura, en tota la seva esplendor i de manera pausada, sense grans aglomeracions, però també augmentant el grau de coneixement que el turista obtindrà de la natura, en la seva experiència.

Un turisme naturalista a Cerdanya?

El medi natural cerdà és poc conegut, en general, tant pel que fa a la població autòctona, especialment la provinent dels nuclis poblacionals cerdans més importants, com fins i tot per la població forana, que sovint puja a la muntanya a gaudir de natura i tranquil·litat, però que no coneix gaires indrets, tret d'aquells on hi va tothom i que, per tant, es massifiquen inevitablement.

La comarca té una gran varietat de paisatges, recorreguts geològics, patrimoni botànic, una fauna molt diversa i, encara que la contaminació lumínica n'ha reduït la seva antiga esplendor, uns cels nocturns força admirables, especialment en llocs allunyats de la lluminària de les poblacions.

Els paisatges es poden gaudir des de gairebé qualsevol punt de la comarca i són molt diversos. Els contrastos entre la plana, la muntanya mitjana i l'alta muntanya, són més que notables. També les diferents parts de la comarca ofereixen vistes diferents. I, naturalment, el pas de les estacions és més que apreciable. Des de la neu hivernal, passant per una verdor formidable a finals de la primavera, acompanyada de camps florits; un estiu suau, que asseca, però que no és comparable al d'altres zones de Catalunya, on està tot socarrat i una tardor, amb uns canvis de tonalitats cromàtiques envejables que donen pas a un paisatge pelat, de color terrós amb una llum especial.

La geologia és una de les grans desconegudes de la Cerdanya. Encara que la defineix totalment, essent com és una fossa tectònica i estar envoltada de massissos granítics, esquistosos i calcaris, amb abundància de fòssils i de diferents estrats que se superposen, de gairebé totes les zones, amb fenòmens erosius i glacials recents, la Cerdanya és poc coneguda en aquest sentit. Poca gent sap de la gran varietat de roques, minerals i fenòmens geològics que es poden trobar, alguns cops al costat de casa nostra. També seria interessant habilitar recorreguts geològics, com per exemple s'ha fet, amb els *estorregalls*, al poble d'All (Isòvol). O, naturalment, els que són consultables a la guia geològica del Parc Natural del Cadí-Moixeró.

Sabíeu, per exemple, que al Cadí s'hi troben roques volcàniques, com columnes dacítiques similars a les de Castellfollit de la Roca, però molt més antigues, o roques de color verd, d'origen efusiu, com les riolites?

Pel que fa a la botànica, en destacarem dos elements molt importants i molt visibles: els

arbres i les flors. Pel que fa als arbres, disposem de boscos magnífics i també d'altres més discretets, amb molta varietat d'espècies i a diferents cotes altitudinals. Per exemple, tenim exemples molt interessants de boscos de pi negre, pi roig o avet, però també uns boscos de ribera, força únics a tot Catalunya, o exemples més reduïts, com l'alzinar nan de Bellver-Prullans o la fageda de l'Inglà. Pel que fa al faig, també hi ha exemples a l'Alta Cerdanya i, per descomptat, al Capcir, on trobem la magnífica fageda del Querigut.

Quant a la flora, és una combinació de tres grans àrees de distribució: la boreoalpina, l'eurosiberiana o continental i la mediterrània. Això assegura, juntament amb la gran varietat altitudinal (des dels 900 metres Martinet, als 2.900 metres dels cims més alts [Puigmal, Tossa Plana de Lles, Puigpedrós i Carlit]), una excel·lent biodiversitat. També cal afegir la gran quantitat d'hàbitats i microclimes i llavors encara podrem gaudir de més diversitat, encara. Per la meua experiència, impartint xerrades sobre la flora cerdana, la gent que no la coneix, que és la gran majoria, se solen sorprendre que aquí hi hagi flors tan curioses o boniques com les que tenim. El cert és que molta gent va a la muntanya com si els perseguís un ramat de braus i no es detenen a contemplar la bellesa que tenen als seus peus o a les esquerdes de les roques, o al marge dels rierols.

Arran d'aquesta gran biodiversitat i de varietat de climes, també disposem d'una gran varietat faunística. Per posar un exemple, les papallones, que s'alimenten de plantes, com que la varietat de flora és tan gran, també es tradueix en gran quantitat d'espècies de lepidòpters.

Altrament, pel que fa als ocells, que en alguns territoris catalans, atrauen multitud d'observadors, tampoc tenim res a envejar. Si hi ha insectes, hi haurà ocells. A més a més, la Cerdanya és un corredor natural de migració d'aus o de ratpenats, a través de la vall del Segre i pels passos de muntanya que tenim envers el nord (Centreeuropa) o al sud (Àfrica). Quan arriba la temporada de migracions, grans estols d'ocells poden observar-se als cels cerdans.

També la microfauna dels rius o de l'alta muntanya és interessant, tot i que en alguns casos, part de la fauna autòctona es troba amenaçada per un excés de presència humana als seus hàbitats naturals, o per la disminució dels seus hàbitats, com pot ser el cas del gall fer, de la perdiu nival o de la perdiu xerra.

A diferència d'altres llocs del Pirineu, aquí no hi ha gaires observacions de llops o d'ossos, que poden ser polèmics, especialment si es reintrodueixen al territori sense dialogar amb els principals actors locals (pagesos, sector turístic i esportiu de muntanya, etc.).

Finalment, fer esment dels cels cerdans que, lluny de les zones més contaminades lumínicament, encara són espectaculars. El turisme astronòmic mou força diners i gent, com es pot veure en l'exitós cas de l'observatori del Montsec. Altres zones de Catalunya hi estan apostant fort (Saldes, la Catalunya central, l'Empordà, altres llocs del Pirineu)

Recordem que, abans de l'obertura del túnel del Cadí, els cels de la Cerdanya eren comparables, en qualitat astronòmica, als d'Arizona, dels millors de l'hemisferi nord. No en va, els francesos van començar a construir un observatori al municipi de Dorres i al poble de Sansor hi havia unes cúpules d'observació, on astrònoms professionals venien a fer investigacions.

Veure una de les moltes pluges d'estels que hi ha al llarg de tot l'any, un eclipsi lunar, contemplar la Via Làctia o un cometa o, simplement, gaudir de les constel·lacions habituals o dels planetes, pot ser una experiència molt enriquidora que, a més a més, pot realitzar-se al llarg de tot l'any.

Estany de Meranges amb la Via Làctia, de nit. Foto: Gael Piguillem

Punts forts del turisme naturalista a Cerdanya

- Medi natural ric i divers i força ben conservat: per sort, la Cerdanya no és una comarca gaire "trinxada" en el seu medi natural. És cert que la construcció ha deixat la seva petja, especialment a la vall i a les cotes baixes de la muntanya, però no hi ha grans infraestructures que la malmetin.
- Actualment, la vall està ben comunicada amb els principals centres de població de l'entorn, cosa que permet accedir-hi tot l'any. Naturalment, no tothom poc costejar-se freqüentment peatges com el del túnel del Cadí, que esdevé una barrera "artificial", però la gran presència de públic de l'àrea metropolitana de Catalunya demostra que, almenys un públic d'un cert nivell adquisitiu, sí que ens visita amb assiduitat.
- Gran biodiversitat i gran riquesa geològica: aquesta és la principal riquesa i fortalesa per un turisme natural. Podem oferir quantitat i qualitat, diversitat, curiositat i coses molt interessants des del punt de vista del patrimoni natural.
- Hi ha guies professionals formats a la comarca. Per desgràcia, el turisme natural encara no està prou desenvolupat, però la base la tenim i seria fàcilment ampliable.
- La vall no és excessivament gran i es pot accedir a la major part dels indrets amb relativa facilitat: ser petits en extensió, és un avantatge. Des dels principals nuclis poblacionals, es pot accedir al medi natural en poc temps, tant si s'hi accedeix amb cotxe, com en bicicleta o fins i tot a peu. Això també facilita l'accés a persones d'edat avançada o amb diversitat funcional.
- És coneguda internacionalment per la seva biodiversitat: la qual és coneguda més enllà de les nostres fronteres. Curiosament, no sembla haver-hi gaires productes turístics destinats a aquest públic potencial.
- S'han fet nombrosos estudis científics sobre el seu medi natural: com deia, som coneguts, també en l'àmbit científic. Això facilita les coses a l'hora de vendre el producte natural, perquè és fàcil trobar referències serioses en el món científic.
- Hi ha força espais protegits: això ajuda a preservar el medi natural, però també a donar-lo a conèixer. Hi ha un grup de persones i de polítiques destinades a preservar-lo i difondre'l i aquest mecanisme és molt important, ja que sovint és una de les principals mancances de territoris que es volen donar a conèixer.

- Hi ha publicacions sobre el medi natural cerdà: conseqüència dels punts anteriors, s'ha generat una extensa literatura, tant científica, com divulgativa i lúdica sobre la natura cerdana, tot i que encara hi ha mancances. Això ajuda molt, tant als professionals del sector, com a la gent que vol anar de per lliure.

Punts febles del turisme naturalista a Cerdanya

- El turisme que ens visita no sol fer-ho principalment per l'interès natural: si bé la major part dels nostres visitants aprecien la natura cerdana, el seu coneixement profund no és el principal motiu de la seva visita. Són molt més freqüents aspectes lúdics, de repòs o esportius.

- Hi ha guies formats, però pocs, ja que el públic, en general, no ho demanda: com deia abans, el turista cerdà sol ser més aviat públic de segona residència. No és ben bé turisme i, per tant, no està acostumat, a diferència d'altres públics o del turisme internacional, a contractar un guia per gaudir millor de la natura o del patrimoni cultural o arquitectònic de la Cerdanya.

- No hi ha cap entitat que coordini ni que faci de centre d'interpretació de tota la natura cerdana. Hi ha uns pocs llocs parcials i dispersos: encara que disposem del Parc Natural del Cadí-Moixeró, que sí que compliria amb aquesta funció, només s'encarrega d'una part relativament petita de la comarca. La unió d'interessos comarcals no és gaire comuna i tothom té un rei al cos, cosa que fa que moltes iniciatives interessants fracassin per manca de públic o de coordinació amb altres indrets o activitats.

- Els turistes volen accedir a tots els llocs en vehicle motoritzat, cosa que massifica els indrets sensibles: com deia una ecologista i activista alemanya molt famosa (Petra Kelly), "Tothom vol tornar a la natura, però ningú vol fer-ho a peu". Cal promocionar més transports sostenibles (a peu, bicicleta, etc.) o bé posar transport públic. Això darrer seria molt interessant, ja que ajudaria a l'accés a la natura a la gent amb problemes de mobilitat, però per desgràcia, és car i no sempre es troba finançament adequat per aquestes iniciatives.

- Alguns llocs especialment fràgils, com els estanys, reben molta gent que s'hi banya i fa activitats molts cops no permeses: és possible que, en determinats punts ecològicament sensibles, no quedi més remei que restringir l'accés parcialment o total. Els ecosistemes d'alta muntanya, especialment els estanys, són molt fràgils envers les activitats humanes descontrolades.

- No hi ha una política comarcal unificada (de fet, de cap tipus) sobre un accés racional al medi natural: ja ho hem avançat: tots tenim un rei al cos. El que fa un municipi, pot

El Punxó. Foto: Gael Piguillem

El pic de Coll Roig. Foto: Gael Piguillem

Lliris de neu, a Soriguerola. Foto: Gael Piguillem

ser radicalment diferent d'allò que fa el municipi veí. Així, és molt difícil fer polítiques comunes. Altrament, els organismes comarcals, potser no tenen prou recursos o capacitat d'imposar normes de manera eficient.

- Els espais protegits, sovint no tenen prou recursos ni personal per guiar ni per controlar els visitants: si això ja passa en un lloc com el Parc Natural del Cadí-Moixeró, que té un cert pressupost, imagineu-vos els espais amb menys rellevància o aquells que no depenen de cap entitat diferent de l'administració municipal, especialment en municipis petits, dotats de poc recursos econòmics i materials.

Concepte erroni del medi natural

Hi ha molta gent que té una idea errònia, o fins i tot absurda i perillosa sobre què és el medi natural i què s'hi pot fer.

- Els rius i els estanys d'alta muntanya no són piscines a l'aire lliure: en efecte, la presència humana i l'ús de certes substàncies, com detergents, locions, cremes protectores solars, etc., contaminen les aigües. Si en un estany d'alta muntanya s'hi banya un dia, una persona, no passa res. Si durant dos mesos, s'hi banyen centenars de persones cada dia, la cosa canvia molt. Aquests ecosistemes no poden absorbir tanta càrrega química.

- La flora no està per fer rams i endur-se'ls a casa: si vols flors, compra-te-les a la floristeria. Ajudaràs l'economia local i no faràs malbé el medi ambient. A més a més, moltes flors són tòxiques i poden resultar un perill per la seva simple manipulació, com és el cas de la tora blava, la planta més tòxica d'Europa, que pot ser mortal simplement per contacte perllongat, a través de la pell, encara que no s'hi tinguin ferides.

- Cal temps per gaudir de la natura. Sovint a la muntanya s'hi va amb presses: el màxim exponent d'això són les curses de muntanya, que per la seva massificació tenen un impacte negatiu en el medi, força important. Tampoc cal pujar a la muntanya a fer meditació transcendental, però un entremig està bé. Cada cop està més de moda el que s'anomena *slow tourism*, que consisteix a prendre's el temps necessari per gaudir de la natura i entendre allò que veiem, sentim, olorem, etc.

- La muntanya no és de tothom. Té propietaris. Els pagesos hi treballen i desenvolupen part de la seva activitat econòmica. Això és especialment sagnant quan algunes persones entren a fer-se fotos en tancats amb bestiar, que pot reaccionar malament; o quan grans quantitats de gent surten a collir bolets al bosc. Alguns boscos són comunals (pertanyen als habitants d'un municipi) o privats (pertanyen a una o diverses persones o empreses). Els

Narcissus pseudonarcissus. Foto: Gael Piguillem

Ophrys subinsectifera. Foto: Gael Piguillem

seus fruits, doncs, també. Però igual que una persona no entraria en un camp de pomers de Lleida a collir pomes i endur-se-les (això és robar), passa el mateix amb els bolets dels boscos que no són públics. I fins i tot els boscos públics tenen les seves regulacions, que cal respectar.

- Cal tenir respecte per la muntanya. Sense exagerar, però té els seus perills. Cal anar equipat, informar-se de les previsions meteorològiques i saber on es va: alguns cops, hem de sentir a les notícies com uns excursionistes han estat trobats al límit o fins i tot morts, perquè han decidit sortir a fer una ascensió a una muntanya que no coneixien, sense tenir en compte les prediccions meteorològiques adverses o el consell d'altres més experimentats. La muntanya no és un parc temàtic. Té els seus riscos i fins i tot muntanyencs experimentats han patit problemes o han trobat la mort. Per tant, podem gaudir de la muntanya, però cal ser curosos. Per cert, els rescats a la muntanya no només són cars i els paguem amb els impostos de tothom: també posen en risc la vida dels rescatadors.

La formació i el coneixement del medi natural incrementen enormement el plaer de l'experiència

Aquest podria ser un bon resum de la intenció d'aquest article. Ho farem sobre un exemple. Mireu atentament la següent fotografia:

Què hi veieu?

A simple vista, un paisatge bonic, amb unes muntanyes i unes floretes roses en primer pla, que no sabem què són ni ens importa gaire.

Què hi veuria una persona experimentada o acompanyada d'un guia naturalista?

- Doncs, certament, un paisatge d'alta muntanya, amb unes determinades característiques climàtiques.

- Un cert tipus de núvols. En aquest cas, cirrus, que són uns núvols alts que estan formats per cristalls de gel. Possiblement, formen part de la cua d'un front i aviat hi haurà un canvi de temps.

- Un paisatge geològic: veiem roques àcides, clarament granítiques. Estem a la part axial dels Pirineus. Això implica un determinat tipus de paisatges, vegetació, etc. Difícilment hi trobarem coves, ja que no és terreny càrstic. Però podem trobar una vall glacial o estanys d'alta muntanya.

- Si mirem al fons, veurem la vall glacial que us comentava. Té forma d'U i està formada per l'antiga erosió d'un glacial: quantitats enormes de gel que arrossegaven materials que queden dipositats als costats i al final de la llengua glacial. En canvi, si la vall l'hagués produïda l'erosió d'un riu, tindria forma de V i no trobaríem aquests materials.

Foto: Gael Piguillem

- Podem veure diversos estatges de vegetació: roques més o menys pelades a dalt de tot; prats alpins; boscos de pi negre; i al fons de la vall, vegetació caducifòlia.
- Sobre les roques granítiques, veiem líquens. En aquest cas, líquen geogràfic. Un bioindicador excel·lent que ens parla d'un terreny gens contaminat. Quan hi ha contaminació, aquest líquen desapareix ràpidament. Un líquen és una simbiosi entre un fong, que obté aigua, i algues, que fan la fotosíntesi i obtenen aliment.
- Trobem una formació floral d'alta muntanya, de color rosa. Possiblement, *Silene acaulis*. Adaptada al clima extrem, amb poca aigua, molta insolació i radiació ultraviolada i baixes temperatures. La neu cobreix la zona gairebé tot l'any, per la qual cosa té poc temps per florir i produir llavors. Té un cicle vegetatiu molt curt. Són flors piloses, per evitar perdre aigua per transpiració. Formen coixinets amb un microclima especial. Dins del coixinet, la temperatura és alguns graus més alta que fora.

Si mirem més a prop, trobarem també:

- Plantes encara més petites, florides o no.
- Insectes adaptats al fred i a les floracions curtes. Aquests insectes s'alimenten del nèctar d'aquestes flors.
- El naixement de cursos d'aigua.
- Ocells adaptats al fred.
- Corrents d'aire ascendents i descendents.

I moltes coses més. Com més acostumats estiguem a interpretar un paisatge, més coneixements tinguem o més ens els expliquin, més coses entendrem i més gaudirem de l'experiència.

Conclusions

Cal educar la gent, tant els cerdans com els forans, en un nou concepte de gaudi del medi natural.

Cal una visió reposada i tranquil·la de la natura, sense presses.

Cal respectar la natura i anar preparats quan anem per la muntanya. No és un parc d'atraccions on tot es troba sota control.

Cal respectar la natura, però també aquells que viuen d'ella.

Cal que les autoritats s'impliquin en la preservació del medi natural, com una cosa que val la pena en si mateixa, però, almenys, com un recurs econòmic per al futur, ja que l'actual sistema econòmic no és etern ni sostenible en el temps.

Cal entendre que la biodiversitat és bona i serveix per lluitar contra els incendis o els aiguats, per posar un parell d'exemples i que és la base de la nostra salut física, psíquica i espiritual.

És bo compartir tot això amb tothom. La natura no és de ningú, però és responsabilitat de tothom i hauríem de poder-la llegar a les pròximes generacions.

Un pastor oriünd de les Garrotxes (Conflent), negociant d'ovelles, assassinat el 2 de febrer de 1904

La víctima d'aquest crim crapulós era un dels besavis de l'autor d'aquestes ratlles. Morí tràgicament, a la flor de la vida, llampejat pels tustos d'uns *amics* dels quals no s'esperava pas que haguessin pogut cometre un tal acte.

Home de les muntanyes, s'estava d'ara endavant a la plana del Rosselló. Però anava amunt i avall per les muntanyes del Conflent, on havia nascut i on vivien els seus avantpassats. Les va recórrer caminant, anant, segons la tradició oral de la família, fins a l'Arieja. Pastor, era amo d'un ramat d'ovelles que negociava a diversos mercats. El 1904, el seu èxit professional era públicament reconegut. Havia adquirit per a ell i la seva família un benestar que hauria hagut concretar amb la compra d'una bonica casa, al municipi on vivia aleshores, Pesillà de la Ribera.

Els Ros/Rous, una nissaga de les Garrotxes (Conflent): Caudiers, Aiguatèbia, Talau

Josep Rous era oriünd de les Garrotxes. Havia nascut el 27 de febrer de 1862 a Talau (municipi avui fusionat amb el d'Aiguatèbia), més precisament al veïnat de Moncles. D'antuvi, l'acta de naixement esmenta que tenia com a sobrenom *Rey* [*Rei* amb l'ortografia normalitzada]. Sabem que tenia un germà, Pere [oficialment *Pierre*] de nom de pila, i que els seus pares eren il·letrats, quan el seu rebesavi Jean, Antoine Rous [Joan Ros] i el pare d'aquest (Antoine [Antoni] Ros) sabien firmar els seus noms.

El seu pare era d'una família establerta a Aiguatèbia des de dues generacions. Precedentment, el seu avantpassat masculí més llunyà (ascendència patrilínea, sense interrupció de generacions) era Pau Ros, batlle senyorial de Caudiers de Conflent, casat amb una tal Caterina. Aquest poble, el més enlairat de les Garrotxes, havia estat enderrocat pels francesos al segle XVI i repoblat el 1583 per

Andreu Balent, historiador i President de l'APPMQ/APPMC

Aiguatèbia. Vista general del poble.
Foto: Andreu Balent

vuit veïns d'Aiguatèbia. Entre ells, Pau Ros, el més antic del llinatge, que adquirí el 1615 l'antic molí banal. Era el besavi d'un altre Antoni Ros, esmentat el 1681. Pau Ros era el seu descendent. El 4 de setembre de 1744, el seu fill, Josep (26 d'abril de 1715-3 de gener de 1796) s'havia casat a Caudiers amb una cerdana, Maria, Francisca Llanas, filla de Domingo Llanas, pagès de Rozet (Roet, veïnat del municipi de Llo) i d'Angostrina, batejada el 6 de desembre de 1723 a l'església Sant Fructuós de Llo. El seu fill, Joan Antoni, nascut el 6 de novembre de 1755 (alfabetitzat, firmava *Joan Ros*), es casà el 20 de maig de 1783 a Aiguatèbia amb una pubilla de Talau, Margarida [Margueritte] Lluquet nascuda el 13 de d'octubre de 1762. Aquesta era filla d'una nissaga de pagesos benestants, arrelats a Talau des del segle XVIII. El seu pare, Antoni Lluquet, fou batlle de Talau. Els nuvis anaren a viure a aquell poble. Entre els seus fills, Antoni (nascut el 5 de desembre de 1789) es casà, el 23 de juny de 1812, amb Marianna Llauret [Lauret] d'Aiguatèbia. Un dels seus fills nasqué a Aiguatèbia el 27 de juliol de 1827. Es casà a Talau el 18 d'octubre de 1853 amb Maria [Marie] Pagès –nascuda el 30 de juliol de 1836 a Moncles (veïnat del municipi de Talau), morta a Pesillà de la Ribera el 19 d'octubre de 1908 – i, a diferència d'uns quants dels seus avantpassats, no sabia firmar. Visqueren a Moncles. Van tenir almenys nou fills, entre els quals el nostre pastor de Pesillà, Josep [Joseph] Rous, sobrenomenat *Rei* [Rey] com els seus pare i avi, nascut a Moncles el 27 de gener de 1862. Quatre d'entre ells, els noms dels quals són esmentats al cens de la població de 1866, havien sobreviscut. Un cinquè, Pere [Pierre] nasqué el 18 d'octubre 1870 a Talau.

Establiment a la plana del Rosselló, uns pastors que mantenen lligams amb la muntanya

El germà primogènit del pastor Josep, Antoni [Antoine] nascut el 16 d'abril de 1854, es casà a Talau el 28 de novembre de 1872 amb Teresa [Thérèse] Pagès, de Moncles. Heretà, sembla, les propietats, ja que els seus pares no residien a Moncles el 1876, mentre que consta al cens d'aquest any com a cap de casa amb els seus fills, la seva sogra i la seva cunyada. S'hi estaven sempre el 1901. Josep i Pere, nascuts després d'Antoni, eren cabalers [fadristerns] i foren exclosos de l'accessió al patrimoni immobiliari de la família. El 1882 sabem que Josep Rous, els seus pares i el seu germà Pere [Pierre] s'estaven a Pesillà de la Ribera.

Quan i per quin motiu havien canviat de residència? Sabem que Josep Rous havia agafat l'ofici de pastor i estava declarat com a «amo» el 1901. Inicialment, els dos fills tingueren altres professions: Josep, carnisser, amb la menció de «mediocre» a la seva llibreta militar (però aquest document esmenta els seus progressos durant la seva llarga estada a l'exèrcit. Hom pot suposar que s'hi va alfabetitzar, ja que fou en capacitat de firmar la seva acta de casament), i Pere, forner. Tanmateix, els dos germans seguiren les petjades del pare i van fer de pastors. Aquest ofici deixa suposar que, practicant la transhumància i el negoci, no deixaren de freqüentar les seves Garrotxes nadiues i altres zones muntanyenques, com ja ho hem comentat per en Josep. Com que Antoni Rous sempre vivia a Moncles, podien sempre trobar allà un lloc acollidor. El 1904, Josep Rous es beneficiava sempre de la consideració dels veïns del Moncles nadiu.

Josep Rous va fer el servei militar seguint la normativa de la llei de 1872, que preveia el sorteig

per a un període mínim de cinc anys. Sabem que integrà la 20a secció d'obrers i empleats militars d'administració i que el van enviar «a Àfrica». Efectuà la totalitat del seu servei militar del desembre de 1883 al novembre de 1887, possiblement durant les guerres de conquesta a l'Àfrica occidental o equatorial.

D'ara endavant, conegut familiarment com *En Toca la Valsa* [el vals], Josep Rous fou un moment carnisser, potser a Pesillà. Era pastor quan es casà el 2 d'agost de 1890 a Sant Feliu d'Avall amb Maria [Marie, Philomène, Thérèse] Batlle, nascuda a aquest poble el 26 de febrer de 1866, eixida d'una família de les Altes Aspres (Castellnou i Fontcoberta, veïnat de Queixàs), el pare de la qual, Bartomeu [Barthélemy], havia estat pastor abans de comprar propietats al seu poble d'adopció. Un fill, Guillem, Robert [Guillaume, Robert] (1891-1963) nasqué a la casa del seu avi el 26 de juny de 1891. La parella visqué primer a Calce, limítrof de Pesillà, al mas de les Fonts (1891-1897). Residí després a Vilanova de la Ribera, igualment limítrofa de Pesillà, abans d'instal·lar-se definitivament a aquest vilatge. Si bé va poder treballar de primer per un amo, Josep Rous es va establir al seu compte. Tenia un ramat d'ovelles i feia el negoci d'aquests animals. Molts el presentaven com un professional seriós. El *maire* de Pesillà, en un correu del 17 de maig de 1904 al jutge d'instrucció Jules Mouret, explicava Josep Rous era «un home honrat (...) treballador i estalviador. Duia amb intel·ligència el seu comerç d'animals, que prosperava (...). Mitjançant una feina pertinaç, reeixia a estalviar cada any una mitjana de 1.500 francs. Aquesta família hauria conegut algun dia el benestar, i, fins i tot, la fortuna» [traduït del francès]. Sabem, a la vegada, per l'expedient de la instrucció i la tradició oral familiar, que havia de firmar, el 4 de febrer, l'acta de compra i pagava al comptat una de les cases «més boniques» del poble, si seguim la segona d'aquestes fonts. Recorrent les muntanyes, freqüentava les fires on s'efectuaven els negocis del bestiar.

Una fi tràgica

El 2 de febrer de 1904 anà a l'estació de Millars a agafar el primer tren cap a Prada. Aquest dia, tenia lloc la Fira de la Candelera, on pensava fer negocis. Tornà caminant a Pesillà amb els escassos animals comprats (unes fedes i una cabra) i en comprà uns quants més quan passà per Illa. A Vinçà, explicà a una de les últimes persones amb les quals conversà abans del seu assassinat, un dels seus amics, el carnisser perpinyanès Isidre [Isidore] Solère, que no havia trobat molts animals per comprar a Prada. Solère estava assabentat de la dissensió que tenia amb Climent, Josep, Justí [Clément, Joseph, Justin] Rouby (Pesillà de la Ribera, 21 de novembre de 1877-Perpinyà, 23 de març de 1904), també ramader i negociant.

Talau. El poble principal, vall del Cabrils, pic de la Pelada de Sansà i Puig d'Escotó. Foto: Andreu Balent

Talau. Veïnat de Moncles. Foto: Andreu Balent

Precedentment, els dos homes eren amics. Rous havia prestat a Rouby 300 francs, com ho varen testimoniar la dona del primer i en Solère. Rouby havia signat un reconeixement del deute. Quan Rous li havia demanat de tornar-li els diners, Rouby ronsejà. Uns dies abans de l'assassinat del 2 de febrer, un testimoni, Vidalou, explicà que en una discussió al mas de les Fonts, a Calce, Rouby, furiós, va dir que si tenia un ganivet el mataria.

Cap a les 20 hores i 30 minuts, Josep Rous, després d'haver travessat Cornellà de la Ribera, s'estava apropant de Pesillà.

Caudières de Conflent. Coma de l'Euga, Canigó. Foto: Andreu Balent

2 U 359 *Nº 3*

TRIBUNAL DE 1re INSTANCE
DE
PERPIGNAN

PROCÈS-VERBAL DE CONSTAT

L'AN mil neuf cent *quatre* et le *trois* février

NATURE DE L'AFFAIRE Nous *Jules Mourret*

Monsieur Juge d'Instruction près le Tribunal de première instance de Perpignan, assisté de
M. *André Lortie* Greffier

Après avoir donné avis de notre transport à M. le Procureur de la République;
Agissant dans la procédure suivie contre les nommés *X et Y*

inculpé est *actuellement* suivi de vol sans armes transporté sur la
territoire de la commune de Baylle de la Rivière, canton de Millas, dans
une terre en nature de vignes, et affectivement au nom *Joséph*
Melle terre, bordant la route départementale N° 9 km. à l'entrée à 150 m. envi-
ron de Baylle de la Rivière, et à égale distance de l'entrée de la Rivière;
aucune maison habitée ou en train de l'être. Le feu est terre, et
au bordure de la route, sans aucune base de appui, faisant ainsi de place
bonne de diriger des fusées aux fusées passant sur la route. (Phot. 1)

Photographie 1
Vue d'ensemble du lieu du crime.

ADPO, 2 U 359. Primera pàgina de l'informe del jutge d'instrucció Jules Mourret, amb una fotografia seva (Pesillà de la Ribera), 3 de febrer de 1904. Foto: Andreu Balent

Es trobava als Plans d'Avall, al pont de la Por. Dos homes l'interpel·laren i el perseguiren. Rouby, armat amb un gros bastó, li va clavar unes garrotades molt violentes, ajudat pel comparsa a qui havia convençut d'afegir-se a ell, el jove Francesc [François] Sabarthès (nascut a Pesillà el 2 de febrer de 1884), un brètol i un rapinyaire, però a priori inofensiu. Rouby li havia fet lluir els diners que guanyaria robant en Rous. Sabarthès tallà una branca d'un xiprer de la tanca vegetal d'un camp contigu a la carretera. Ell també tustà Rous, que caigué mortalment ferit, el cap explotat a conseqüència dels cops. Tres habitants de Cornellà (Josep [Joseph] Aspès, Anselm [Anselme] Bigorre i Francesc [François] Mons) que circulaven amb un brec foren testimonis dels fets, però a les fosques no pogueren reconèixer els dos assassins. Mons, que havia intentat auxiliar Rous, va ser amenaçat i renuncià. Els tres homes avisaren la gent de Cornellà. Als assassins també els van entrellucar uns caçaires de Pesillà i dos gendarmes que es trobaven a la vora, però reeixiren a fugir. L'endemà, Jean Dautheville (1856-1939), procurador de la República de Perpinyà, el jutge d'instrucció Jules Mouret, el seu escrivà Andreu [André] Costecèque i Antoni [Antoine] Gouzy, jutge de pau de Millars, eren presents als llocs de l'assassinat. Mouret fotografià el cadàver, el cap del qual estava trencat pels cops. Va fer venir el pintor i artista Andreu [André] Fons Godail (1871-1954), a qui demanà emmotllar el cap de Rous i, també, les petjades encara fresques de l'un dels dos presumptes assassins.

El dia de l'enterro de Josep Rous, un dels quatre homes que portaren el seu taüt des de la casa fins a l'església i el cementiri era Climent Rouby. Francesc Sabarthès cavà la seva tomba! L'enquesta del jutge Mouret, després d'haver deixat de banda algunes hipòtesis equivocades, acabà per tenir una sortida un mes més tard. La viuda Rous, Maria Batlle, estava assabentada de la dissensió entre el seu marit i en Rouby. Sabia que el matí del 2 de febrer, el seu home havia marxat de casa amb 900 francs (400 en peces d'or, 500 en bitllets). L'enquesta revelà que Rouby gratificà Sabarthès amb uns mirífics 41 sous sostrets del cadàver de Rous. Però se sap, d'altra banda, que havia comprat a Prada ovelles per

ADPO, 2 U 359. Dues imatges del cadàver de Josep Rous, Pesillà de la Ribera, 3 de febrer de 1904. Fotos Jules Mouret, reproduccions Andreu Balent

500 francs i, encara, a Illa, per 400 francs. Duia amb ell altres diners? La tradició oral familiar explicava que Josep Rous amagava bitllets a dintre d'una esquella que, a més d'ell mateix, Maria Batlle solament coneixia. Així hauria recuperat uns bitllets que Rouby no havia pogut robar al seu marit. De seguit va sospitar de Rouby de l'assassinat. Va passar la mateixa cosa a Pesillà, d'on es van enviar cartes anònimes de denúncia.

El 21 de març de 1904, el jutge acabà la seva enquesta i inculpà els dos homes, que varen ser traslladats a la presó de Perpinyà. Rouby, home de sang freda, se suïcidà l'endemà de manera espectacular, autogarrotant-se. Sabarthès, traït per les petjades de les seves botines que coincidien amb els emmotllaments de Fons Godail, es va trobar en l'obligació de reconèixer els seus actes. *L'afèr de Pesillà* mantingué en suspens la població del departament. A *L'Indépendant* del 24 de març va ser comentada per Juli [Jules] Escarguel (1861-1830), director general i redactor en cap del diari. En el mateix número, Horaci [Horace] Chauvet (1873-1962), un els periodistes més destacats del mitjà, feia una relació del desenllaç de l'enquesta i un resum de les circumstàncies de l'homicidi i dels seus mòbils.

L'audiència del judici, que només va concernir Sabarthès, va tenir lloc a Perpinyà el 2 de novembre de 1904. L'acusat, defensat per Me Ponsich, va ser condemnat a vint anys de treballs forçats.

Fonts escrites i orals, bibliografia

(ADPO); Arxius departamentals dels Pirineus Orientals, 1 R 369, registre matrícula de Josep Rous; 1 R 402, registre matrícula de Pere Rous; 2 U 358, expedient d'instrucció, assassinat de Josep Rous; 6 M (censos diversos de la població, Talau, Pesillà la Ribera): sèries 2 E et/ ou EDT, registres de bateigs, casaments, defuncions (Antic Règim) i registres de l'estat civil (des de 1792), Aiguatèbia, Caudiès de Conflent, Talau, Pesillà de la Ribera, Sant Feliu d'Avall. (AP Balent); Arxius privats Balent.

(JG, 1900); Mossèn Joseph Giralt «Notice historique des communes de Aiguatèbia, Raillieu, Caudiès, Sansa et Oreilla». *Bulletin de la Société agricole scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales*, XLI, 1900, p. 269-312 [p. 293-295]

(DD. AA, 1985); Autors diversos. *Gran geografia comarcal de Catalunya*, t. 15. *El Vallespir, el Conflent, el Capcir i la Cerdanya*. Barcelona / Barcelone, Fundació Enciclopèdia Catalana, 445 p. [p. 212-213, «Talau»; p. 216-217, «Aiguatèbia»; p. 217-218, «Cauders de Conflent»]

(*L'Indépendant*, 1904) *L'Indépendant des Pyrénées-Orientales*, quotidià, Perpignan, février-mars 1904; 3-4 novembre 1904.

(TO); Tradició oral, família Rous/Balent.

Nota

Després de la diada de Matamala es va publicar, en francès i en català, una altra relació d'aquest assassinat (Andreu Balent, Didier Payré, Claudi Fabre, *Histoires d'air et de feu, Històries d'aire i de foc*, Villemur-sur-Tarn & Oleta, Éditions Loubatières & Parc naturel regional dels Pirineus català, 2022, 319 p. (p. 39-44, francès; p. 54-58, català).

Santa Maria de Vidabona. Dignificació d'un antic santuari del Ripollès

Antecedents

L'associació PAS: Amics del Camí - Serveis de Participació i Sostenibilitat, és una entitat sense ànim de lucre que té com a objectiu desenvolupar iniciatives de vertebració social i territorial, amb la finalitat de fomentar l'arrelament sociocultural, el coneixement i estima del territori i la promoció del patrimoni cultural com a valors comuns. Des de l'any 2005 l'associació s'ha focalitzat principalment en el projecte «El Camí», que inclou patrimoni cultural, religió, històric i natural i que té el reconeixement del Parlament de Catalunya.

Es tracta d'una ruta de senderisme cultural que, amb un traçat continu i senyalitzat, enllaça camins i rutes existents de totes les comarques i illes de parla catalana, i permet conèixer vivencialment la cultura, la història, el paisatge i les gents de cada terra. Actualment consta de més de 5.000 km georeferenciats que s'organitzen en més d'una quarantena de trams. Dins del que correspon al Ripollès discorre la ruta temàtica «Camí de Vidabona, Núria i Montgrony», que travessa llocs de gran bellesa i valor natural i que permet descobrir elements culturals d'excepció, com el monestir de Ripoll, esglésies i ermites romàniques i els santuaris de Vidabona, de Núria i de Montgrony. L'itinerari s'ha concebut com a camí iniciàtic amb quatre etapes que representen la via cap a la plenitud individual i col·lectiva. Veient l'estat lamentable del santuari, des de la Fundació Vidabona havia sorgit un grup de persones amb la voluntat de rehabilitar l'indret, que Lluís Maria Xirinacs va fer símbol de plenitud. No es van arribar a emprendre accions concretes, però sí que el 2021 algun dels seus membres expressà interès per cooperar-hi. A partir d'aquí, l'Associació PAS, amb la seva actual presidenta, Emma Sala i Llopart, al capdavant, es proposà dur a terme un projecte de recuperació de la memòria històrica de Vidabona. Considerant, però, que ara resulta improbable la restauració de l'edifici, es tractaria de maldar per dignificar-lo i rehabilitar-lo fins on fos possible.

L'estiu d'aquell any, Sala –seguint les indicacions del ripollès Gonçal

Florenci Crivillé
i Estragués,
conservador de
museus, membre del
CECRipollès

Cutrina i Carrera– es va posar en contacte amb Florenci Crivillé i Estragués, de Ripoll. Sala i Crivillé tenien el mòbil comú d'impulsar la dignificació de Vidabona, que forma part tant de la nostra memòria històrica com del patrimoni cultural del país. Arran de la bona sintonia establerta van començar a fer passos per avançar cap a aquest desitjament, amb la intenció d'anar sumant esforços per fer-lo realitat.

El setembre del mateix 2021 Emma Sala, en nom propi i en el de l'Associació PAS, sol·licitava –via telefònica i a més per correu electrònic– una entrevista amb l'Alcalde d'Ogassa (municipi al qual pertany el santuari) amb el determini d'exposar el projecte que es preveia dur-hi a terme i saber si l'edifici estava catalogat com a bé cultural d'interès local o algun registre similar. Passats cinc mesos i en no haver obtingut cap tipus de resposta, el 18 de febrer del 2022 Sala entrava de nou per correu electrònic una instància genèrica a l'Ajuntament d'Ogassa. En aquesta ocasió es mencionaven ja diverses entitats i institucions a més de nombroses persones a títol particular, amb les quals –a través de Florenci Crivillé– s'havia parlat del propòsit i hi donaven suport: el Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, el Museu Etnogràfic de Ripoll, el Club Excursionista de Ripoll i el Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. S'informava també que el Bisbat de Vic –al qual pertany l'edifici– i la societat mercantil Agrícola y Forestal La Cortada, SL, propietària de les finques de Rama i Oriola, del terme municipal de Ripoll, i de la finca Vidabona d'Ogassa, que és posseïdora de l'entorn del santuari i del bosc, estaven d'acord a oferir la seva col·laboració. Es tornava a sol·licitar, per al més aviat possible, una entrevista amb l'Alcalde o, si això no era factible, amb l'arquitecte municipal. S'hi adjuntava un PDF amb el dossier imprès *Dignificació i regeneració de l'antic santuari de Santa Maria de Vidabona*, el contingut essencial del qual reproduïm:

- Què ha estat?

Espiritualitat: un santuari marià i la parròquia dels masos de la rodalia.

Art: arquitectura, escultura i pintura. Una joia del romànic del s. XII

Comunitat: aplec. Celebració entre persones i pobles propers.

Natura: és envoltada de paisatge, sobretot de boscos i pastures.

- Què és avui?

Un record per a aquelles persones que hi tingueren un vincle i per a les que encara en remembren l'aplec. Un fragment de la memòria històrica de la comarca i del país. Una església romànica en ruïnes. Un fràgil testimoni del patrimoni arquitectònic i cultural del Ripollès. Un lloc de pas d'excursionistes i boletaires. Un punt essencial del Camí de Vidabona, Núria i Montgrony. Un tram del Camí dels Països Catalans. Una ruta de senderisme cultural.

En l'actualitat aquest santuari es troba en risc imminent d'esfondrar-se. De fet, la paret nord ja ha començat a caure. Si no s'hi fa res aviat, el temps ho engolirà tot i només en quedaran testimonis documentals.

- Què pot ser?

Perquè Vidabona torni a batejar caldrà connectar part del seu esperit original amb el present, amb les necessitats i anhels de la gent d'ara, amb les paraules d'avui. Convindrà crear i nodrir unes arrels noves capaces de mantenir viu l'interès a les generacions futures per tal que tota aquesta il·lusió i esforç tinguin sentit.

• Què cal fer?

1- Crear una associació que gestioni el projecte i l'espai, o bé demanar la implicació d'alguna de ja existent.

2- Sol·licitar que sigui declarat bé cultural d'interès local.

3- Obtenir els permisos necessaris per a la seva recuperació i la cessió de l'espai per a ús públic.

4- Preservar i restaurar les pintures al fresc de l'interior de la nau.

5- Consolidar el que queda d'edifici per evitar que s'enruni més.

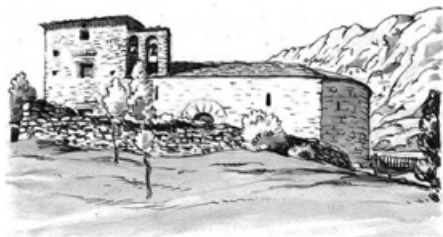
6- Netejar l'interior i l'entorn.

7- Fixar uns panells amb informació històrica, ecològica i arquitectònica.

8- Recuperar la font que hi havia perquè torni a brollar.

9- Definir el projecte de rehabilitació.

10- Sol·licitar algunes subvencions públiques per a aquests propòsits.

Santa Maria de Vidabona. Dibuix de Josep Ribot (entorn al 1925). © Hereus de Josep Ribot i Calpe

Resum de les diverses actuacions i estat actual del projecte

16 de febrer del 2022

Trobada informativa davant de la portalada del monestir de Santa Maria de Ripoll (hi coincidiren representants de diverses institucions per parlar de qüestions tècniques sobre la conservació del claustre). Com ja havien anunciat prèviament, Emma Sala i Florenci Crivillé hi acudiren i s'adreçaren als tècnics reunits (representants del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya, del patrimoni cultural del Bisbat de Vic i dels Serveis Territorials del Departament de Cultura a Girona), per exposar resumidament el projecte i lliurar-los exemplars del dossier *Dignificació i regeneració de l'antic santuari de Santa Maria de Vidabona* i uns CD amb diverses fotografies de l'estat de l'edifici entre els anys 2012 i 2022.

24 d'abril del 2022

Atès que es continuava sense rebre resposta a les dues peticions fetes a l'Ajuntament (setembre 2021 i febrer 2022), Emma Sala i Florenci Crivillé es reuniren amb membres de l'Associació de persones veïnes i amigues d'Ogassa i de l'Associació Esportiva Vidabona per exposar els passos fets i informar de la implicació de particulars i d'entitats. Les dues associacions es van adherir a la proposta i s'oferiren per fer arribar una nova sol·licitud al consistori (que fou entrada al registre municipal el 13 de juny) i reclamar una entrevista. També quedà sense contestació.

13 de juliol del 2022

Trucada de F. Crivillé a l'Ajuntament d'Ogassa per demanar resposta a la sol·licitud entrada per Emma Sala el 18/2/2022. Crivillé facilita el seu número de telèfon mòbil i el correu electrònic.

13 de juliol del 2022

Tramesa d'un whatsapp de F. Crivillé a Josep Bellvehí, administrador de les propietats d'Agrícola y Forestal La Cortada, SL (a la qual pertany l'entorn del santuari) per parlar de la qüestió.

27 de juliol del 2022

Josep Bellvehí, amb el seu totterreny, porta Crivillé a visitar Vidabona per la pista forestal (que actualment queda tallada a uns 300 metres abans d'arribar a l'edifici). Si tot es desenvolupa segons està previst i es compta amb la subvenció sol·licitada, a final d'aquest any 2023 o a primers del 2024 quedarà enllestida. S'observa l'estat actual de les ruïnes i es fan algunes fotografies.

15 de setembre del 2022

Florenci Crivillé, que des del juliol ha anat telefonant diverses vegades a l'Ajuntament d'Ogassa (sense resultat), rep una trucada de l'alcalde, Josep Tremps. Diu que cal saber qui són els propietaris de Vidabona. Se l'informa que l'edifici és del Bisbat de Vic i que l'entorn i el bosc pertanyen a Agrícola y Forestal La Cortada, SL (finca de Vidabona). Sol·licita que els propietaris indiquin –per escrit– que no tenen cap objecció al projecte.

16 de setembre del 2022

F. Crivillé telefona a Dani Font Montanyà, responsable del patrimoni cultural del Bisbat de Vic, per comentar la conversa amb l'Alcalde d'Ogassa. S'acorda fer una trobada entre Font i Crivillé a Vic l'11 d'octubre.

19 de setembre del 2022

Dani Font trameta a Crivillé –per correu electrònic– un document en què comunica que la Delegació Episcopal del Patrimoni Cultural del Bisbat de Vic considera oportú que s'iniciïn els treballs per declarar l'antiga església parroquial de Santa Maria de Vidabona bé cultural d'interès local (BCIL) pels valors arquitectònics i històrics ben evidents. Es remet còpia de l'escrit a l'Alcaldia d'Ogassa, a Emma Sala (de l'associació PAS: Amics del Camí), a Josep Bellvehí (administrador d'Agrícola i Forestal La Cortada, SL) i a Carles Mercader (President de l'Associació de persones veïnes i amigues d'Ogassa).

21 de setembre del 2022

Carles Mercader ha rebut un document amb la notificació d'un acord d'alcaldia, en el qual recull les sol·licituds per declarar BCIL les ruïnes de Vidabona i es resol demanar un informe al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, requerir el posicionament del Bisbat de Vic, informar les entitats promotores de la iniciativa i donar compte de l'afer en el proper ple municipal que se celebri.

11 d'octubre del 2022

Florenci Crivillé es troba a les dependències del Bisbat de Vic amb Dani Font. Aquest comenta que caldria que una entitat legalment constituïda es responsabilitzés de la projectada dignificació de Vidabona. Podria ser ideal l'Associació de persones veïnes i amigues d'Ogassa.

El 2 de novembre es reuneix la comissió de Patrimoni Cultural del Bisbat i ell mateix plantejarà si serà possible encarregar a l'arquitecte tècnic diocesà la redacció d'un projecte sobre les principals actuacions que caldria fer a l'antic santuari: neteja de la runa i de la vegetació de

l'interior de l'edifici, consolidació d'alguns elements, enderrocament de la part que es troba en més mal estat, treure la brossa de l'espai del cementiri... I se sol·licitarà també l'ajuda dels serveis del patrimoni cultural del bisbat en la redacció de textos d'uns panells informatius de la història i les vicissituds del lloc.

22 d'octubre del 2022

A les 19es Trobades Culturals Pirinenques, organitzades per la Societat Andorrana de Ciències i celebrades a la població de Matamala (el Capcir), Crivillé hi aportà una comunicació amb l'esquema del treball que ara es publica. Es tractava d'uns apunts de les accions previstes, acompanyats amb imatges de la degradació de l'edifici entre els anys 2014 i 2022.

4 de novembre del 2022

Crivillé telefona a Dani Font. Aquest li fa saber que en la reunió del 2 de novembre de la Comissió de Patrimoni es parlà del projecte de dignificació de Vidabona. Indica que –en la mesura que sigui possible– el Bisbat col·laborarà amb els promotors. En una propera trobada, Font demanarà sobre les actuacions a preveure, tema que no es va tractar en aquesta passada reunió.

10 de gener del 2023

Florenci Crivillé parla amb Josep Ruiz, secretari de l'Ajuntament d'Ogassa, degudament autoritzat per l'Alcalde Josep Tremps, per intentar que es redacti el corresponent informe tècnic abans de promoure declarar BCIL Vidabona. Com que el Consell Comarcal del Ripollès i el Departament de Cultura de la Generalitat han respost negativament a la petició per fer-lo, l'Ajuntament el sol·licita al Servei de Monuments de la Diputació de Girona. El 15 de febrer es rep un decret del president en què indica que aquesta corporació se'n farà càrrec. Des del Servei demanen rebre bibliografia, fotografies i plànols de Vidabona. Crivillé els tramet tota la informació que s'ha anat aplegant.

6 de març del 2023

El Servei de Monuments de la Diputació de Girona tramet a l'Ajuntament d'Ogassa un document que conté «l'informe tècnic per a la declaració de l'antic Santuari de Santa Maria de Vidabona com a bé cultural d'interès local (BCIL). Entre altres punts, indica: «Estat de conservació: dolent, en procés de ruïna. Notes sobre la conservació: el conjunt presenta un pèssim estat de conservació i caldria intervenir-hi amb urgència per evitar-ne la desaparició. Protecció: a partir de la declaració, les pròpies d'un edifici declarat com a BCIL.»

18 d'abril del 2023

La sessió ordinària del ple de l'Ajuntament d'Ogassa recull (punt 10 de l'ordre del dia): «Expedient 169/2022. Sol·licitud de declaració com a BCIL del Santuari de Vidabona d'Ogassa». La proposta quedà aprovada en els següents termes:

Vist l'informe emès per la cap del Servei de Monuments de la Diputació de Girona que conclou: «En conseqüència, s'informa favorablement perquè, a causa de les excepcionals característiques i valors culturals i immaterials, arquitectònics i constructius, històrics i paisatgístics, es tramiti l'expedient de declaració com a bé cultural d'interès local del Santuari de Santa Maria de Vidabona d'Ogassa (El Ripollès), d'acord amb el que estableix l'article 17.2 de la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català (DOGC número

1.807 de 11/10/93)». Vist l'informe de Secretaria Intervenció sobre competència i tramitació. En exercici de les facultats del Ple de conformitat a la normativa vigent d'aplicació, per unanimitat s'aprova l'acord següent:

1. Sol·licitar al Consell Comarcal del Ripollès de Declaració de BCIL, en la categoria de Zona Arquitectònica, del Santuari de Santa Maria de Vidabona al municipi d'Ogassa.
2. Exposar l'expedient al públic durant un mes per al general coneixement.
3. Posteriorment a l'acord del Consell Comarcal del Ripollès, trametre l'expedient al Departament de Cultura per a la seva incorporació al Catàleg del Patrimoni Cultural de Catalunya.
4. Trametre aquest acord al Consell Comarcal del Ripollès a l'efecte corresponent».

16 de maig del 2023

El Ple del Consell Comarcal del Ripollès resol:

Exp. 575/2023

Mireia Grau i Sadurní, Secretària del Consell Comarcal del Ripollès, Certifico: Que el Ple d'aquesta corporació, en data 16 de maig de 2023, ha adoptat l'acord que es transcriu a continuació: "16. Acord relatiu a la declaració del Santuari de Santa Maria de Vidabona, al municipi d'Ogassa, com a Bé Cultural d'Interès Local (BCIL). Antecedents: en data 20 d'abril de 2023, RE 2888, l'Ajuntament d'Ogassa tramet al Consell Comarcal del Ripollès l'acord adoptat en la sessió plenària de data 18 d'abril de 2023, pel qual sol·licita al Consell Comarcal del Ripollès la declaració del Santuari de Santa Maria de Vidabona com a Bé Cultural d'Interès Local (BCIL). L'Ajuntament aporta així mateix l'informe favorable emès per la cap del Servei de Monuments de la Diputació de Girona en data 6 de març de 2023, que conclou: «En conseqüència, s'informa favorablement perquè, a causa de les excepcionals característiques i valors culturals i immaterials, arquitectònics i constructius, històrics i paisatgístics, es tramiti l'expedient de declaració com a Bé Cultural d'Interès Local del Santuari de Santa Maria de Vidabona d'Ogassa (El Ripollès) d'acord amb el que estableix l'article 17.2 de la llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni Cultural català (DOGC número 1.807 de 11/10/93)». Fonaments de dret: L'article 17 de la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, disposa que la competència per a la declaració de béns culturals d'interès local correspon al ple de l'ajuntament en els municipis de més de cinc mil habitants, i al ple del consell comarcal en els municipis de fins a cinc mil habitants. La declaració s'ha de dur a terme amb la tramitació prèvia de l'expedient administratiu corresponent, en el qual hi ha de constar l'informe favorable d'un tècnic en patrimoni cultural. Per tot l'exposat, realitzada la tramitació legalment establerta, es proposa l'adopció dels següents acords: Primer, Declarar com a bé cultural d'interès local el Santuari de Santa Maria de Vidabona, del municipi d'Ogassa. Segon, Notificar aquest acord a l'Ajuntament d'Ogassa. Tercer, Notificar aquest acord, juntament amb la documentació aportada per l'Ajuntament d'Ogassa, al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya perquè inscriu el Santuari de Santa Maria de Vidabona en el Catàleg del Patrimoni Cultural Català." Data d'emissió: 22 de maig de 2023 a les 11:46:08. El document ha estat signat o aprovat per: 1.- Secretaria del Consell Comarcal del Ripollès. Signat 17/05/2023 12:05 APROVAT 18/05/2023 12:34. Sotmesa la proposta a debat i a posterior votació resulta aprovada per

unanimitat dels assistents amb el següent resultat: 17 vots a favor dels Grups Polítics Junts, CP (Candidatura de Progrés), UPMcat (Unió de Partits Municipalistes), ERC-AM (Esquerra Republicana de Catalunya-Acord Municipal), AMUNT (Alternativa Municipalista) i membres no adscrits. No s'han produït abstencions. No hi ha vots en contra. I perquè així consti, i a reserva del text definitiu, expedixo el present certificat amb el vistiplau del president. Ripoll, signat i datat electrònicament.

* * *

Ara, ja declarat l'edifici com a BCIL –i malgrat que fer-ne la reconstrucció resulta inviable– quan la carretera hi arribi, en primer lloc caldrà desbrossar la vegetació acumulada i avaluar l'estat general del conjunt. Aleshores es podrà sol·licitar que s'hi duguin a terme algunes actuacions per consolidar les parts de l'immoble que així ho requereixen, recollir-ne la memòria històrica, intentar salvar les restes de les pintures que havien decorat l'interior i demanar subvencions per al projecte de dignificació. No cal dir que el procés resta obert i que serà benvinguda qualsevol col·laboració voluntària.

Dades d'ubicació:

42° 15' 00.2" N = 42° 15.0003'N = x: 435366
 2° 12' 59.3 E = 2° 12.989'E = y: 4677838
 1.292 m alt. Datum: WGS 84

Foto: Marià Morera

Foto: Antoni Llagostera

Foto: Emma Sala

Foto: Florenci Crivillé

Foto: Marià Morera

Foto: Marià Morera

Apunts d'història

L'antiga parròquia rural de Santa Maria de Vidabona pertany al municipi d'Ogassa, al Ripollès. L'edifici, molt malmès, es troba situat als vessants meridionals de la serra de Sant Amand, a 1.292 metres d'altitud. La primera referència al terme data de l'any 890 quan apareix, mencionat com a "Vltabona", en l'acta de dotació de l'església de Sant Pere de Ripoll, a la qual devia delmes i primícies. També s'esmenta el 957, quan el Comte Borrell féu donació de diferents alous al Monestir de Ripoll. I, de nou, el 979, quan Miró, Bisbe de Girona, lloga al monestir esmentat totes les seves propietats a la contrada.

Més endavant, es troba en diverses llistes de parròquies del Bisbat de Vic (1026, 1050 i 1154), sempre sotmesa, però, a la influència del monestir de Ripoll, que era el patró de l'església de Sant Pere, els sacerdots de la qual eren els encarregats de servir-hi. El 1030 apareix com a fita d'un alou situat a Ogassa i cedit al monestir de Sant Joan de les Abadesses. El 1367 el cenobi ripollès n'adquirí la jurisdicció per compra feta al Rei Pere III. No se'n tenen altres notícies fins l'any 1302, per un document indicatiu que havia de rebre el delme i les primícies del Mas Puigcambell.

Vers al final del segle XVI, a causa del poc poblament que hi havia a l'indret i de la consegüent penúria de mitjans de la parròquia, esdevingué sufragània de l'església veïna de Sant Julià de Saltor, també pobra i despoblada. Al segle XVII, en adquirir el caràcter de santuari maria, se'n va emancipar, però a mitjan segle XIX en depengué altra vegada, tot i que l'aplec principal que tenia lloc el dilluns de la segona pasqua s'hi mantingué fins als anys quaranta del segle XX. No obstant això l'edifici ja restava quasi en abandó des de la Guerra Civil quan fou saquejat. A partir d'aleshores començà la seva ensulsiada.

La caiguda d'un llamp l'hivern del 1969 arruinà definitivament la volta. Part de les restes se les van endur per reaprofitar-ne els materials. Per últim, cal dir que Lluís Maria Xirinacs elevà aquest santuari en el seu *Dietari final* a símbol-mite de la plenitud catalana i va triar un lloc molt proper –el pla de cal Pegot– per, com deixà escrit, «acabar els meus dies en la soledat i el silenci».

L'edifici

Es tracta d'una nau de 18 m de llarg i 5 m d'amplitud coberta amb volta de canó seguit lleugerament apuntada –pròpia de final del romànic– i un absis semicircular a llevant recobert amb volta de quart d'esfera, amb l'eix principal orientat vers el costat nord-oriental coincidint amb la direcció de la vall del Ter, que és per on surt el sol.

A l'absis hi ha dues finestres de doble esqueixada i a la paret de migdia s'obre una portalada, amb una arcada adovellada sota un campanar de cadireta de dos ulls i una finestra d'esqueixada simple. A la cara sud-occidental hi ha adossada una construcció posterior, la rectoria, que s'hi comunicava a través del cor.

L'estructura és feta amb carreus ben tallats, de mides variables, col·locats en filades horitzontals regulars, amb predomini dels de més grandària a l'absis i a les cantonades. La volta, però, era de lloses simplement trencades, disposades a plec de llibre i unides amb morter. L'edifici fou cobert amb lloses de pedra. La superfície exterior és llisa i no té cap element decoratiu. A l'interior de l'absis encara es poden distingir unes restes de pintures al fresc de tons blaus i marronosos, amb motius fitomòrfics.

Actualment la volta està enfonsada i el mur sud-oriental presenta una gran deformació a causa d'haver cedit i té una esquerdada vertical al lloc on hi ha la porta. A la cara externa de l'absis pel cantó nord-oriental hi ha també un gran esvoranc en procés d'enfonsament progressiu dels seus carreus exteriors. Per les característiques de la construcció es pot situar dins el segle XII.

L'aprofitament dels recursos naturals del Pirineu en època romana

La geopolítica recent ens recorda l'existència de situacions en què l'accés als recursos naturals i el seu aprofitament és de cabdal importància, pels esdeveniments que pot provocar com també pels seus efectes sobre la vida quotidiana de les persones. Per aquesta mateixa raó, una visió sobre l'accés i la gestió dels mateixos recursos naturals en una època històrica com ara la romana ens ajuda de diversa manera. Podem contextualitzar de manera més precisa els esdeveniments històrics. Podem explicar les evolucions de la vida material dels habitants del lloc. Finalment, podem apreciar la importància de les relacions entre els humans i les evolucions del clima.

La serralada del Pirineu era vista tradicionalment dins el món romà com una barrera. Tot i això, la realitat documentada mitjançant l'arqueologia i les altres evidències sobre el terreny ens mostren que aquesta part de l'imperi no era, de bon tros, desconegut ni abandonat per la presència de la civilització romana. Al contrari, les seves restes ens parlen d'un ús continuat de recursos naturals com ara els minerals, tant durant l'ocupació romana com també en els períodes que l'envolten. De la mateixa manera, el recurs hídric podia prestar els seus serveis tant pel que fa a l'extracció dels minerals, com també per altres menesters de transport, cosa que fa palesa la integració del domini d'alta muntanya dins els cicles productius dels habitants de les nostres contrades a l'època romana.

Els recursos naturals minerals

Alguns dels recursos minerals del Pirineu més interessants per a la seva explotació són els metalls. Es coneix la presència prou àmplia de mineral de ferro en diversos indrets de la serralada, des del País Basc fins a l'Arieja i Andorra. Alguns d'aquests, com ara el Goleró, Alt Urgell sembla haver estat explotat abans de l'època romana (Palet *et al.*, 2006), i ho hauria estat durant tota l'edat mitjana i fins a l'època moderna (Gascón, 2013). És notable que el pas del neolític

Alan Ward i Koeck, professor d'enginyeria i membre de la junta de la SAC

al calcolític no sembla haver produït grans canvis en els usos del paisatge, si més no pel que fa a la Vall del Madriu a Andorra (Palet et al., 2013). Això correspon bé a la manca de minerals al Pirineu que proporcionin coure, o estany per fer bronze. Així, el quadre possible que se'ns desdibuixa a les nostres contrades és:

- La relativa escassetat de coure en el Pirineu (en comparació amb el ferro) sembla indicar que l'ús d'eines lítiques per les necessitats quotidianes s'hauria pogut perllongar al llarg del Calcolític. No forçosament ha de ser el mateix pel que fa a ornaments o articles de luxe, com per exemple aquells trobats en els dòlmens de l'Alt Urgell, o la cova de Montanissell.¹
- Un ús continuat dels recursos del ferro en diversos indrets amb poques interrupcions (o cap) entre l'època preromana i principis de l'època moderna.

També es coneix l'explotació d'altres metalls com ara el plom i —sovint en associació amb el plom— petites quantitats d'argent. Novament, aquestes fonts de metalls semblen haver estat explotats ja des d'abans de l'època romana, cosa que es pot identificar a causa de la pol·lució associada a l'extracció i ús del plom (Corella et al., 2021). Tot i que no tenim constància documental de l'extracció d'aquests dos metalls a Andorra, sí que s'hi han donat els efectes d'aquesta activitat a Aulús (Arieja) des del segle XIII fins a l'inici de l'època moderna. Sens dubte, l'aspecte més interessant per les Valls ha estat el transport aeri mitjançant aerosol de partícules de plom fins a la localitat andorrana del Montmalús i l'estany de l'Illa (Ward, 2022), associat a aquesta extracció. Les mines d'Aulús són tradicionalment suposades haver ja estat en activitat a l'època gal·loromana, tot i que aquest extrem ha estat posat en dubte per manca d'evidències tangibles (Dubois, 1999). Finalment, cal esmentar algunes possibles explotacions d'or, en especial a les Guillateres d'All a la Cerdanya (Morera et al., 2009) (figura 1). Aquestes haurien estat, hipotèticament, realitzades mitjançant la tècnica de *ruina montium* també emprada en el nord-oest peninsular a Las Médulas (Lleó). Ens manquen, però, evidències precises per suportar aquesta teoria. En aquest sentit, sens dubte és important l'apunt que fa (Perez-Garcia et al., 2000) relatiu a les canalitzacions d'adduïció de l'aigua, segons el qual «[...] el col·lapse resultant destrueix la major part de la infraestructura hidràulica, i [per aquest motiu] és difícil reconstruir el patró de la mineria.»

Més recentment, algunes investigacions a l'orri d'Encenera (vall dels Pessons, Andorra) semblen haver proporcionat indicis del treball sobre or, possiblement extret per garbellament del riu proper (*Periòdic d'Andorra*, 2017; Comú d'Encamp, 2017?). Esperem amb impaciència l'informe científic corresponent, quan vingui el moment. En tot cas, la tècnica d'obtenció correspondria a aquella que se sol emprar al llarg del

Figura 1. Possible zona d'extracció romana d'or a les Guillateres d'All

riu Arieja (llat.: *Aurigera*). Es pot observar, addicionalment, la circumstància geològica coincident entre els possibles jaciments d'Encenrera i de les Guillateres, ja que aquesta última es troba formada per materials quaternaris (Institut Cartogràfic i Geològic Català, 2017) dipositats pel riu Duran i afluents que tenen les seves fonts a l'altra cara de la cresta que separa el circ dels Pessons de la vall de Meranges.

Ara bé, entre aquests metalls hom es pot trobar amb nivells d'aprofitament ben diferents a l'època romana. Per una banda, metalls preciosos com l'argent o l'or tindrien un ús clar en altres regions de l'imperi romà, com també pel govern central. També seria el cas del plom, àmpliament usat pels romans per complir amb diferents necessitats industrials com ara la fabricació de tubs, entre altres. Això no treu la possibilitat de l'existència d'una mineria local anterior a l'època romana, per part dels pobles presents ja en el Pirineu i que hauria estat –possiblement– estesa i desenvolupada en època romana. Tot i això, sí sembla clar que a partir de la integració del Pirineu dins l'esfera de dominació romana, l'exportació i l'ús per a finalitats alienes a la vida dels habitants locals es pot veure com una hipòtesi privilegiada.

Per contra, el mineral de ferro és bastant comú dins el món romà, amb aprovisionaments importants més propers a Itàlia a les illes (Sardenya i Còrsega) o a l'Illíria, entre altres. Per aquest motiu, el ferro que es pogués extreure del Pirineu sens dubte havia de tenir una importància menor dins el context general de l'imperi. Així, se'ns obra una perspectiva diferent, d'ús més aviat local o dins les zones perifèriques del Pirineu. En essència, aquesta situació possiblement s'hauria perllongat, tornant-se a trobar fins a l'època medieval i principis de l'època moderna, moment en què les fargues d'Andorra i de l'Arieja subministraven altres zones properes fins que l'arribada de noves tècniques metal·lúrgiques industrials (alt forn) i la millora dels mitjans de transport (ferrocarril) van reduir l'atractiu econòmic de la producció local.

Un segon recurs és la pedra, i en especial aquella amb aplicacions pel que fa a la construcció. Queda clar que la majoria del material de construcció emprat en qualsevol època històrica era d'origen local. També és així pel que fa a les construccions d'època romana, en terme general. Tot i això, es poden esmentar casos concrets en què materials com el marbre complien una funció de representació en el marc d'una construcció singular. Dos exemples concrets de pedreres pirinenques d'aquest material es troben a Campan (Bigòrra) i a Sent Biat (Comenge). El fet que es trobin làmines de marbre blanc de Sent Biat a la vil·la gal·loromana i centre termal de Montmaurin (Fouet, 1972) no ens ha de sorprendre, a causa de la poca distància que separa la pedrera del lloc en què es va fer servir. Per contra, la troballa tant de marbre blanc de Sent Biat (figura 2) com també de *crustae* de marbre verds i vermells de Campan com a part del fòrum romà de *Iulia Libica* (actual Llivia, Cerdanya) resulta més sorprenent (Guàrdia, 2018).

Figura 2. Marbre blanc de la pedrera de Sent Biat

El recurs hídric

El recurs hídric és el recurs principal diferenciador entre la muntanya i la plana, i ja era així en època romana. En terreny relativament pla –com ara al llarg de l'Ebre o la Garona– el poc pendent i grans volums d'aigua disponibles converteixen els rius en vies de transport per excel·lència, en especial quan es tracta de càrregues pesades. Ja era així abans de l'època romana, quan els rius s'havien convertit en un dels mitjans privilegiats per assegurar la comunicació entre els establiments comercials de la costa (fenicis i grecs), i els poblats situats més terra endins. Ara bé, els rius pròpiament de muntanya plantegen dificultats pel que fa al seu ús com a mitjà de transport a causa:

- Dels seus pendents, associats a corrents que faciliten la locomoció en el sentit de la baixada, però l'impedeixen en l'altre.
- D'un cabal variable en l'època preindustrial, quan encara no existien obres d'enginyeria modificant la quantitat d'aigua present als rius. Aquesta esdevenia sigui excessiva (durant la fosa de la neu a la primavera), sigui insuficient (final d'estiu i tardor).

D'aquesta manera, podem obviar gairebé totalment l'ús dels rius del Pirineu com a mitjà de transport directe en l'època romana. La situació seria contrària a aquella d'altres rius de l'imperi, entre els quals podem destacar el mateix Tíber, el Roine, o el Rin (*inter alia*: Jansma, Henca i Kosian, 2014 sobre la datació dels mateixos entre els segles 2 i 3 n. e.). Àdhuc s'ha tingut constància de l'existència de vies d'aigua artificials com serien el port artificial d'Ostia o el *Canale Anfora* a Aquileia (figura 3).

En aquests casos, la presència de barques fluvials o gavarres ha permès precisar tècniques de construcció datant del segle primer n. e. que consistien tant en la costura de les planxes del fons de la barca (Beltrame i Gaddi, 2013), com en l'ús de claus de ferro i d'un pal de bandera segons la tradició constructiva gal·loromana (Pomey, 2011). En les nostres contrades, però, encara que s'haurien pogut emprar algunes embarcacions lleugeres amb aquest estil constructiu per efectuar baixades dels rius, tornar a remuntar el curs de les aigües hauria estat difícil o poc econòmic

Figura 3. Port artificial d'Ostia (Roma). Font: Openstreetmap

en termes d'esforç. Per aquest motiu, sembla difícil considerar que els rius del Pirineu s'haguessin emprat, en època romana, per cap altra tasca de transport que no sigui la flotació de fusta. Una altra cosa és si els volums de fusta necessaris per a les empreses romanes hagin requerit anar a buscar-la tan amunt a la muntanya o si, al contrari, la fusta disponible a cotes més baixes hauria pogut cobrir les necessitats romanes de la construcció tant terrestre com naval.

Això no implica que els rius del Pirineu no hagin participat en la formació de les vies de comerç, ans el contrari. Podem constatar fàcilment que la majoria dels nuclis d'habitació principals es troben a la junció de diferents valls, i això fins a l'època moderna. És així tant per Andorra la Vella, la Seu d'Urgell, Llívia (Cerdanya), etc. Es pot fer la hipòtesi que aquests establiments amb presència a l'època medieval podien haver complert el mateix paper en èpoques anteriors: el de ser un punt de trobada, de fires i mercats, de venda de l'excés agrícola i d'adquisició de productes importades des d'altres regions de l'imperi. Només existeix un problema amb aquesta visió dels cicles comercials del Pirineu en època romana: no tenim cap testimoni directe ni que els centres de població estiguessin en els mateixos indrets que a l'època medieval –amb comptades excepcions, com ara Llívia–, ni tampoc que les estructures comercials s'haguessin organitzat de la mateixa manera que a l'època medieval. A finals del ferro i l'època romana, es pot postular més aviat una economia agrícola essencialment d'autoconsum dels habitants nadius de les nostres contrades. Però, fins i tot amb aquesta precisió, és raonable suposar que el terreny relativament pla al llarg dels cursos dels rius devien constituir, aleshores com ara, el traçat privilegiat de les vies de transport i comerç allà on no era imprescindible passar per passos més elevats. Així, l'aprofitament dels rius com a mitjà de transport sens dubte no era directe, sinó indirecte en època romana com a pas de menor dificultat entre les diferents poblacions.

Com s'ha comentat anteriorment, els romanes van fer servir la força de l'aigua per la tècnica de *ruina montium*. Independentment de si la seva aplicació hagi existit realment a les Guilleteres, és conegut l'ús de conduccions d'aigua per poder separar l'or natiu dels sediments. En aquest sentit, seria realment interessant saber si han pogut instal·lacions del tipus *chrysoplusia*² documentats en època romana a Las Médulas i Astorga (Astúries) (Bird, 2004). Aquí també, els materials emprats –sobretot la fusta– fan que serà difícil detectar i conservar restes de les operacions de separació d'or dels sediments en rius com ara l'Arieja. Però sempre podem conservar-ne l'esperança.

Finalment, podem destacar les possibilitats que proporcionen els rius de muntanya com a font de força motriu. En una època en què la principal font d'energia mecànica era la força dels humans i de les bèsties, poder disposar d'una font d'energia hidràulica era, sens dubte, un atractiu important que obria possibilitats pel que fa a la petita transformació industrial en aquesta regió. A més, es coneixen a bastament exemples de rodes d'aigua romanes, tant en forma d'evidències materials³ com també documentals. En Vitruvi en trobem una descripció suficientment completa per poder fer un esbós del funcionament de la màquina (figura 4):

Rodes d'aigua i molins d'aigua

"2. Les rodes d'aigua giren seguint el mateix principi [la força de l'aigua impulsa la roda]. Tot es construeix de la mateixa manera, exceptuant que es fixa un tambor amb dents en un extrem de l'eix. Gira verticalment sobre un dels seus cantons, dins el mateix pla que la roda. Al costat d'aquest tambor hi ha un segon tambor, també equipat de dents, però emplaçat horitzontalment, i connectat a la pedra del molí. Així les dents del tambor connectat a l'eix fan moure les dents del tambor horitzontal, i fan girar el molí. Una tremuja hi és penjada per damunt, lliure el gra al molí, i així s'obté la farina."

De architectura, Vitruvi, Llibre 10, Capítol 5. (Traducció de l'autor.)

Desconeixem si Vitruvi tenia coneixement tan sols de les rodes d'aigua verticals amb adducció inferior (ang.: *undershot water wheel*), o si també coneixia les rodes amb adducció superior (ang.: *overshot water wheel*). Aquesta segona variant va ser emprada a Barbegal al segle 2 n. e. i, per aquest motiu, podem suposar que es coneixia i es va implementar igualment a la zona pirinenca per la seva millor idoneïtat per les característiques dels nostres rius.⁴

Ara bé, aquest tipus d'operació té algunes característiques que li són pròpies en zones de muntanya:

- Els rius de muntanya disposen de grans desnivells, però de poc cabal d'aigua. Això obliga a l'ús de manera gairebé exclusiva, d'entre les tècniques conegudes dels romans, de la roda hidràulica vertical.
- Cal un sistema de canalització d'aigua, per conduir l'aigua des d'un nivell superior del riu (presa) fins a la part superior de la roda.
- L'operació es pot dur a terme de manera irregular al llarg de l'any. El model ideal és entre temporades (finals de primavera, tardor), moment en què existeix suficient aigua als rius per poder operar la roda, però sense un excés que caldria apartar amb un canal de desviació.

En principi, doncs, hauria de ser relativament fàcil identificar restes d'instal·lacions romanes. Llevat, és clar, del problema que els mateixos indrets que van resultar idonis pels romans per a la construcció de molins de blat o de serradores de fusta hauria servit igualment bé pels mateixos menesters a les generacions posteriors. Aquest fet, relacionat amb l'augment de població al llarg de la segona meitat de l'edat mitjana fa que tots els emplaçaments en què es van construir rodes d'aigua en època romana sens dubte han estat readaptats i construïts de nou posteriorment. Ens trobem, així, amb el mateix problema per identificar restes romanes industrials que per trobar restes de les seves construccions civils al centre de nuclis de població quan aquests encara són habitats.

El segon pendent del problema de la identificació de les instal·lacions és la similitud entre

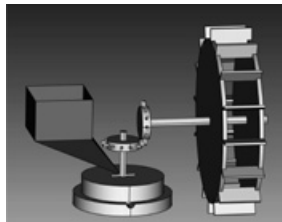

Figura 4. Reconstrucció d'un molí romà. Per no sobrecarregar el gràfic, no s'han representat aquí el canal d'adducció superior de l'aigua que alimenta la roda, el desaigua inferior ni el mur de separació entre la canalització d'aigua i l'espai de molta del cereal

les tecnologies emprades al llarg de segles; fins a la introducció de la roda catalana d'eix vertical (s. 15/16), no devia variar gaire l'esquema de base del molí fariner situat en un riu de muntanya. Per il·lustrar-ho, a la figura 5 trobem la reconstrucció dels principals elements d'una instal·lació d'aquests tipus: de les tecnologies que la configuren, cap era desconeguda al segle 1 n. e..

Finalment, un ús addicional de les aigües en època romana és l'aprofitament de les aigües calentes com a centre balneari, associat o no amb el culte d'una divinitat. Aquest costum, possiblement relacionat amb el substrat gal, és documentat materialment tant a la Cerdanya (Dorres) com a Comminges (Montmaurin). Això no impedeix la possibilitat que les altres

fonts d'aigua termal existents al llarg de la serralada, tot i que no en disposem de la prova. Així, indrets com ara Acs (Arieja) o Escaldes (Andorra) podrien –potencialment– haver estat emprats en aquest sentit en època romana o àdhuc anteriorment. Tot i això, ens trobem davant d'un doble problema amb aquesta interpretació hipotètica. En primer lloc, aquest ús no s'hi ha pogut documentar material, cosa certament enutjosa. Addicionalment, l'expansió dels nuclis de població i la intensificació de la presència antròpica en tots dos casos fan que possibles restes de construcció serien difícils de detectar –encara que hagin pogut sobreviure als segles d'ocupació posterior–. El segon problema és que es tracta en tots dos casos d'indrets propers o incorporats a assentaments importants,⁵ cosa que és contrari a la configuració de la majoria de santuaris o centres termals associats a divinitats de la naturalesa. Per aquests motius, i en l'espera d'evidències concretes a favor o en contra, suposem que difícilment totes les fonts d'aigües termals pirinenques haurien estat aprofitats com a centres termals en època romana, sinó tan sols uns pocs que tinguin característiques concretes i –probablement– una tradició local com a manifestació religiosa. En aquest àmbit, però, ens estem trobant de ple amb el nostre profund desconeixement de les religions dels habitants preromans d'aquestes contrades.

La ramaderia i els usos silvícoles

Una característica constant al llarg del període preindustrial és el cost del transport. No és que fos impossible, sinó que resultava extremadament costós. Per aquesta raó, els patrons de producció privilegiaven solucions que permetien aprofitar qualsevol desplaçament, complint si pogués ser amb més d'una finalitat. Es tracta d'una modalitat d'aprofitament múltiple del paisatge.

En el cas del Pirineu, es coneixen situacions d'aprofitament dels estats geogràfics més elevats –l'estrat anomenat alpi– per les necessitats del pastoralisme. Mitjançant un

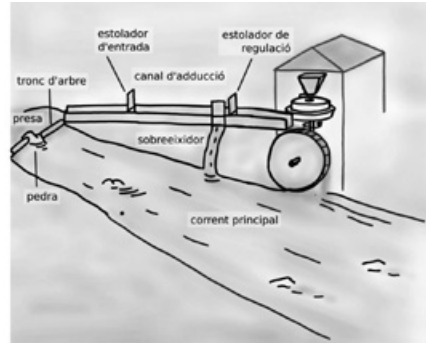

Figura 5. Reconstrucció del funcionament d'un molí fariner impulsat per una roda d'aigua vertical

mecanisme de transhumància local estiu-hivern, s'aprofitava les capacitats de locomoció del mateix bestiar per fer l'alternança entre els prats de vora del riu a baix a la vall (hivern), i els prats elevats (estiu). S'han detectat els senyals d'aquesta activitat sobretot a través de les variacions pol·líniques, que ens desdibuixen variacions en el paisatge compatibles amb un efecte antròpic, i això des del Neolític antic al cinquè mil·lenni a. n. e. (Palet et al., 2006). Curiosament, els tipus d'activitat de ramaderia semblen haver mantingut les seves formes fins a l'època moderna, tot i que amb possibles canvis d'intensitat especialment a partir de la segona meitat de l'època medieval.

L'època romana forma part d'aquest interval; sense disposar de totes les evidències materials que serien desitjables que siguin datables estrictament a aquest moment temporal, sembla raonable suposar que l'activitat pastoral a l'època romana tenia –a grans trets– les mateixes característiques que abans i després. Això ens obra una sèrie de conseqüències pel que fa als cicles productius, econòmics i comercials.

La primera és una necessitat de guardar la carn dels ramats per poder-ne disposar tot l'any fins i tot a fora de l'època dels naixements, cosa que implica el coneixement de tècniques *ad hoc* de conservació. Si bé es pot contemplar la possibilitat de consumir totalment una bèstia petita com ara una cabra en una sola ocasió, no és així per animals més grossos com ara els suïds o els bovins. En aquest sentit, és interessant notar el coneixement dels *pernae Cerritanae* –concepte que es pot traduir com «pernils de la Cerdanya»– dins l'entorn romà, així com altres formes de carn salada.

per<n>ae optimae petasonis sive Menapicae vel Cerritanae

ital(icum) po(ndo) unum

(denarii) XX

Aurelius Valerius Diocletianus, *Edictum de pretiis rerum venalium*, L. IV de carnis.

Això ens obre la porta a una comercialització dels productes carnis del Pirineu en altres regions de l'imperi. De la mateixa manera, podem imaginar que la tradició formatgera de les nostres contrades devia nàixer originalment per la necessitat de conservació de la llet dels ramats ovins, caprins o bovins, formatges que de la mateixa manera serien susceptibles de ser exportats com a especialitats gastronòmiques de la muntanya.

Així, si prenem un exemple concret que consisteix en el càlcul del cost de la exportació de pernils de la Cerdanya fins a Roma, podem calcular els costos aproximats següents, seguint la metodologia exposada a Ward, 2020.

	Cost en equivalent de pes de blat
Des de Iulia Lybica fins a Ruscino	434,5 kg de blat / tona transportada 79,8% del cost total
De Ruscino fins a Ostia (Roma)	110 kg de blat / tona transportada 20,2% del cost total
Cost total	544,5 kg de blat / tona transportada

Tenint en compte els costos extrets de l'Edicte de preus de Dioclecià, sabem que el valor del blat estava fixat en 100 *denarii* per *modius castrense* (12,93 L). Emprant una densitat mitjana d'uns 760 grams per litre, arribem a un cost aproximat de 100 *denarii* per 9,83 kg o 10,18 den/kg.

Per altra banda, l'Edicte fixa els preus màxims teòrics del pernil pernil de primera qualitat en 20 *denarii* per *pondius italicus* (328 g), valor que es converteix en 60,97 den/kg. Així, el cost del transport d'una tona de pernils valorats en preu de venda en 60.970 *denarii* fins a Ostia hauria estat tan sols l'equivalent de 5.543 *denarii*, un sobrecost inferior a 10% del seu preu i sens dubte molt inferior al marge comercial obtingut pel mateix importador. D'aquesta manera, queda clar el potencial interès econòmic de l'operació en temps romans.

En sentit invers, hem de tenir present que cal un abastament de sal, per dos motius: un és la mateixa existència dels ramats, que necessiten aquesta aportació per suplementar el seu règim alimentari d'origen vegetal. L'altre motiu són les tècniques de conservació tant de la carn com dels formatges. Així, arribem a la conclusió de la necessitat de disposar de circuits d'importació de sal cap a les zones pirinenques que siguin pobres en aquest mineral. Pel que fa a la zona Andorra-Cerdanya, es plantegen dues alternatives, una a partir dels dipòsits de Gerri de la Sal (Pallars Sobirà) i la segona a partir de la «muntanya de la sal» de Cardona (Bages). Segons la localització precisa del ramat, tant un origen com l'altra podien resultar òptims en termes de cost (Ward, 2020).

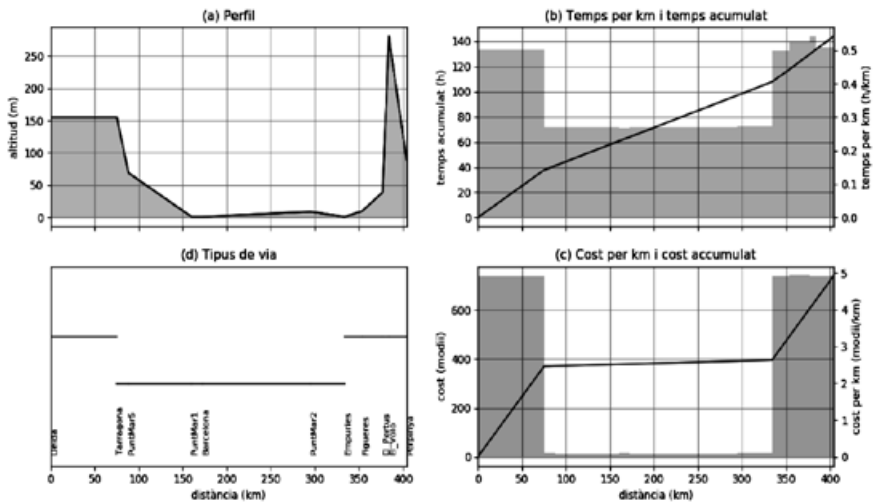

Figura 6. Càlcul del trajecte optimitzat entre Dertosa i Iulia Lybica en època romana

És interessant, però, notar que els trajectes òptims en un sentit i l'altra no havien de ser simètrics. Així, el camí més eficient per baixar productes des de *Lulia Lybica* fins al port de *Dertosa* sens dubte podia passar per la vall del Segre i una navegació fluvial sobre els rius Segre, Cinca i Ebre. Per contra, en sentit de la pujada, el transport marítim fins al port de *Barcino* o de *Ruscino* (a prop de l'actual ciutat de Perpinyà) podia escurçar el tram terrestre de la ruta, i per aquest motiu resultava més econòmic en el seu conjunt. Així, a la figura 6 es pot observar que el trajecte optimitzat de pujada comprèn dues seccions de via romana de primer ordre, però que en el seu conjunt representen gairebé la totalitat del cost del trajecte. En contrapartida, el segment intermedi que es pot fer per via marítima representa una part més important de la distància recorreguda –així com la meitat del temps del trajecte– però representa una part ínfima del cost econòmic del transport. Aquest factor sens dubte devia pesar sempre sobre tant les importacions de béns de consum com les exportacions de les produccions de les regions pirinenques, en comparació amb operacions semblants que tinguessin lloc en regions més planes o més properes a la mar de l'imperi.

Conclusions

El nostre punt de partida va ser la concepció clàssica de la serralada del Pirineu com una barrera natural. Però, en realitat, veiem que a finals de l'imperi no era una barrera sinó un terreny diferent. Aquest terreny proporcionava recursos naturals com ara els metalls, alguns com el ferro aprofitats per les poblacions locals, mentre que d'altres com el plom o l'or podien ser d'interès per altres estaments de l'imperi. Pel que fa a la pedra de construcció, el seu transport sembla haver estat sobretot al llarg d'eixos interns, amb alguna importació de pedres de qualitat des de l'exterior de la serralada. El recurs hídic no sembla haver jugat un paper decisiu per facilitar el transport pel comerç. Això explica un increment dels costos de transport per les importacions i exportacions, tot i que en absolut es pot concloure a la seva absència o manca d'interès econòmic. Al mateix temps, els rius permeten vertebrar la xarxa de camins entre els nuclis principals. A la vegada, proporcionaven una font d'energia no negligible per les necessitats de transformació industrial, tot i que aquest punt pot resultar força complicat de demostrar ja que les tècniques emprades van seguir existint de manera gairebé idèntica al llarg dels segles posteriors.

Aquesta visió sobre l'accés i la gestió dels mateixos recursos naturals ens permet arribar a algunes nocions sobre la vida quotidiana dels habitants del Pirineu. No es poden conceptualitzar com una horda de bàrbars totalment endarrerits; al contrari, coneixien les tecnologies i els mètodes industrials de la metal·lúrgia, de la producció agropecuària, així com les transformacions dels cultius mitjançant màquines. També coneixien els cicles econòmics relacionats amb el transport de mercaderia sobre llargues distàncies. Una altra cosa seria si els habitants locals eren aquells que més aprofitaven d'aquests coneixements; podem tenir la impressió que els cicles productius i econòmics més interessants quedaven sota el control de persones vingudes d'altres regions de l'imperi. Tot i això, no podem oblidar que els coneixements econòmics i tecnològics de finals de l'imperi devien servir

als habitants locals per afrontar una nova època a partir de les dues guerres entre els francs i els visigots al llarg del segle cinquè, període econòmicament més difícil i en què sens dubte el Pirineu es devia sentir més aïllat de la resta del continent.

Referències

- AURELIUS VALERIUS DIOCLETIANUS, *Edictum de pretiis rerum venalium, L. IV de carnis*. In Harsch, U., Bibliotheca Augustana, bibliotheca latina, scriptorum latinorum collectio, Hochschule Augsburg. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost04/Diocletianus/dio_ep04.html (Data d'accés: 19.04.2022)
- BELTRAME, C. i GADDI, D. (2013) Fragments of Boats from the Canale Anfora of Aquileia, Italy, and Comparison of Sewn-Plank Ships in the Roman Era, *Intl. Jour. Nautical Archaeology*, doi: 10.1111/1095-9270.12023
- BIRD, D. (2004). Pliny's arrugia water power in roman gold-mining. *Mining History: The Bulletin of the Peak District Mines Historical Society*, 15.4-5, p. 58-63.
- Comú d'Encamp (2017?). Es troben 3 forns d'explotació aurífera a l'Orri d'Encenrera. URL: <https://www.comuencamp.ad/noticies/es-troben-3-forns-d2019explotacio-aurifera-a-l2019orri-d2019encenrera> (Data de consulta: 14.03.2022)
- CORELLA, J.P. ET AL. (2021). Recent and historical pollution legacy in high altitude Lake Marboré (Central Pyrenees): a record of mining and smelting since pre-Roman times in the Iberian Peninsula, *Science of the Total Environment*, 751:141557.
- DUBOIS, C. (1999). Les mines de plomb argentifère et zinc d'Aulus-les-Bains (Ariège). *Archéologie du Midi médiéval*, 17, 1999, p. 187-211.
- FOUET, G. (1972). Le sanctuaire des eaux de «La Hillère» à Montmaurin (Haute-Garonne). *Gallia*, 30(1), p. 83-126.
- GASCÓN, C. (2013). Estudi documental de l'activitat metal·lúrgica a la vall de Vansa. En Palet, J.M. (2013), *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Cemerres (Josa i Tuixén, Alt Urgell)*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Memòria núm. 7035.
- GUÀRDIA, J. (2018). *El fórum romà de Iulia Libica i l'arqueologia urbana de Llívia (Cerdanya)*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Institut Cartogràfic i Geològic Català (2017). *Mapa de les unitats estructurals majors de Catalunya 1:1.000.000*, versió 4.
- JANSMA, E., HANECA K. i KOSIAN, M. (2014). A dendrochronological reassessment of three Roman boats from Utrecht (the Netherlands): evidence of inland navigation between the lower-Scheldt region in *Gallia Belgica* and the *limes of Germania inferior*, *Jour. of Archaeological Science*, 50. p. 484-496.
- LÓPEZ, J. B., MORERA, A. M., i FERNÁNDEZ, J. G., & FONTANALS, N. R. (2005). Cova de Montanissell (Sallent-Coll de Nargó, Alt Urgell). Operació: «Senyora de les muntanyes». *Cota zero: revista d'arqueologia i ciència*, p. 27-36.
- MORERA, J., OLESTI, O., MERCADAL, O. i CRESPO, C. (2009). El Castellot de Bolvir (Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i alt-medieval. *Tribuna d'arqueologia*, 2010, p. 281-315.
- PALET., JM, ORENGO, H.A., EJARQUE, A., MIRAS, Y., EUBA, I., i RIERA, S. (2006). *Formes d'ocupació d'alta muntanya a la vall de la Vansa (Serra del Cadí-Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs*. *Tribuna d'Arqueologia*, 2007, p. 229-253.
- PALET., JM, ORENGO, H.A., EJARQUE, A., MIRAS, Y., EUBA, I., i RIERA, S. (2013). Arqueologia de paisajes altimontanos pirenaicos: formas de explotación y usos del medio en época romana en valle del Madriu-Perafita-Claror (Andorra) y en la Sierra del Cadí (Alt Urgell). *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain, actes du colloque AGER IX*, 2013, p. 329-340.
- PEREZ-GARCIA, L.C., SÁNCHEZ-PALENCIA, F.J. i TORRES-RUIZ, J. (2000). Tertiary and Quaternary alluvial gold deposits of Northwest Spain and Roman mining (NW of Duero and Bierzo Basins). *Jour. Geochemical Exploration*, 71. p. 225-240.
- Periòdic d'Andorra (2017). S'identifiquen forns metal·lúrgics romans a l'Orri d'Encenrera, 5/9/2017. URL: <https://www.elperiodic.ad/noticia/59784/sidentifiquen-forns-metallurgics-romans-a-lorri-dencenrera> (Data de consulta: 14.03.2022)
- POMEY, P. (2011). Nouvelles perspective de recherche sur la batterie gallo-romaine, *Pratiques régionales et influences maritimes méditerranéennes*. Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 9, p. 9-16.
- WARD, A. (2008). Rodes hidràuliques de la vall d'Ordino: càlcul de la potència instal·lada, *Papers de Recerca Històrica*, 5. p. 41-50. DOI: 10.2436/20.0110.03.3

WARD, A. (2020). Roman commercial networks in the eastern Pyrenees in the Late Republic and Early Empire: a cost analysis of the transport of imports and exports. *Treballs d'Arqueologia*, 24. doi: 10.5565/rev/tda.110

WARD, A. (2022). 1258-1260, anys sense estiu a Andorra: possibles efectes econòmics i polítics durant el període dels Pariatges. *Papers de Recerca Històrica*, 10. Societat Andorrana de Ciències, p.151-156. DOI: 10.2436/20.8060.03.110

Notes

1- Per una discussió històrica d'aquestes trobades, vegeu López, 2005.

2- Separació de les partícules d'or dels sediments mitjançant la tècnica de mineria de placer (o «de la catifa»). Strabo, Geografia 3.2.8.

3- Per donar un exemple especialment impactant: la sèrie de 16 rodes d'aigua sobreposades a Barbegal (Arles).

4- Sobre la diferència entre les dues rodes i el guany de potència de les rodes amb adducció superior, vegeu Ward, 2008.

5- Podem notar que tant Acs com Escaldes es troben a l'encreuament de valls transitades, llocs propicis a l'assentament humà de caràcter agrícola i comercial, però també amb finalitats de control del territori.

Acción del Patrimonio Forestal del Estado en la profunda España

La España resultante tras la Guerra Civil Española (1936-39) quedó en manos de un régimen militar que se encargó de llevar a la práctica una política dictatorial durante las siguientes tres décadas. A partir de ese momento, todas las decisiones pasaron a ser tomadas de forma unilateral y llevaron la firma del máximo responsable de esa nueva situación política, el general Francisco Franco.

La situación en el ámbito rural, ya de por sí deprimido antes del estallido de la guerra, vió incrementada su situación de penalidades y dificultades. En la mitad norte de la provincia de Huesca, la práctica totalidad de los pueblos subsistían en condiciones muy duras y precarias. Vivían aislados en medio de inmensas montañas, comunicados únicamente por caminos de herradura con trazados inmemoriales y bastante alejados de las principales poblaciones de la provincia. Eran pueblos donde su modo de vida, al igual que sus caminos, tampoco había cambiado en nada y seguían practicando una agricultura y una ganadería de subsistencia prácticamente. Si había algún producto excedente este se cambiaba por algún otro alimento básico tal cual venían haciendo desde siempre pues el dinero circulaba muy poco. La alimentación era una cuestión que debía ser cubierta a diario y producía muchas preocupaciones a los cabezas de familia pues solía tratarse de familias más bien numerosas. Todos sus integrantes contribuían, de una forma u otra, al mantenimiento de unas precarias economías familiares con su trabajo y esfuerzo proporcional a sus edades y condición física. Así se venía haciendo de forma secular y no había perspectivas que indujeran a pensar que esa situación fuera a cambiar.

Fuera del ámbito rural, la situación tampoco era mucho mejor. Esta provincia apenas disponía de un tejido industrial consolidado y tan sólo las localidades de Monzón y Sabiñánigo, junto con la capital de provincia, mostraban algo de actividad económica que se sobreponía sobre la marcha, en plena reconstrucción de un país recién salido de una contienda civil que había dividió al país en dos claros bandos. Esa situación ya propició que comenzaran a darse

Carlos Tarazona Grasa, agent forestal a la vall del riu Isábena, investigador i divulgador, membre del CERib

los primeros movimientos migratorios desde algunos pueblos aislados hasta ciudades del entorno como Huesca, Lérida, Zaragoza o incluso Barcelona, donde era relativamente fácil encontrar trabajo.

Todas las decisiones que tomaba aquella dictadura eran de obligado cumplimiento en cualquier extremo del país y destacaron por la homogeneidad de las mismas. Se creó un Instituto Nacional de Colonización (INC) que pretendió poner en cultivo nuevas tierras y montes en manos de grandes propietarios para favorecer el reparto de la riqueza agrícola entre pequeños propietarios. Los responsables de aquel régimen también habían detectado graves problemas de erosión en diferentes puntos del país que generaban a su vez un gran desencanto entre la población afectada. Se trataba principalmente de grandes crecidas de diferentes ríos en la zona de Levante que inundaban y destrozaban amplias y fértiles vegas de cultivo. La solución no era fácil, aunque sí conocida y así fue apuntada por los expertos a los políticos del momento. Había que repoblar al máximo en aquellas zonas donde hubiera ausencia de cobertura forestal, sobre todo cuando estas se encontraban en la cuenca de recepción de cualquier embalse para evitar problemas de colmatación de los mismos. De esta forma pretendían reducir la capacidad de arrastre de aquellas lluvias torrenciales tan dañinas a la vez que recurrentes.

Por este motivo, las Confederaciones Hidrográficas ya recibieron la encomienda de comenzar a ejecutar repoblaciones en las cabeceras más deforestadas. Y así lo hicieron si bien los recursos de las mismas fueron escasos lo cual favoreció que los resultados tampoco fueran los esperados. Aquella circunstancia obligó a pensar en la necesidad de buscar una solución más efectiva a la vez que contundente. La herramienta ya la disponían pues desde 1938 se contaba con un Plan Forestal Nacional redactado por Joaquín Ximénez de Embún. Este ingeniero de montes propuso a lo largo del mismo repoblar nada menos que seis millones de hectáreas en los siguientes cien años.

Estos planes se incardinaban perfectamente con otro serio problema que acuciaba a aquel régimen dictatorial. Había zonas del país como Andalucía donde el porcentaje del paro rondaba el 30% y eso estaba generando situaciones de crispación social que temían fueran a más y acabara descontrolándose. Hay que recordar que durante esos años también escaseaba la comida y el escaso dinero que corría era imprescindible para acceder a los mismos. En ese contexto se dieron situaciones de escasez y hasta racionamiento de alimentos básicos como pan, aceite, café o azúcar.

Así las cosas, Franco decidió crear en 1941 el denominado Patrimonio Forestal del Estado (PFE). Aunque el mérito de tal creación debemos dárselo a la 2ª República que fue quien lo creó en 1935. El dictador lo adaptó a sus intereses y tras dotarlo de nada menos que cien millones de pesetas del momento, comenzó su larga andadura a lo largo y ancho de nuestro país de una forma totalmente

Carátula de un documento oficial generado por el PFE

homogénea. Se le dotó a su vez de una compleja estructura que comenzó a trabajar prácticamente desde abajo creando a su vez estructuras prácticamente idénticas en todas las provincias españolas.

Este organismo nació con el encargo en exclusiva, a costa de las competencias forestales que por entonces tenían las confederaciones hidrográficas, de llevar a cabo una ambiciosa política nacional de repoblaciones forestales allá donde las laderas estuvieran desprovistas de cobertura vegetal. Aunque el PFE nació con una gran carencia pues el Estado en esos momentos apenas tenía propiedades con vocación forestal. Pero esto nunca llegó a ser un problema pues la ley dotó al PFE de varias herramientas para superar dicha carencia. Uno de sus artículos fijó que la forma de conseguir esos terrenos para el Estado habría de ser a base de compra directa a sus propietarios, mediante la fórmula de consorcios, o si ninguna de estas opciones servía, mediante la expropiación de los mismos. Y aún se dotó de otras herramientas igualmente efectivas. Creó las figuras de la *Zona de Interés Forestal* y los *Perímetros de Repoblación Obligatoria*. De tal forma, quien tuviera terrenos incluidos dentro de estas figuras tenía la obligación de repoblarlos en las condiciones y plazos que le fijaba el PFE. Y si no podían asumir tal obligación por sí solos, cosa que fue lo más habitual entre los afectados por esas figuras, siempre les quedaba la opción de la venta o el consorcio de sus terrenos.

En poco tiempo el PFE comenzó a disponer de terrenos con clara vocación forestal en los que poder repoblar. A partir de ese momento los ingenieros de montes comenzaron a redactar sin parar proyectos de repoblación que cada vez afectaron a más y más terrenos en todo el país. Si nos centramos en la provincia de Huesca, aquí se declararon en 1952 dos Zonas de Interés Forestal que afectaron a la *Sierra de Alcubierre* y a la *Comarca del río Guarga*. Además, se declararon hasta veintidós Perímetros de Repoblación Obligatoria: *Cuenca del Pantano de El Grado y Mediano* en 1952; *Pardina de Alavés y Solanilla* (1953); *La Garcipollera, Pardina Isábal, Pardina Güé, Artaso, Cuenca del Noguera-Ribagorzana, Solana Val Ancha, Tierra de Biescas y Boráu*, en 1955; *Castillo de Orús, San Juan Bajo, La Galocha y Comarca Noroccidental de Jaca* en 1956; *Javierrelatre, Latre, Latrás, Sierra de Ayerbe, Cuenca del río Matriz, La Guarguera, Solana de Burgasé y Cuenca del pantano de Mediano* en 1958; *Cuenca del pantano de Jánovas* en 1961 y *Cuenca del pantano de Santa Ana y Cuenca del río Isábena* en 1965. La realidad del resto de provincias españolas fue muy similar aunque obviamente, adaptado a la realidad y posibilidades forestales de cada una de ellas.

Con el anterior listado quedó sobradamente solventado el inicial problema de la falta de terrenos sobre los que repoblar. A partir de ese momento los ingenieros de montes del PFE comenzaron a redactar infinidad de proyectos de repoblación forestal más locales, incluidos todos ellos dentro de cualquiera de los espacios declarados como de repoblación obligatoria del anterior listado. Aquellos ingenieros redactaron también el denominado *Informe Previo* imprescindible para cada uno de los montes que adquirió a sus propietarios. En él quedó fijado, en base a los terrenos de cultivo y sus producciones, las zonas de pinar de diferentes calidades, la orientación de dichos pinares y la calidad de su suelo, las áreas de pastizales naturales o la cantidad y calidad de recursos forestales

susceptibles de ser extraídos (leñas, madera o carbón principalmente) el precio final de cada monte. Ese precio resultante sería la referencia que posteriormente usarían los responsables del PFE para fijar el precio que finalmente pagaron a quienes vendieron. Hay que señalar aquí y ahora, que las instrucciones emanadas desde Madrid sobre este particular siempre tendieron a valorar a la baja aquellas propiedades.

Las negociaciones, por denominarlo de alguna manera, siempre estuvieron directamente condicionadas por el contexto político del momento, así como por una legislación vigente que favorecía claramente los intereses del PFE en detrimento de los de los propietarios que vendían quienes se vieron en todo momento con muy poco margen de maniobra. En el caso de Huesca cabe señalar en este punto que quien dirigió este proceso de compra-venta a nivel provincial fue un ingeniero llamado Miguel Navarro Garnica. Según los testimonios recogidos en primera persona y de boca de varios vendedores, este siempre se distinguió por su personalidad cordial y su empatía para con los intereses de los vendedores. De hecho, se han localizado varias cartas con su firma en las que me intercedió frente a sus superiores en Zaragoza y Madrid, en una clara defensa de los intereses de varios vendedores. Lamentablemente, ninguna de aquellas misivas fue tomada en cuenta. Esta situación, aun a tenor de la escasa información que se dispone de lo ocurrido en otras provincias españolas, bien puede decirse que debió tratarse de una excepción pues el resto de ingenieros se limitaron a cumplir con su cometido sin preocuparse de nada más.

En cualquier caso, el procedimiento seguido en esos procesos de compra-venta fue idéntico para todas las provincias españolas. El primer paso que dieron los propietarios de los pueblos que vendieron integras sus propiedades al PFE, fue la obligada presentación de un *escrito de ofrecimiento de venta* ante el PFE. En él, todos los vecinos previo acuerdo alcanzado entre ellos, fijaron un precio que ante el desconocimiento de cual podía ser el precio real del conjunto del pueblo, siempre tendieron a fijarlo por lo alto. En muchos casos este escrito de ofrecimiento de venta colectivo incluyó a su vez un desglose con el importe que correspondía a cada vecino en función de su aportación individual. A este escrito les respondía el PFE con otro en el que casi siempre ofreció un precio inferior al solicitado por los anteriores. A pesar del disgusto inicial de los propietarios pues pocas veces vieron colmadas sus aspiraciones dinerarias, antes o después acabaron aceptando las condiciones del PFE mediante la presentación del pertinente *escrito de aceptación*. Hay que recordar en este punto que sobre ellos seguía pendiendo la obligación de repoblar sus montes incluidos dentro de alguna de las figuras antes mencionadas. Todos habían asumido que aquello era imposible de ejecutar por sí mismos. Al mismo tiempo y ante esa tesitura, muchos dueños de aquellas

Cartel que colocaba el PFE a la entrada de una repoblación anunciando que se trataba de un consorcio

casas vieron en esa situación forzada, un buen momento para dar un giro total a sus vidas. Muchos de aquellos padres querían dar a sus hijos una vida mejor que la que ellos mismos habían tenido. Y aún a pesar de las incógnitas que les generaba marchar a vivir a otro lado y emprender una nueva vida, sabían que sus condiciones de vida en general iban a mejorar.

Solventado este paso y una vez alcanzado el acuerdo fue el momento de verse las caras y juntarse todas las partes en un notario para proceder a la firma de la escritura de compraventa. Fue en este punto cuando surgió un imprevisto con el cual ningún vendedor contaba. Todos ellos pensaban cobrar en mano el importe total que les correspondía tras firmar la escritura. Pero resultó que, como era muy habitual en aquellos años, casi nadie tenía declarado en el Registro de la Propiedad la totalidad de sus propiedades. Lo habitual era declarar un 50% como máximo de su propiedad de tal forma que sólo pagaban la contribución rústica de una parte, ahorrándose así la otra mitad. Esta circunstancia implicó que el PFE sólo les pagara en mano por aquellas propiedades declaradas en el Registro de la Propiedad. Para cobrar el dinero correspondiente a la otra parte no declarada debió transcurrir un plazo mínimo de dos años tal cual contemplaban las leyes del momento. Era el periodo que daban de plazo por si alguien reclamaba la propiedad sobre esos terrenos no inscritos. Lo cierto es que en el caso de Huesca nunca salió una segunda parte reclamando esas propiedades en cuestión no inscritas. Así pues, una vez transcurrido ese plazo mínimo de dos años y que en algunos casos se extendió hasta los tres años, las partes volvieron a citarse ante un notario donde firmaron la *escritura de carta de pago*. Ese fue el instante en el que el vendedor cobró de manos del PFE la parte retenida en su momento por lo que técnicamente se denominaba *exceso de cabida*.

Hay que decir a este respecto que esta circunstancia echó al traste más de un plan de los cabezas de familia. Ellos habían realizado sus planes contando con la integridad del dinero que les tocaba por la venta de sus propiedades. Eso les obligó a modificarlos cuando no hacer otros totalmente nuevos para ajustarlos a su liquidez económica en esos momentos. Lo más habitual fue que muchos debieron resignarse a alquilar una casa en su nueva localidad de residencia en vez de directamente adquirirla.

Solventadas ya las diferentes y complejas fases administrativas, fue ya el momento de comenzar a trabajar sobre el terreno con los trabajos de repoblación forestal propiamente dichos. Fue a partir de este instante cuando fue necesaria la participación de miles de obreros para llevar a cabo tanto las labores de preparación del terreno mediante la apertura manual de miles y miles de hoyas en el suelo, como para la plantación propiamente dicha. En el caso de la provincia de Huesca fueron bastantes los años en los que para cubrir esa demanda de mano de obra, los responsables del PFE debieron ir directamente a buscarlos hasta provincias andaluzas como Málaga o Jaén. Otras provincias españolas hicieron lo propio proveyéndose de obreros en otras provincias también del sur. Así se conformaron

Vista de una ladera completamente repoblada mediante la apertura previa de fajas

cuadrillas de entre 15 y 25 obreros que se repartieron a lo largo y ancho de la provincia oscense. Al frente de varias de ellas había un guarda forestal que era quien se encargaba de controlar el trabajo realizado a diario, su rendimiento así como de pagarles los jornales con una periodicidad generalmente quincenal aunque también semanal que era cuando llegaba el pagador desde Huesca.

A la vista de las escasas cifras de repoblación anual obtenidas en los primeros años de trabajos, los responsables del PFE apostaron por incrementarlas. Su apuesta fue por los denominados *motores de sangre*, o lo que es lo mismo, el empleo de numerosas yuntas de bueyes. Así, estas iban delante abriendo fajas sobre el terreno siguiendo las curvas de nivel. Las cuadrillas de obreros iban detrás y al encontrarse la tierra ya removida conseguían un mayor porcentaje diario de pinos plantados. De este modo consiguieron modificar al alza las estadísticas anuales de superficie repoblada. A pesar de lo dicho, el PFE siguió exigiendo aumentar aquel ritmo repoblador y de forma gradual introdujo el uso de maquinaria pesada como las máquinas buldócer. Las primeras máquinas de este tipo empleadas en Huesca fueron de origen americano pues las trajeron desde EE. UU. para construir la base militar americana de Zaragoza. Una vez concluidos aquellos trabajos fueron donadas al régimen franquista quien no dudó en ponerlas a disposición del PFE. Su aparición en la escena forestal permitió un claro aumento de la superficie plantada anualmente.

Pero para poder llevar a la práctica aquel ritmo repoblador en constante aumento, fue necesario realizar otro importante esfuerzo forestal. Partiendo casi desde cero, el PFE debió hacerse con una importante red provincial de viveros forestales en los que obtener millones de plantas cada año. En función de las características del suelo donde se repoblaba hubo que disponer de miles y miles de plántulas de diferentes variedades de pinos como el negro, silvestre, laricio autóctono o su variedad *austriaca*, o carrasco principalmente. También se crearon viveros especializados en la obtención únicamente de chopos para poder crear choperas en los sotos ribereños. Para los trabajos en estos viveros también fue necesaria infinidad de mano de obra pues todos los trabajos se realizaban de forma manual. En el norte de España también fue empleado de forma masiva el eucalipto y otras especies de coníferas de crecimiento rápido.

Aunque para lograr que los viveros produjeran millones de plantas anualmente fue necesario contar con otras infraestructuras forestales imprescindibles que fueron los sequeros. Allí se llevaban los sacos de piñas recolectadas manualmente en el monte por parte de obreros locales quienes de esta forma se sacaban unos jornales que, al igual que los que trabajaban en los viveros, venían muy bien a aquellas exiguas economías familiares de los pueblos

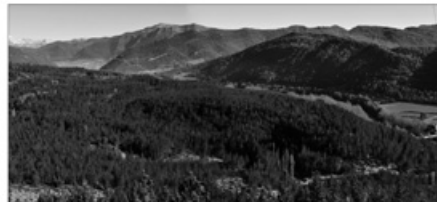
Boyero y guía junto a la yunta de bueyes abriendo fajas en una repoblación forestal en la Pardina de Viscasillas (Huesca), en 1956

próximos. Dentro de estos sequeros había una gran estufa cuya misión era calentar el aire que se canalizaba por una gran columna hueca donde se colocaban sobre una bandeja metálica las piñas de diferentes especies. El objetivo era calentar las piñas para que al abrir sus escamas liberaran los piñones de su interior. Una vez limpios y seleccionados, eran llevados a los viveros donde los trabajadores procedían a su siembra en unas condiciones de suelo y humedad controladas.

Tras nada menos que treinta años de trabajo en la provincia de Huesca (1941-1971), el Patrimonio Forestal del Estado consiguió repoblar la cifra nada desdeñable de 120.000 hectáreas, posicionándose como la quinta provincia española con más superficie repoblada. Fueron 108 montes diferentes los comprados a sus propietarios y otros 405 los que repobló mediante la fórmula del *consorcio* (el propietario cede el suelo hasta que los árboles plantados o vuelo son cortados. Una vez llegado este momento el suelo volverá a su propietario y quedará deshecho el consorcio). Este total repoblado en función de la fórmula empleada quedó repartido del siguiente modo: 75.000 ha se repoblaron sobre terrenos comprados a sus propietarios y otras 46.000 ha sobre terrenos consorciados. A nivel nacional, durante este periodo el PFE fue capaz de repoblar nada menos que 1.874.789 ha, llegando a conformarse en su momento en todo un referente a nivel europeo por la cifra alcanzada.

Durante aquellos años de intensos trabajos se realizó una labor ímproba que hoy seríamos incapaces de repetir. Pero no menos compleja es la que deben asumir las autoridades forestales actuales quienes tienen el reto de garantizar la persistencia en el tiempo de todas esas repoblaciones forestales. A ellas les corresponde gestionarlas adecuadamente, realizando los clareos necesarios en el momento oportuno, dotarlas de vías de comunicación cuando carezcan de ellas, mantenerlas libres de plagas y enfermedades forestales, etc. Todo ello requerirá de numerosa mano de obra que obligadamente deberá proceder del entorno donde se ubican estas repoblaciones pues esta es una estupenda manera de implicar a la población local en la conservación de estas masas, pero también del resto de valores naturales de cada comarca altoaragonesa.

Aunque, sin lugar a dudas, el principal enemigo a día de hoy no es otro que el temido fuego. Un verano tras otro asistimos a episodios de incendios forestales cada vez más intensos y destructivos lo que obliga a la apertura de líneas cortafuegos en estas repoblaciones, fajas auxiliares, claras y desbroces, con tal de impedir de alguna manera que las llamas acaben

Vista de los terrenos del monte de Ibort (Huesca), arriba hacia 1955 antes de ser repoblados y abajo la misma zona en 2018 con la repoblación ya bien consolidada

con estas repoblaciones. Si estas hacen acto de presencia, de nada habrá servido el sacrificio de todas las personas que en su día se vieron afectadas por aquella política forestal impuesta.

Para concluir me gustaría hacer una referencia al importante aspecto social que gira alrededor de esta impresionante labor repobladora a nivel nacional. Para mi bien merecen una mención particular todas las personas que se vieron afectadas directamente por aquella fiebre repobladora. Por un lado están todas aquellas familias enteras que un mal día debieron cerrar de forma definitiva la

Grupo numeroso de obreros en la repoblación del monte de Aineto (Huesca) hacia 1960

puerta de la casa familiar que había albergado hasta entonces numerosas generaciones, quienes con su trabajo y sudor lograron que la misma hubiera perdurado en el tiempo. Cada familia que vendió llevó una trayectoria diferente en función de sus posibilidades económicas, de la residencia de familiares en otras poblaciones más próximas o lejanas o de la consecución de un trabajo para sacar la familia adelante. Debieron ser días muy duros y tristes pues con su decisión de vender al PFE se cerraba un ciclo de varios siglos en los que la forma de vivir apenas había evolucionado. Y quizás lo peor para muchos de ellos estaba por llegar. Fueron también muchas las dudas y los temores sobre si serían capaces de acostumbrarse a vivir en una ciudad o cuánto los llevaría aprender un nuevo oficio alejados de la agricultura y de la ganadería que siempre habían practicado.

La otra reflexión me lleva a pensar en los miles de obreros andaluces que llegaron hasta el norte de la provincia de Huesca a trabajar en las repoblaciones. Según he recabado por varias fuentes, llegaron con lo puesto que solían ser unas zapatillas de cáñamo y una chaqueta fina. Algunos vinieron con maleta, aunque con bien pocas pertenencias dentro de la misma. Llegaron de un clima caluroso y debieron afrontar, sin apenas periodo de aclimatación, las bajas temperaturas y los rigores invernales de estas montañas pirenaicas. El frío calado en sus huesos y en sus manos, durante el día y también por la noche, estuvieron a punto de lograr la renuncia de muchos andaluces a aquel trabajo. Pero la imperante necesidad de ganar dinero para mandarlo a sus familias en el sur mediante giros regulares pudo tanto con estas como con otras serias vicisitudes. Fueron hombres sacrificados como pocos y sé de buena tinta que en su memoria aún perduran aquellos duros momentos vividos. Como reza el título de mi libro en el que está inspirado este artículo, así como la presentación que en octubre de 2022 realicé en Matemale, fueron tiempos de pinos aunque también de penas.

A plantar fuertes tod@s.

Els contaminants emergents a les aigües fluvials

L'aigua és imprescindible per a la vida. El cos humà conté un 70% d'aigua, que amb els anys disminueix a un 60%. Sense aigua no podríem sobreviure més de 5 dies, en comparació dels prop de 90 dies en què podríem sobreviure sense menjar, només bevent aigua.

Un 71% de la superfície del planeta l'ocupen els oceans, que representen el 97,2% de l'aigua del planeta. La quantitat restant queda repartida entre 0,008% als llacs, 0,62% als aqüífers, 2,15% en forma de gel als pols, el 0,001 % és a l'atmosfera en forma de vapor, 0,008% és als mars interiors, 0,005% és la humitat del terra i només el 0,0001% forma els rius.

Per causes diverses, l'aigua és un recurs cada cop més escàs, i per tant l'hem de cuidar i evitar-ne el malbaratament. I no som prou conscients que productes que utilitzem a la nostra vida diària poden arribar als rius i interferir en la seva regeneració natural.

La qualitat de l'aigua s'ha vist disminuïda a causa del creixement de la població i l'increment de l'activitat industrial, juntament amb la reducció de l'aigua de pluja que ha disminuït el factor de dilució.¹ Preveient la manca d'aigua, una opció és la reutilització de les aigües residuals, amb un tractament que garanteixi el mínim risc per a la salut de la població, tant pel que fa a la contaminació per microorganismes patògens (bacteris, virus, protozous, helmints), com pels contaminants químics.²

En el seu cicle, l'aigua s'evapora dels mars i els oceans, forma els núvols, que la deixen caure en forma de pluja i neu. Es filtra a través de la terra i s'escola als rius. L'aigua potable que es consumeix a les llars prové dels rius i dels recursos hídrics subterranis, i passa per una estació potabilitzadora (ETAP) per ser utilitzada com aigua de boca. Seguidament va al clavegueram i passa per les estacions depuradores d'aigües residuals (EDAR) o es llença directament als rius. L'aigua utilitzada en la indústria també va a les EDAR o, per descàrrega directa, als rius. També les dejeccions i fems de la ramaderia van als rius o s'utilitzen per a l'agricultura i per infiltració

Àngels Mach i Buch, farmacèutica i Presidenta de la SAC

van a l'aigua subterrània. Per tant, a l'aigua no sempre hi va a parar aigua neta.

En alguna part del cicle de l'aigua en què conflueixen diferents compartiments ambientals i activitats humanes es produeix l'alteració de la qualitat de l'aigua. Les vies principals d'entrada de contaminants emergents en el medi ambient són les aigües residuals, tant les urbanes com les industrials, i les d'origen agrícola i ramader. Els tractaments que reben les aigües en les EDAR no eliminen totalment alguns d'aquests compostos i així no eviten que entrin a les aigües superficials i seguidament passin a l'aigua de boca, com es pot observar a la figura 1.³

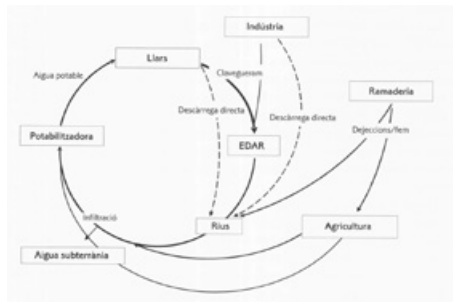

Figura 1. Cicle de l'aigua. Font: Petrovic, González, Barceló, 2003

Tipus de contaminants de l'aigua

El primer que es va controlar en les estacions potabilitzadores és la presència de **contaminants microbiològics**: bacteris, larves, col·lífags, virus...

Però també s'hi poden trobar **contaminants químics** que són perillosos per a la salut humana i el medi ambient. Aquests contaminants dits prioritaris, que són tòxics, estan regulats per la legislació. Un **contaminant orgànic persistent (COP)** és aquell compost químic resistent a la degradació en condicions naturals i que, quedant dispers en el medi ambient, és transportat a una distància considerable del punt d'emissió. Aquestes substàncies es bioacumulen a través de la cadena alimentària, els seus efectes nocius s'han demostrat àmpliament i s'han reconegut de manera generalitzada. Alguns d'ells han estat sintetitzats industrialment; d'altres s'han format com a subproductes de processos industrials o naturals. Més que els efectes aguts derivats de la presència de COP en els aliments, la principal preocupació per a la salut pública se centra en l'exposició crònica a petites quantitats, que està relacionada amb deteriorament del sistema immunitari, el sistema nerviós en desenvolupament embrionari, el sistema endocrí i les funcions reproductives.

L'any 1962, Rachel Carson va publicar el llibre *Primavera silenciosa*, en què va advertir de les profundes transformacions que s'han esdevingut al planeta, com a resultat de la intervenció dels humans a la natura i els seus mètodes de producció i les conseqüències que això tindria en totes les formes de vida al planeta. Anys després, el Programa de les Nacions Unides per al Medi Ambient (Pnuma) va establir una convenció internacional obligatòria prohibint l'ús de 12 substàncies tòxiques perilloses:

- plaguicides (aldrín, clordà, DDT, dieldrina, endrina, heptaclor, mirex i toxafè);
- químics industrials (hexaclorobenzè (HCB) i bifenils policlorats (PCB))
- i COP produïts no intencionalment (dioxines i furans).

Va fixar els criteris per a l'addició de noves substàncies i establir mecanismes de suport per

als països en desenvolupament. Els estats de la Unió Europea van signar el Conveni dit d'Estocolm l'any 2001, que va entrar en vigor el 2004 per protegir la salut de les persones, pel qual es van comprometre a reduir o eliminar les emissions dels compostos orgànics persistents clorats, eliminar-ne l'ús en la majoria dels casos, investigar sobre la seva incidència al medi ambient i la salut humana, entre altres mesures.⁴ Els països membres del Conveni d'Estocolm en van afegir nou l'any 2010 i vuit més fins al 2017. Alguns dels diversos compostos químics sobre els quals s'ha arribat a un acord no seran prohibits tots immediatament i, en alguns casos, es donarà un termini de dos a tres anys, de manera que les indústries en què s'utilitzin puguin trobar alternatives.

En aquesta llista de substàncies prioritàries s'inclouen també els herbicides (terbutilazina, les cloroacetanilides), adobs, fertilitzants, metalls pesants (plom, níquel, alumini, mercuri, arsènic, cadmi, estany), radioactivitat, etc.

Contaminants emergents

Els darrers temps, però, s'ha observat la presència cada cop més freqüent d'altres productes que s'utilitzen a la vida diària i se'ls anomena contaminants emergents, i no són eliminats pels sistemes de depuració convencionals a causa de la seva mida reduïda, com són:

- Fàrmacs, cafeïna, drogues, antisèptics, ...
- Productes per a la higiene personal com dentífrics, gels, perfums, i fotoprotectors solars, ...
- Repel·lents d'insectes i insecticides, ...
- Contaminants químics: polifluoroalquilats i perfluoroalquilats (PFA) utilitzats com a dissolvents i detergents, embolcalls per impermeabilitzar, envasos, repel·lents de l'aigua i l'oli que s'utilitzen en la indústria del tefló per revestiment antiadherent d'utensilis de cuina per la seva resistència a l'escalfor i antitaques; tensioactius aniònics que són els ingredients principals dels productes d'acció desgreixant: xampú, sabó de mans, gel de dutxa, detergent de rentadora, detergent de rentavaixelles, etc.; tensioactius catiònics que se solen utilitzar com a condicionadors: màscara capil·lar, suavitzant tèxtil; colorants sintètics, ...
- Conservants com els parabens, bactericides i fungicides, s'utilitzen com a conservants en la indústria cosmètica i farmacèutica en xampús, cremes hidratants, gels per l'afaitat, lubricants sexuals, medicaments tòpics i parenterals, autobronzejadors i dentífrics. I també són utilitzats com additius alimentaris de tipus conservant.
- Productes per a la llar: detergents, fragàncies d'ambientadors, perfluorats paper de cuina, productes per a la neteja de catifes, abrillantadors del terra, en teixits de roba d'abric impermeables o tapisseries, catifes o pintures, ...
- Additius de la gasolina, retardadors de flama, revestiment de material ignífug...
- Bisfenol A, que és un compost orgànic utilitzat com a producte químic industrial per a la fabricació de plàstics de policarbonat i resines epoxi. Els plàstics de policarbonat s'usen àmpliament per a l'envasament d'aliments i begudes, mentre que les resines s'utilitzen com a revestiments de protecció en productes metàl·lics com llaunes d'aliments, tapes d'ampolles i canonades per al proveïment d'aigua.
- Subproductes derivats de l'oxidació per desinfectar l'aigua (DBP) que es generen a

causa de la desinfecció per hipoclorit, són els trihalometans (THM) i els àcids haloacètics (HAA), entre d'altres.
 -Microplàstics, etc.

Els contaminants emergents farmacològics

Els medicaments caducats o no utilitzats no es poden llençar de qualsevol manera, s'han de portar a les farmàcies, centres de salut o llocs de recollida per ser eliminats amb els mètodes adients. Tot i així encara hi ha un percentatge de persones que els tiren als desaigües o als rius.

També cal tenir en compte que fàrmacs, cafeïna, drogues que s'ingereixen, es metabolitzen i les seves restes, més o menys modificades segons els principis actius, s'eliminen pel sistema urinari o digestiu, i acaben també a les clavegueres.

En la figura 2 es pot observar el destí dels fàrmacs d'ús humà, en bestiar, aus i peixos.⁵ A començaments del segle XXI, el 2006, es va realitzar un estudi sobre la presència de 28 fàrmacs d'elevat consum humà a la conca hidrogràfica de l'Ebre, analitzant les aigües d'entrada i sortida de 7 estacions depuradores d'aigües residuals prop de les ciutats més poblades al llarg de tota la conca (figura 3).⁶ S'hi van trobar analgèsics i antiinflamatoris no esteroidics, β-blocadors, antiepilèptics, antibiòtics d'ús humà i veterinaris, reguladors de lípids, antiàcids, antidepressius, antineoplàstics, agents de diagnòstic, antisèptics, esteroides i hormones.

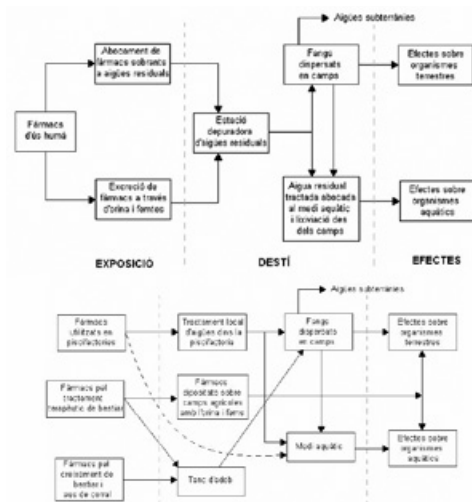

Figura 2. Font Núria Galceran, UdG 2007

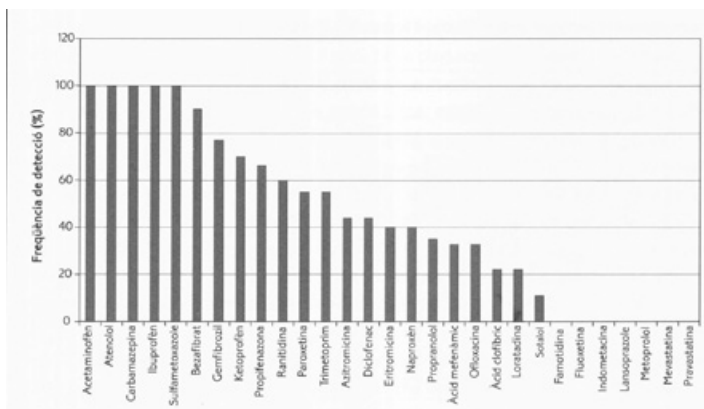

Figura 3. Estudi dels fàrmacs d'elevat consum humà detectats amb més freqüència a les aigües de riu de la conca hidrogràfica del riu Ebre (Font: Gros, Petrovic, Barceló, 2007)

En el 100% de les mostres analitzades s'hi van trobar els analgèsics paracetamol i ibuprofè, d'ús molt freqüent, el β -blocador atenolol, la sulfamida sulfametoxazol i l'antiepilèptic carbamazepina. I en altres mostres variables decreixents es van trobar els altres medicaments analitzats en aquell moment.

Els analgèsics i antiinflamatoris s'eliminen almenys en un 80% en les EDAR en canvi els beta-blocadors i els antibiòtics, resten a les aigües de sortida.

El cas de la carbamazepina (Tegretol®) és especialment preocupant perquè el principi actiu no és d'ús molt freqüent però s'elimina en la orina quasi íntegrament sense metabolitzar, sense patir cap modificació en el seu cas pel cos humà i queda a les aigües fluvials tant com n'hi és excretat.

El paracetamol s'absorbeix al 100%, es metabolitza al fetge per dues vies i s'elimina via urinària 90% (60-80 % en forma glucuroconjugat, 20-30 % sulfoconjugat i 5% inalterat) a les 24h.

En el cas de l'ibuprofè, també d'un ús molt ampli en la població, per via oral s'absorbeix en un 80% en el tracte gastrointestinal, es distribueix en sang unit a proteïnes plasmàtiques en un 99%. És metabolitzat al fetge i s'elimina principalment a nivell renal, quasi totalment a les 24 h. Un 10% s'elimina de forma inalterada i un 90% en forma de metabòlits inactius, principalment com glucurònids.

Interacciona especialment amb altres antiinflamatoris no esteroides (inclosos coxibs), antiepilèptics (hidantoines), antiagregants (ticlopidina) i anticoagulants, sulfamides, metotrexat, liti. I també amb cardiotònics (digoxina), antibiòtics quinolones, antidiabètics (sulfonilurees), diurètics (tiazides), antihipertensius (betabloquejants, inhibidors de l'ECA), corticoides, antidepressius inhibidors selectius de la recaptació de serotonina, ciclosporina i tacrolimus.

Per tant, cal estar alerta en què aquest principis actius farmacològics no puguin coincidir accidentalment en les aigües fluvials.

S'han trobat restes d'ibuprofè a la superfície de camps de conreu regats amb aigües fluvials. Per tant, el contingut dels rius pot arribar també als vegetals de l'alimentació humana i ramadera, i n'hem de ser conscients.

També s'havien detectat l'any 2002 i 2004 en analítiques estrògens continguts en els anticonceptius orals en aigües residuals, a les aigües dels rius Llobregat, Anoia i Cardener i a la costa marítima de Barcelona. Les hormones sexuals femenines indueixen respostes de tipus estrogènic en peixos a concentracions molt baixes (entre 0,1 -1 ng/L).

En el cas dels antibiòtics es desconeix si quan arriben a les aigües residuals poden reaccionar entre ells i produir efectes de resistència en els bacteris.

Els productes farmacèutics, causa de la seva concentració tan baixa, no són eliminats amb els sistemes convencionals de les EDAR, però alguns d'ells per bioreactor de membrana i per osmosi inversa es poden eliminar o almenys disminuir-ne la quantitat. S'ha estudiat a la planta pilot de l'EDAR de Castell-Platja d'Aro⁷ (Font: ICRA, i Meritxell Puente, ETS Camins Barcelona, 2013).

Diferents projectes investiguen per eliminar contaminants emergents a Espanya. La Universitat Politècnica de Madrid està desenvolupant un fotoreactor que utilitza la llum solar com a reactiu (les radiacions ultraviolades del sol).⁸

El procés d'oxidació electroquímica és un dels mètodes utilitzats en el tractament d'aigües residuals per a la degradació de diversos agents contaminants. En aquest prototipus es poden realitzar simultàniament diferents processos d'oxidació avançada, com oxidació electroquímica, fotòlisi i fotocatalisi amb catalitzadors de nanotubs d'òxid de Titani TiO₂. Aquest procés ha estat provat per eliminar l'antibiòtic ofloxací.⁹

Al Comtat d'Orange a Califòrnia, a les zones nord i central, s'ha implantat un procés de tractament de les aigües subterrànies per a eliminar els PFAS que hi són presents mitjançant processos de resines intercanviadores de ions o carbó activat granular, ubicats vora els pous d'extracció d'aigua, per a poder-la potabilitzar.¹⁰

El projecte LIFE21-ENV-ES-LIFE PRISTINE finançat per la UE integra processos d'adsorció, nanofiltració i oxidació avançada amb sensors virtuals, modelatge de processos i altres eines, per a eliminar els contaminants emergents de forma eficient (+80 %, -30 % OpEx), en el tractament d'aigües residuals i de potabilització. L'investiga Acciona, junt amb la Entidad Regional de Saneamiento y Depuración de Aguas Residuales de la Región de Murcia (ESAMUR), el Consorcio de Aguas de Bilbao Bizkaia (CABB) i altres.¹¹

Per tant, es va investigant la forma d'eliminar aquests contaminants emergents, tenint en compte que cada cop més caldrà reutilitzar l'aigua, però tots els processos complementaris encareixen la potabilització.

L'activitat humana fins i tot està impactant negativament a la qualitat de l'aigua de l'Antàrtida, com s'ha reflectit a l'estudi realitzat per l'Institut de Diagnòstic Ambiental i Estudis de l'Aigua (IDAEA-CSIC) (<https://www.idaea.csic.es/>) i l'Instituto Geológico y Minero de España (IGME-CSIC) (<https://www.igme.es/>), en col·laboració amb la Universidad de Granada i la Universidad Autónoma de Madrid, publicat al juliol del 2023,¹² que ha detectat la presència de 10 contaminants orgànics de preocupació emergent en aigües dolces i aigües marines costeres del continent antàrtic. Els contaminants persistents detectats més rellevants són els productes farmacèutics analgèsics: paracetamol, diclofenac i ibuprofè; el regulador de colesterol i triglicèrids bezafibrat; el diürètic hidroclorotiazida; l'antibiòtic claritromicina; i els antidepressius citalopram i venlafaxina; nicotina i cafeïna, el filtre UV benzofenona-1 i el producte industrial anticorrosiu tolitriazol.

El cas d'Andorra

Andorra és un país de dimensions reduïdes que rep un volum turístic amb pernoctació o amb estades d'un sol dia de 8 milions de turistes a l'any. L'any 2022 es va tancar amb més de 10 milions de pernoctacions. Els pobles de parròquies altes on es troben les estacions d'esquí són els que concentren més establiments hotelers (Soldeu, Canillo, Pas de la Casa) i la vall central.

Sent capçalera de rius cal restar vigilants perquè les seves aigües mantinguin la qualitat que els correspon.

L'any 2022 es trobaven a Andorra 46.003 places disponibles en els diferents tipus d'allotjaments del país. Els establiments hotelers es distribueixen per parròquies de la forma següent:

Parròquies	Superfície	Habitants	Hotels*	Núm. Llits	Font: www.
Canillo	121 km ²	5.160	45	7.037	estadistica.ad (2022)
Encamp	74 km ²	12.155	53	6.155	* Inclou: hotels (167),
Ordino	89 km ²	5.225	24	1.944	hostals (9), pensions
La Massana	61 km ²	11.113	33	4.581	(4), apartahotels (19),
Andorra la Vella	12 km ²	23.324	34	5.961	apartaments turístics
Sant Julià de Lòria	60 km ²	9.694	9	906	(27)
Escaldes-Engordany	74 km ²	14.917	28	5.152	
Tota	468 km ²	81.588	226	31.736	

També hi ha 155 altres allotjaments turístics que es distribueixen en 102 empreses d'explotació d'ús turístic (102) amb 2.716 habitatges d'ús turístic i 12.969 llits, 29 refugis de muntanya(29), 5 càmpings (5), una zona d'acampada, una casa de colònies, 5 albergs i 12 allotjaments rurals.

Andorra és capçalera de rius. L'Arieja neix al circ de Font Negra, a 2.400 m d'altitud entre Andorra i el departament dels Pirineus Orientals, passa pel Pas de la Casa i travessa la frontera 11,3 km més avall en direcció nord per ajuntar-se a la Garona a Portet-sur-Garonne, al sud de Tolosa a 170 km.

La Valira d'Orient neix al cercle de Pessons, passa per Canillo i Encamp durant 24,1 km fins ajuntar-se amb la Valira del Nord. Aquesta, provinent del cercle de Tristaina, passa per Ordino i la Massana, i 14,6 km més avall, s'ajunta amb la Valira d'Orient i forma la Gran Valira entre Escaldes-Engordany i Andorra la Vella. La Gran Valira passa per la capital, passa per Sant Julià de Lòria, travessa la frontera i desaigua al riu Segre, a 12,34 km, a la sortida de la Seu d'Urgell. I el riu Segre desaigua al riu Ebre uns 200 km més avall, a Mequinensa.

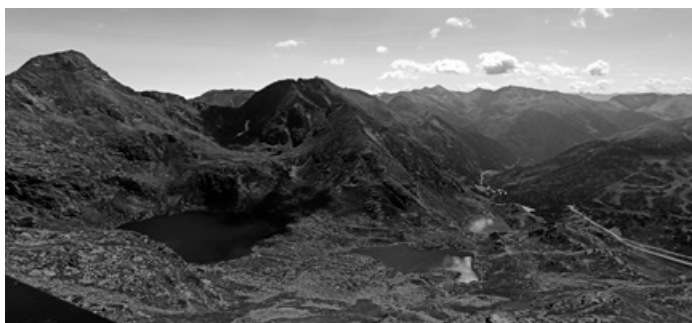

El riu Arieja a l'estany de les Abelletes abans d'arribar al Pas de la Casa

Toll bullidor, a la Valira d'Orient

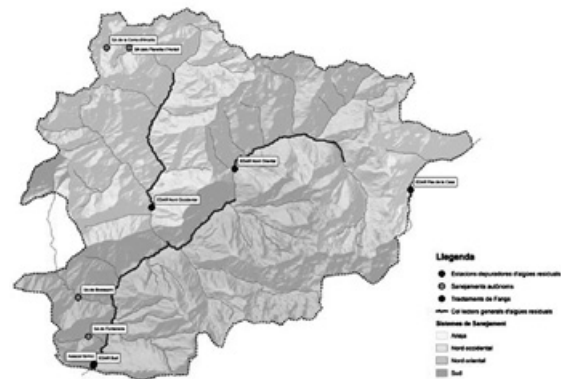
Estans de Tristaina, naixement de la Valira del Nord

Les estacions depuradores d'aigües residuals (EDAR) d'Andorra

El Pla de sanejament divideix el país en quatre sistemes principals de sanejament que es tracten de manera independent.¹³ Estan dissenyats per poder assumir les variacions demogràfiques causades per la fluctuació del nombre d'habitants, atès el caràcter turístic del país, i ubicades al final de cada una de les quatre conques fluvials.

El conjunt d'aquestes instal·lacions està dissenyat

Font: Ministeri de Medi Ambient, Agricultura i Sostenibilitat

per tractar l'aigua residual generada per una població de fins a 165.000 equivalents-habitants (segons el cens del 2016 de 78.264 habitants). Les EDAR depenen del Ministeri de Medi Ambient, tot i que el funcionament està delegat a UTE (unió temporal d'empreses).

EDAR del sistema sud

Situada al punt més baix del país, al costat de la frontera del riu Runer, recull les aigües residuals de les parròquies de Sant Julià de Lòria, Andorra la Vella, Escaldes-Engordany i Encamp. Inaugurada l'any 2004, té una capacitat de tractament de 30.000 m³ per dia, amb una capacitat de tractament de 100.000 habitants-equivalents.

És de tipus biològic de fangs activats, amb eliminació de nitrogen i fòsfor per via biològica, deshidratació i assecatge tèrmic de fangs. Està gestionada per l'UTE Acciona – Ecotècnic.

EDAR del sistema nord-occidental

Situada al nucli d'Anyós, tracta l'aigua de les parròquies de la Massana i Ordino i es va acabar de construir durant l'any 2002 i ampliar el 2011, amb una capacitat de tractament de 33.333 habitants-equivalents. Té un sistema convencional de fangs activats.

EDAR del sistema nord-oriental

Entre el Santuari de Meritxell i Canillo se situa l'estació depuradora més moderna d'Andorra. Inaugurada l'any 2006 i amb una capacitat de tractament de 17.000 habitants-equivalents, tracta l'aigua procedent de la parròquia de Canillo, que comporta unes variacions importants del volum d'aigua tractada i de la seva càrrega contaminant. També es va tenir en compte la baixa temperatura de l'aigua. La tecnologia adoptada és un tractament fisicoquímic amb biofiltració en tres etapes.

EDAR del sistema Arieja

Inclou bàsicament el nucli urbà del Pas de la Casa. Aquesta va ser la primera depuradora que es va construir al Principat d'Andorra, l'any 1979, i s'ha anat ampliant per adaptar-la al creixement poblacional del Pas de la Casa. Actualment té una capacitat de tractament de 15.000 habitants-equivalents.

La tecnologia adoptada és un tractament fisicoquímic amb biofiltració amb dues etapes: eliminació carbonosa i nitrificació. Les 3 EDAR nord les gestiona l'UTE Oms-Sacède – Streich – Tecnisa.

Segons consta en el darrer Informe del Ministeri de Medi Ambient d'Andorra, les estacions depuradores d'aigües residuals del Principat d'Andorra van tractar durant l'any 2021 un total de 18.206.435 m³. D'aquest volum, el 63% correspon a aigües residuals tractades a l'EDAR del sistema sud, situada a la parròquia de Sant Julià de Lòria.

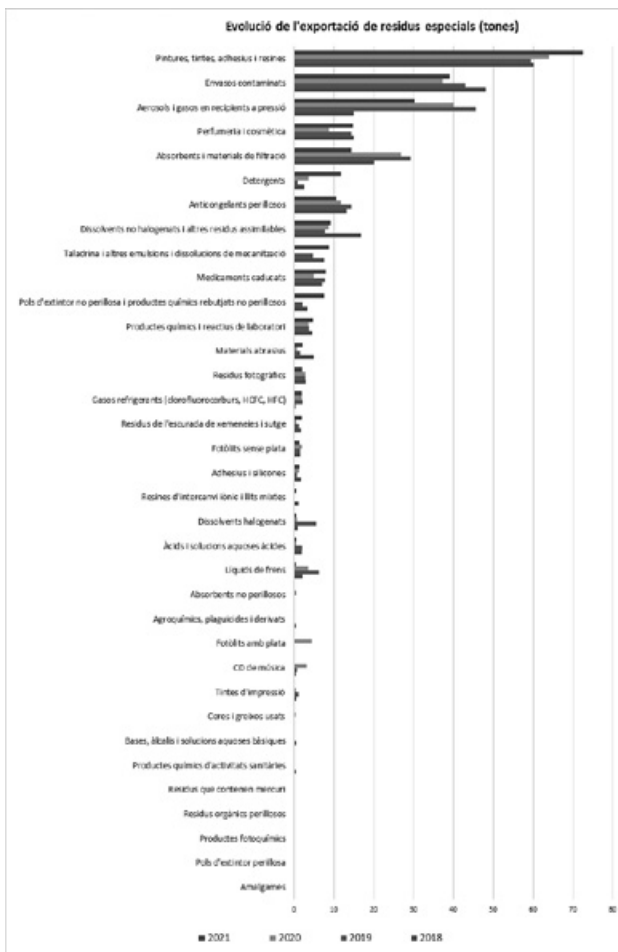
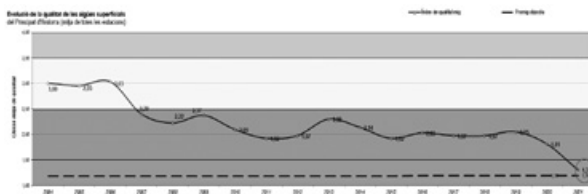
Caibals tractats	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Setembre	Octubre	Novembre	Desembre	Total anual
EDAR Pas de la Casa	56.563,0	49.136,0	66.692,0	52.177,0	61.117,0	62.305,0	49.617,0	53.596,0	38.901,0	40.325,0	40.092,0	66.018,0	615.133
EDAR Nord Occidental	251.268,0	253.423,0	254.290,0	254.673,0	267.063,0	263.696,0	263.456,0	263.527,0	241.532,0	235.730,0	252.093,0	263.192,0	2.087.278
EDAR Nord Oriental	250.415,0	251.220,0	243.374,0	238.970,0	256.306,0	253.290,0	254.573,0	256.997,0	245.963,0	253.799,0	224.523,0	248.599,0	2.048.679
EDAR Sudsma sud	1.041.006,0	810.500,0	902.479,0	1.092.453,0	1.206.567,0	1.138.219,0	907.510,0	1.031.023,0	908.521,0	830.056,0	673.340,0	702.087,0	11.554.658
Assenat Sisme													
Totals	1.859.765	1.803.945	1.461.930	1.619.387	1.831.683	1.714.830	1.864.905	1.608.096	1.437.839	1.360.971	1.141.138	1.387.803	18.206.435
Miça Mensual	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	1.617.203	

Durant l'any 2021 a Andorra es van netejar uns 646 quilòmetres de rius i es van extreure aproximadament 11,4 tones de residus. El valor mitjà per a l'any 2021 va ser de 17,7 kg/km.

Pel que fa la recollida selectiva,¹⁴ citotòxics i citostàtics, recollits a l'hospital i centres de salut, van ser exportats a una planta especialitzada a Catalunya. Van ser 2,43 tones el 2018, 2,0 tones el 2019, 2,42 tones el 2020 i 2,41 tones el 2021. Dins de l'apartat d'altres residus portats a les deixalleries per a ser eliminats, l'any 2018 es van recollir 6,42 tones de medicaments caducats o no utilitzats a oficines de farmàcia i centres de salut, el 2019, van ser 7,14 tones, el 2020, 4,3 tones i el 2021, 8,57 tones, i van ser exportats a una planta especialitzada per a la seva eliminació.

El gràfic mostra l'evolució de cada residu especial exportat els anys 2018-2019-2020 i 2021.

La importació total de fàrmacs en quantitat (capítol 30) a la duana andorrana, segons indica el portal www.estadistica.ad en l'apartat "Comerç internacional de béns", havia sigut de 605,19 tones (l'any 2021), 549,5 tones (l'any 2020), 497,9 tones (l'any 2019) i 515,6 tones (l'any 2018).

Segons aquestes dades, aproximadament un 1,40 % dels fàrmacs importats són eliminats com a residu.

El riu Ebre

El riu Ebre neix al vessant sud de la serralada Cantàbrica a uns 1.000 m d'alçada, des d'on segueix una trajectòria Est Sudest amb una longitud d'uns 930 km i 83.093 km² de conca fins a la Mediterrània, on desemboca formant un delta ampli de 500 km².

Recull les aigües dels rius del vessant meridional dels Pirineus (Arga, Aragó, Gállego, Cinca i Segre) i del vessant NE de la serralada Ibèrica (Jalón, Jiloca, Guadalop i Matarranya).

Entre d'altres viles i ciutats, l'Ebre passa per Reinosa, Miranda de Ebro, Haro, Logronyo, Calahorra, Alfaro, Tudela, Alagon, Saragossa, Casp, Mequinensa, Faió, Riba-roja d'Ebre, Flix, Ascó, Móra d'Ebre i Móra la Nova, Ginestar, Benifallet, Tivenys, Xerta, Aldover, Tortosa, Amposta, Sant Jaume d'Enveja i Deltebre.

A causa de la falta d'aigua a finals dels anys 70 per l'expansió industrial, agrícola i de serveis en la zona costera, i les ciutats de Tarragona i Reus, que va exhaurir els recursos dels aqüífers i produïa la salinització dels pous, l'any 1981 es va aprovar la Llei d'actuacions en matèria d'aigües a Tarragona. La normativa va establir un pla d'obres de revestiment dels canals dels marges dret i esquerre de l'Ebre per a recuperar les pèrdues d'aigua que es produïen per filtració i desbordament, calculades en 12 m³/s, i augmentar així el cabal disponible. Part del nou recurs utilitzable, fins a un màxim de 4 m³/s, va quedar a disposició del nou ens amb personalitat jurídica pròpia Consorci d'Aigües de Tarragona (CAT),¹⁵ constituït el 1985 per a destinar aquesta aigua a pal·liar la demanda de municipis i indústries necessitades de la demarcació. El van constituir dos representants de la Generalitat de Catalunya, dos representants dels ajuntaments de la zona, dos representants de les indústries i el representants dels dos canals de regants.

Conca del riu Ebre. Font: Wikimedia Commons

El riu Ebre a Miravet. Font: Wikimedia Commons

Es va realitzar un minitransvasament de l'Ebre a 60 km del mar, tot i que els transvasaments es duen a terme normalment als trams superiors dels rius. En aquest cas la captació es fa a Campredó, 7 km més avall de Tortosa, i es condueix a l'estació potabilitzadora de L'Ampolla.

Aquesta gran obra hidràulica es va inaugurar el 31-7-1989 i proporciona aigua potable a 71 ajuntaments (l'Albiol, Alcanar, Alcover, l'Aldea, Alforja, l'Alió, Almofter, Altafulla, l'Ametlla de Mar, l'Ampolla, Amposta, l'Arboç, Banyeres del Penedès, Bellvei, Blancafort, les Borges del Camp, Calafell, Cambrils, Castellvell del Camp, el Catllar, Consell Comarcal Conca de Barberà, Constantí, Creixell, Cunit, Deltatres (l'Aldea, Camarles i Deltebre), l'Espuga de Francolí, els Garidells, Llorenç del Penedès, Maspujols, Montblanc, Montbrió del Camp, Mont-roig del Camp, el Morell, els Pallaresos, Perafort, el Perelló, el Pla de Santa Maria, la Pobla de Montornès, la Pobla de Mafumet, Puigpelat, la Ràpita, Reus, Riudoms, Roda de Berà, el Rourell, Salou, Sant Jaume d'Enveja,

Sant Jaume dels Domenys, Santa Oliva, Sarral, la Secuita, la Selva del Camp, Solivella, Tarragona, Torredembarra, Tortosa, Vallmoll, Valls, Vandellós i Hospitalet de l'Infant, el Vendrell, Vilallonga del Camp, Vila-seca, Vinyols i els Arcs) i a 25 indústries (Acesa Infraestructures, SA; Administrador de Infraestructuras Ferroviarias; Asfaltos Españoles, SA; Asociación Nuclear Ascó-Vandellós II, AIE Basell Poliolefinas Ibérica, SL; Basf Española, SL Unipersonal; BIC Iberia, SA; Càmping L'Ametlla Village Platja, SL; Cargill, SLU; CEPESA Comercial Petróleo, SAU; Clariant Ibérica Producción, SA; Comunidad de Bienes CN Vandellós II; Covestro; Dow Chemical Ibérica, SL; Ercros, SA; Hormicemex, SA; Indústries Químicas del Óxido de Etileno; Nordvert; Repsol Butano, SA; Repsol Petróleo, SA; Repsol Química, SA; RPK Metal Forming, SAU; SCA Higiene Products, SL; Sociedad Española de Carburos Metálicos, SA).

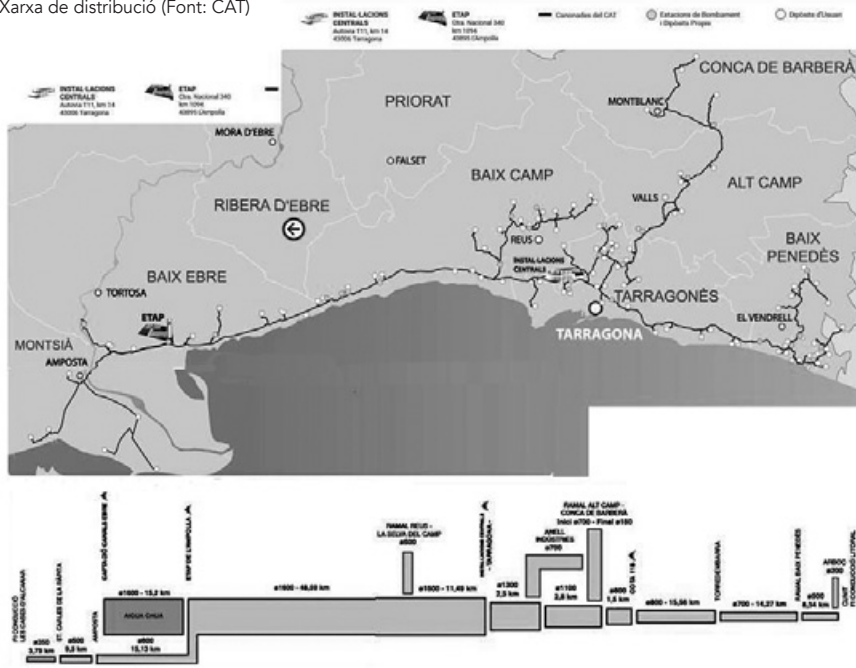
El consorci té instal·lats 405 km de canonades d'un diàmetre entre 1,6 i 2,0 m des d'Alcanar al sud fins a Cunit al nord-est per la costa, i fins a Blancafort i Solivella a l'interior a la xarxa de distribució, amb 23 estacions de bombament i 42 dipòsits reguladors.

Per conservar el principi d'energia i la pressió de l'aigua en cas d'interrupció del flux (efecte ariet) que pogués malmetre la instal·lació, disposa de 4 xemeneies d'equilibri: una a Campredó de 35 m vora la captació, una de 85 m a l'ETAP de l'Ampolla, una de 89 m a l'estació de bombament de Vandellós-l'Hospitalet de l'Infant i una de 43 m a l'estació de bombament de Reus-Riudoms.

L'ETAP de l'Ampolla. Font: Consorci d'Aigües de Tarragona

Xarxa de distribució (Font: CAT)

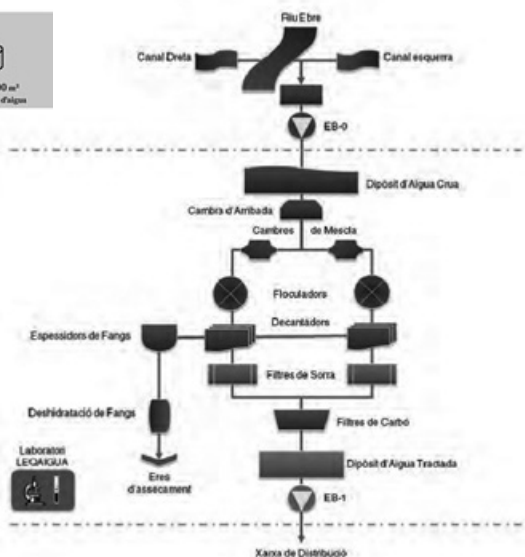

La capacitat de gestió és clau

- 40,5 km: Longitud de confluències
- 23: Estacions de bombament
- 580.000 m³: en dipòsit d'aigua

D'acord amb les característiques de qualitat de l'aigua captada, l'aigua de l'Ebre necessita un tractament físic normal mitjançant desbast, tractament químic per preoxidació, coagulació, floculació i filtració a través de llit de sorra, afinament per postoxidació i filtració a través de llit de carbó actiu granulat (CAG) i desinfecció final.

Procés de potabilització a l'ETAP de l'Ampolla (Font: CAT)

Dipòsit d'aigua crua

Floculació-decantació

Filtres de sorra

Espressors de fang

Erols de fangs, assecadors

Filtres de carbó

Pre-ozonització

Laboratori LQAIGUA

Canonada de distribució, 405 km

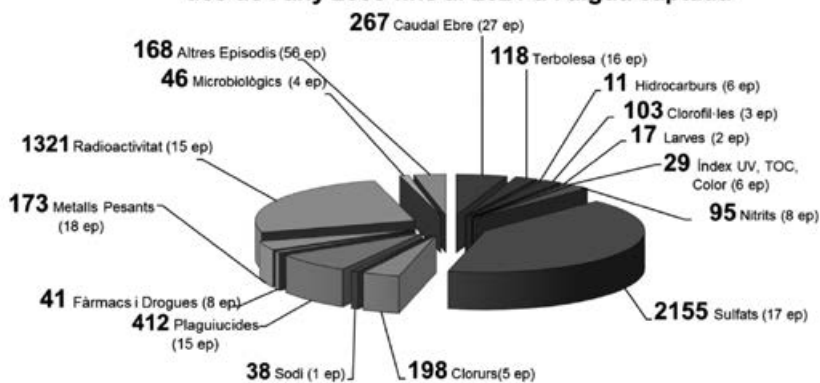
La capacitat analítica total dels paràmetres de qualitat de LQAIGUA és de 366, del quals 68 corresponen a paràmetres radioquímics realitzats per Urais (Unitat Radiològica Ambiental i Sanitària, laboratori integrat a LQAIGUA i gestionat per la Universitat Rovira i Virgili). LQAIGUA analitza de manera habitual 298 paràmetres diferents tant a l'aigua captada (a la instal·lació de captació de Campredó, EB0), com a la tractada (a la sortida de l'ETAP) i la distribuïda.

S'han posat en servei **nous mètodes analítics** per poder donar compliment als nous requeriments de la Directiva (UE) 2015/1787 relativa a la qualitat de les aigües destinades al consum humà:

- mètode de determinació de contaminants químics PFA (polifluoroalquilats i perfluoroalquilats) per cromatografia líquida acoblada a un espectròmetre de masses amb triple quadrupol.
- mètode per a la determinació de compostos emergents a les aigües superficials, tant d'origen antropogènic, com industrial o agrícola: pesticides, fàrmacs, productes de cura personal i altres que poden trobar-se presents a la captació. La previsió del laboratori es poder incloure el mètode de PFA a l'abast d'acreditació durant l'any 2022 i el segon mètode el 2023.

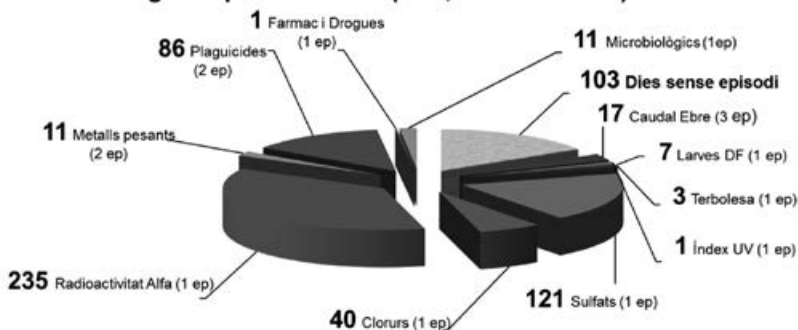
A continuació es detallen els gràfics amb els episodis d'incidències totals en l'aigua captada durant el període 2005 - 2021 i únicament durant l'any 2021.

Total dies d'episodis des de l'any 2005 fins al 2021 a l'aigua captada

206 episodis - 5201 ∑ dies paràmetre

Total dies d'episodis durant l'any 2021 a l'aigua captada a l'Ebre (EB0, Entrada ETAP)

15 episodis - 533 ∑ dies paràmetre

El riu Aude

El riu Aude neix a 2.185 m als Pirineus, al terme dels Angles, al Capcir, i desemboca al mar Mediterrani, al Grau de Vendres, entre Narbona i Besiers.

Té una llargada de 224,1 km. La conca té uns 5.300 km² de superfície. El recorregut a la Catalunya del Nord conforma la vall del Capcir, on travessa els termes comunals dels Angles, Matamala, Formiguera, Ral i Puigbalador. Després recorre alguns quilòmetres per l'Arieja, i llavors, amb l'excepció de tres curts trams que fan de límit entre l'Aude i l'Erau, el recorregut queda inclòs dins del departament que pren el seu nom.

Les principals poblacions per les quals passa en el seu trajecte són Quilhan, Limós, Carcassona, Lesinhan de las Corbières i Narbona, que està connectada amb el riu Aude mitjançant el canal de la Robine. Passa en una bona part del seu recorregut per una zona planera amb grans extensions de conreus.¹⁶

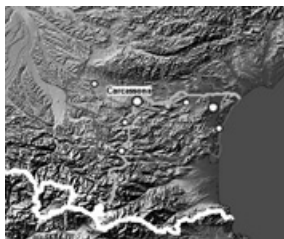
La planta d'aigua potable de Maquens^{17,18} es connecta a l'estany de Taure, per garantir el subministrament d'aigua potable de la ciutat. El 40% del subministrament d'aigua al territori hi està concernit: Carcassona, Trèbes, Cazilhac, i Palaja especialment, o sigui prop de 60.000 a 70.000 usuaris. La planta de Maquens permet també mantenir una pressió suficient en alguns sectors de la ciutat que no alimenta directament.

Grand Narbonne¹⁹ alimenta els municipis del seu territori en extreure recursos hídrics de 24 llocs. Sondejós, pous de captació als aqüífers al·luvials de la vora del riu, transport des d'una font o captació superficial del riu, actualment es retiren 14 milions de m³ d'aigua per cobrir les necessitats de consum.

La depuradora de Pech de Labade tracta l'aigua subministrada des d'una captació superficial de l'Orb i abasteix els municipis de Gruissan, Bages, Peyriac-de-Mer, Port-la-

El riu Aude vora Matamala al Capcir. Foto: Jack ma, Wikimedia Commons

Conca del riu Aude. Font: Wikimedia Commons

El riu Aude al seu pas per Carcassona. Foto: Jean-Pol Grandmont, Wikimedia Commons

Planta potabilitzadora de Maquens. Foto: DDM Jean-Luc Bibal

Nouvelle, Portel-des-Corbières, Roquefort-des-Corbières i Treilles com a recurs principal i Coursan, Fleury d'Aude / Saint-Pierre-la-Mer, Narbonne, Narbonne-Plage, Leucate i Sigean com a mesura de seguretat.

Per tant directament o indirectament el riu Aude en el seu trajecte fins al mar abasteix una zona de molta població del departament homònim.

Narbonne, canal de la Robine. Foto: Mar Vara

A tall de conclusió

S'estan realitzant estudis científics sobre els contaminants emergents arreu del món. Alteren la qualitat de l'aigua i es desconeixen els riscos que provoquen en la salut humana i en els organismes. No estan inclosos en la legislació vigent, però podran ser afegits en futures directives.

Andorra, sent capçalera de rius, amb el factor de dilució del cabal, tot i ser zona turística, la proporció de rastre de contaminants emergents és baixa.

Es desconeixen les interaccions entre diferents fàrmacs presents a l'aigua, que tenen composició heterogènia, estructura i grups funcionals diferents.

Els disruptors endocrins malmeten la flora i la fauna dels rius i del mar.

Es poden crear resistències microbianes, en ser els antibiòtics fàrmacs biològicament actius. Tot i el factor dilució, i el pes baix, les EDAR no sempre els poden eliminar, si no estan prou equipades. A més especialització, més despesa.

La millor eliminació és la que es produeix al començament de la cadena, caldrà plantejar en el futur que als habitatges, als edificis, a les explotacions agropecuàries, i a la indústria hi hagi sistemes de neutralització que netegin l'aigua abans que arribi al sistema de sanejament general i a les EDAR.

Cal fer pedagogia perquè no es llencin els residus de medicaments a la pica, sinó portar-los a les farmàcies o altres llocs de recollida.

A la vista de més població, més envellida (i més medicada), més necessitat d'aigua per persona, de menys qualitat, i amb problemes d'escassetat de l'aigua en el futur, cal buscar solucions ara.

Notes

1- BARCELÓ, Damià (coord.) i altres (2009) *L'aigua a Catalunya*. Sèrie Jornades Científiques vol. 20. Institut d'Estudis Catalans.

2- SALGOT de MARÇAY, Miquel (2002) El risc relacionat amb la reutilització d'aigües residuals. Discurs núm. 61 a la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya.

3- PETROVIC, M.; GONZÁLEZ, S.; BARCELÓ, D. (2003) "Analysis and removal of emerging contaminants in wastewater and drinking water". *TrAC-Trends Anal. Chem.*, núm. 22, p.685-696.

4- L'objecte de la Directiva marc de l'aigua 2000/60/CE del Parlament Europeu és establir un marc comunitari d'actuació en l'àmbit de la política d'aigües per a la protecció de les aigües superficials continentals, les aigües de transició, les aigües costaneres i les aigües subterrànies que: a) previngui tot deteriorament addicional i protegeixi i millori l'estat dels ecosistemes aquàtics i, respecte a les seves necessitats d'aigua, dels ecosistemes terrestres i aiguamolls directament dependents dels ecosistemes aquàtics; b) promogui un ús sostenible de l'aigua basat en la protecció a llarg termini dels recursos hídrics disponibles; c) tingui com a objecte una protecció i millora

del medi aquàtic més elevades, entre d'altres formes mitjançant mesures específiques de reducció progressiva dels abocaments, les emissions i les pèrdues de substàncies prioritàries, i mitjançant la interrupció o la supressió gradual dels abocaments, les emissions i les pèrdues de substàncies perilloses prioritàries; d) garanteixi la reducció progressiva de la contaminació de l'aigua subterrània i eviti noves contaminacions; i e) contribueixi a pal·liar els efectes de les inundacions i sequeres, i que contribueixi d'aquesta manera a: - garantir el subministrament suficient d'aigua superficial o subterrània en bon estat, tal com ho requereix un ús de l'aigua sostenible, equilibrat i equitatiu; - reduir de forma significativa la contaminació de les aigües subterrànies; - protegir les aigües territorials i marines, i - assolir els objectius dels acords internacionals pertinents, inclosos aquells la finalitat dels quals sigui prevenir i eradicar la contaminació del medi ambient marí, mitjançant mesures comunitàries previstes a l'apartat 3 de l'article 16, als efectes d'interrompre o suprimir gradualment els abocaments, les emissions i les pèrdues de substàncies perilloses prioritàries, amb l'objectiu últim d'assolir concentracions en el medi marí pròximes als valors bàsics quant a les substàncies d'origen natural i pròximes a zero pel que fa a les substàncies sintètiques superficials.

5- GALCERAN I ALMIRON, Núria (2007) Seguiment de fàrmacs i cafeïna al llarg del procés de tractament d'aigües residuals. Màster en ciència i tecnologia de l'aigua. Universitat de Girona.

http://www.ccbgi.org/docs/publicacions_revistes/Nuria_Galceran_Projecte_Farmacs.pdf

6- GROS, M.; PETROVIC, M; BARCELÓ, D. (2007). "Wastewater treatment plants as a pathway for aquatic contamination by pharmaceuticals in the Ebro river basin (Northeast Spain)". *Environ Toxicol. Chem*, núm. 26, p. 1.553.

7- PUENTE I CORRALES, Meritxell (2013) Tractaments per a l'eliminació de microcontaminants presents a l'aigua residual. Tesina d'especialitat. Escola de Camins ETSECCP-UPC.

8- MARTÍN DE VIDALES, M.J.; PALOMO DE LA FUENTE, E.; ATANES, E.; FERNÁNDEZ-MARTÍNEZ, F. (2022) New compact multi option photo reactor for the removal of Contaminants of Emerging Concern from wastewater. *J. Environ. Chem. Eng.* 10, 107700-107707. ISSN: 2213-3437.

9- MARTÍN DE VIDALES, M.J.; NIETO-MÁRQUEZ, A.; MORCUENDE, D.; ATANES, D.; BLAYA, F.; SORIANO, E.; FERNÁNDEZ-MARTÍNEZ, F. (2019) 3D Printed Floating Photocatalysts for Wastewater Treatment. *Catal. Today*. 328, 157-163.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0920586118312951?via%3Dihub>

10- <https://www.aiguasresiduales.info/revista/noticias/journal-awwa-tratamiento-de-aiguas-subterraneeas-par-Qza70>

11- https://www.accionia.com/es/actualidad/articulos/accionia-lidera-iniciativa-contaminantes-ciclo-integral-aigua/?_adin=0896577832

12- POSTIGO, Cristina; MORENO-MERINO, Luis; LÓPEZ-GARCÍA, Ester; LÓPEZ-MARTÍNEZ, Jerónimo; LÓPEZ DE ALDA, Miren (2023) Human footprint on the water quality from the northern Antarctic Peninsula region. *Journal of Hazardous Materials*, Vol. 453, 5 July 2023, 131394.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304389423006775?via%3Dihub>

13- Ministeri de Medi Ambient, Agricultura i Sostenibilitat. Govern d'Andorra "Balanç de la qualitat de les aigües superficials. Any 2021". <https://www.mediambient.ad/les-aigues-superficials>

14- Ministeri de Medi Ambient, Agricultura i Sostenibilitat. Govern d'Andorra "Gestió_residus_exportacio_2021". <https://www.mediambient.ad/balancos-residus>

15- CAROT GINER, Tomàs (2014) *25 anys d'aigua (1989-2014)*. Consorci d'Aigües de Tarragona. Silva Editorial, Tarragona.

16- <https://www.ladepeche.fr/article/2013/02/17/1562936-carcassonne-trop-de-pesticides-dans-le-fleuve-aude.html>

17- <https://www.ladepeche.fr/2021/10/03/eau-potable-20-ans-apres-lalimentation-securisee-9828483.php>

18- <https://www.carcassonne-agglo.fr/fr/dossiers-valorises/constituer-une-reserve-de-secours.html>

19- <https://regiedeseaux.legrandnarbonne.com/leau-potable>

Les aigües termals d'Escaldes-Engordany

L'aigua termal ha estat sempre un símbol identificatiu d'Escaldes-Engordany, alhora que una font de riquesa natural única al Principat d'Andorra. La documentació custodiada a l'Arxiu Històric d'Escaldes-Engordany ens evidencia que la història de la Parròquia està lligada a aquest recurs natural.

De fet, el mateix nom de la Parròquia deu el seu origen a les fonts d'aigües calentes –*Calidae*–. Durant l'època romana els primers pobladors s'assentaren a Les Escaldes, a la zona obaga per aprofitar l'aigua calenta just a la zona coneguda actualment com el Barri.

Comencem a tenir documentació oficial sobre l'ús de l'aigua termal l'any 1604, quan es constitueix el gremi de paraires i teixidors.

Als estatuts del gremi s'exposen les raons que impulsen el Bisbe d'Urgell a concedir, aprovar i confirmar tots i cada un dels articles del reglaments de la Confraria dels Paraires i Teixidors de llana de les Valls d'Andorra.

Un cop aprovats, tots els confreres feien l'elecció dels dos "sobrepessats", que havien de regir i governar la germanat. Els escollits juraven davant del Batlle, abans de prendre possessió del càrrec, guardar i fer complir les ordinacions del reglament gremial. La voluntat de la Confraria, tal com s'exposa en un dels darrers articles, era romandre al marge de qualsevol intervenció de "los del Consell de la Vall d'Andorra" però al segle XVIII va passar a estar sota control del Consell General.

A l'Arxiu Històric d'Escaldes-Engordany custodiem dos volums sobre la Confraria gràcies a la donació dels apoderats dels hereus de Celestina Calva i Rossell, l'any 2012. El primer volum inclou dos llibres:

El primer, l'intitulat *Llibre dels comptes de la Iglesia de St. Pere Martir y St. Ivo del lloc de les Caldes parrochia de Andorra la Vella fet als Deu dies del mes de Abril Any 1660*, que conté els comptes, les actes i les altes i baixes de confreres, entre d'altres.

El segon conté les actes del Consell de la Confraria, llistes de confreres i passament de comptes de la Confraria.

Montse Bota i Pararol, arxivera de l'Arxiu d'Escaldes-Engordany

AHEE. Confraria de Paraires i Teixidors

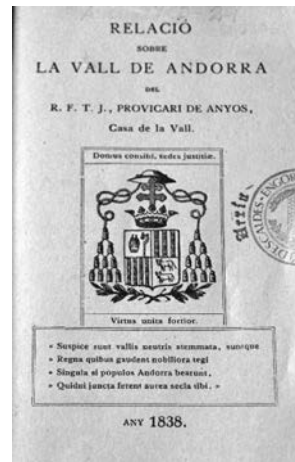
El segon volum duu per títol *Llibre de la Confraria dels gloriosos St. Pere Martir y Sant Ivo fundada per los devots perayres y teixidors en la Capella de St. Pere Martir del lloc de les Caldes* i conté les ordinacions, disposicions i resolucions del Consell de dita Confraternitat. A final del s. XVIII i durant el segle XIX van arribar a les Escaldes visitants estrangers, principalment francesos, anglesos i espanyols, amb un gran esperit aventurer impulsats per l'afany de descobrir paratges insòlits.

A l'Arxiu Històric d'Escaldes-Engordany tenim com a mostra els nombrosos llibres i publicacions de viatgers que van donar a conèixer arreu les Escaldes, amb les fonts d'aigües termals i la protoindústria tèxtil. En són un exemple els fragments següents:

"Les Escaldes és un poble de teixidors i batans, dels més rics de la Vall. Beuen molt de vi. És el poble més obac de la Vall. Hi ha molts saücs a les riberes del Valira, la fulla dels quals és molt millor per als porcs que la de l'om. A la dreta, i al peu del camí, neix una font que en diuen del Call, i a la muntanya oposada es descompon continuament el tremp en aquest braç de la vall, a l'hivern i a l'estiu".

Diari de viatge de Francisco de Zamora,
cita a data del 22 al 28 de setembre del 1788 –
R. 1879 (AHEE)

"Tot lo peu de la montanya en que està edificat lo poble de las Escaldas brolla de agua sulfurea, y si troban varias fons abundans de un calor ecsessiu bonas per veurer y per banys sulfureos, be que no hi ha comoditat per banyarse y los que hi van han de valerse de bogaders, de pasteras ò de banyera de llauna que lloga lo petit Canturri. Es de particular estimacio la petita fon que raja en lo torren de Madriu mes amun del Barri no sols per la temperatura de son calor com agua tebia, si que també per tan sulfurea, que lo Dr Anton Ximenes metje de Andorra la aprecia al millor sulfureto, y com a tal causa los mes bons efectes als que las prenen. Es llastima de que no se haje efectuat may lo fer uns banys termals en dit poble de las Escaldas a pesar de haverse proposat tantas vegadas especialmen en lloc de aquexa ultima fon tan propia per uns banys temperats".
Relació sobre la vall d'Andorra del R. F. T. J., provicari d'Anyós. 1838
AHEE - R. 395

"Després de la calmosa monotonía dins la qual hem viscut des de Saldeu la mica de vida d'Escaldes us escalfa i alegra. Un clar torrent que corre als nostres peus per una canal oberta en la roca viva posa en joc alternativament, ací, martells de batans, més enllà una primitiva roda amb una maneta de Watt, la qual per mitjà d'una llarga transmissió, a ple aire, fa moure la manxa i la forja d'un enginyós clavetaire

Les dones, a la porta de les cases, filen amb el fus per als teixidors. Se sent el soroll de la llançadora. Unes quantes passes més avall, una mica dessota el camí, el viatger pot remarcar una mena de banyera treballada en el roc. L'alimenta una font sulfurosa molt calenta que el riu absorbeix i s'emporta en el corrent d'aigua gelada. En el poble hi ha altres fonts i llur explotació seria un nou mitjà d'activitat comunal, si hom decidia de conduir-les fins en un modest reducte per a la millora dels mals de la vall. Però les innovacions no figuren en cap lloc d'honor del país, i passarà encara força temps abans el gran Consell, sortint de la seva indiferència patriarcal, concedeixi a les Escaldes aquest mitjà de prosperitat."

Ariège, Andorra et Catalogne. L.Boucoiran 1854

"Més enllà d'Encamp ens trobarem el poble d'Escaldes en un indret encisador, on diuen que hi ha un veritable torrent d'aigües calentes sulfuroses que s'escola desaprofitat, i un rierol de muntanya (el Madriu) que es precipita a la Valira tot escumejant i resplendent..."

Valls d'Andorra. F.H Deverell 1883

AHEE- R. 2140

"La indústria d'Escaldes és des dels temps més remots, la fabricació de draps bastos de llana, molt percaçats pels habitants d'aquestes valls. Tanmateix, amb aquesta indústria local passa el mateix que amb moltes d'altres: la invasió dels draps estrangers, a baix preu, ha vingut a suposar un cop dur per a les fàbriques d'Escaldes, que vegeten tristament malgrat l'habilitat dels teixidors, que es transmeten aquesta professió de pares a fills."

"Una forta olor sulfurosa es desprèn de tot arreu quan hom penetra en aquest poble. Les cunetes fumegen Aquí hi ha un balneari!, i no convé riure-se'n davant dels seus habitants, que estan molt orgullosos de les seves aigües sulfuroses".

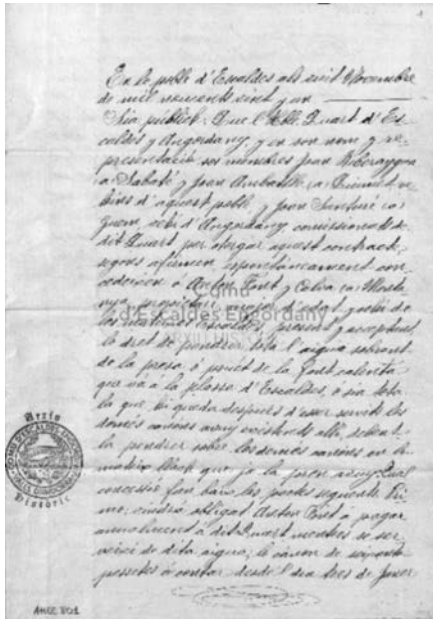
Dos viatges a Andorra 1887 i 1895. Félix Régnault; Gaston Vuillier

AHEE - R. 1663

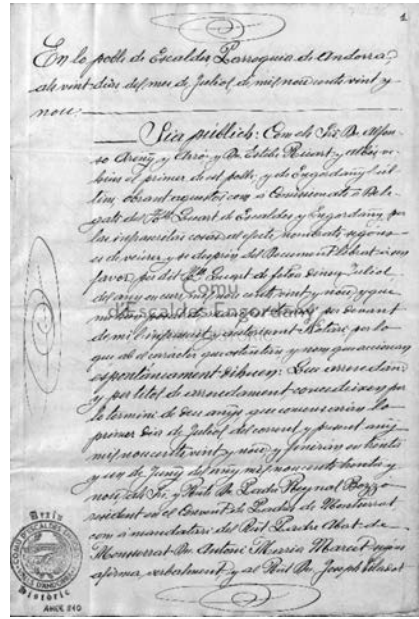
El provicari d'Anyós i alguns excursionistes estrangers ja proposen en els seus escrits l'ús de les aigües per a termalisme. Aquest aprofitament arriba amb l'obertura, per part d'alguns escaldencs, d'establiments turístics on els primers viatgers van poder gaudir de les propietats de les aigües sulfuroses.

A mitjan segle XIX es crea el primer balneari, on es prenién banys en tosques banyeres de fusta. Anys més tard, es van col·locar les primeres dues banyeres de marbre a l'anomenat Hotel Balneari de Francisco Pla, situat a la plaça de les Escaldes (actual plaça Santa Anna). Posteriorment, altres famílies van crear nous establiments balnearis on oferien banys termals als seus clients, com l'Hotel Muntanya, l'Hotel Paulet, la Fonda Roca, l'Hostal Valira, entre d'altres, i van sol·licitar al Quart d'Escaldes-Engordany l'ús de l'aigua calenta. Per aquesta raó fou necessari redactar un reglament per a la concessió d'aquesta aigua termal.

Aquest recurs natural també era aprofitat per les veïnes d'Escaldes que rentaven la roba al

s. d. [s. xx].s. l.
 Esborrany del Reglament per a la concessió de plomes
 d'aigua calenta.
 AHHE 778

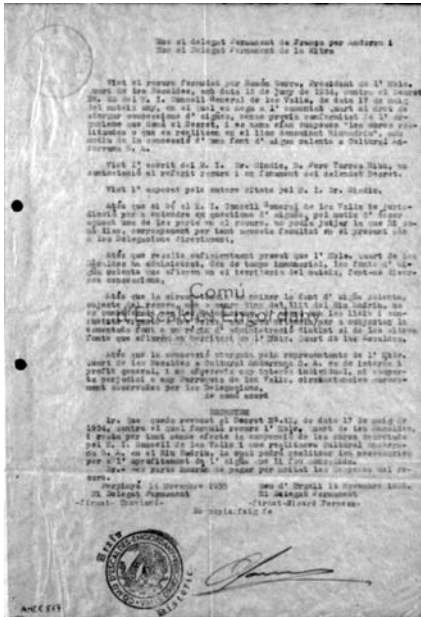
1929/07/20, Escaldes-Engordany
 Moles, Moles, Teoror; not.
 Còpia notarial del contracte de concessió de vuit
 plomes d'aigua atorgat pel Quart d'Escaldes-
 Engordany a favor dels Rev. Pares de Montserrat.
 AHHE 810

safareig d'aigua calenta, situat vora el riu Valira, prop de l'actual Hotel Carlemany. Era un luxe que tenien respecte a les dones d'altres parròquies i ahora era una espai de relació social.

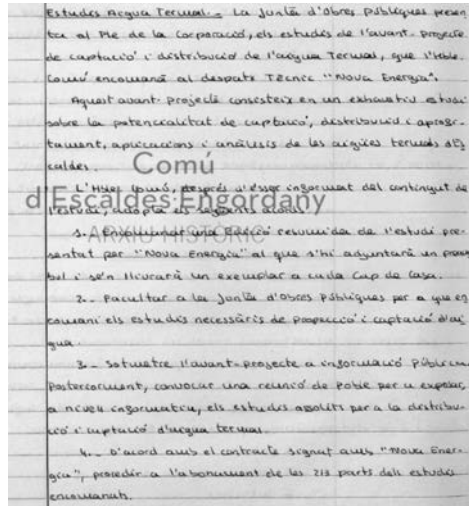
A principi del segle xx el Quart d'Escaldes-Engordany i els Pares benedictins del monestir de Montserrat arriben a uns acords per a l'explotació i ús de l'aigua termal. El Quart va autoritzar la Societat Cultural Andorrana, fundada pels monjos benedictins, la recerca i extracció de l'aigua calenta a canvi de crear un hotel per explotar el termalisme, el conegut Hostal Valira, i fundar l'escola Nostra Senyora Meritxell, a l'edifici on es troba actualment el Centre d'Art d'Escaldes-Engordany.

A mitjan segle xx la progressiva obertura dels hotels balnearis va propiciar un punt d'inflexió cap al sector terciari i una demanda creixent de la població per gaudir d'aquesta aigua termal. S'establiria una xarxa de distribució de l'aigua termal als habitatges, que seria utilitzada com a aigua calenta sanitària i calefacció.

Malauradament, l'explotació i distribució per part del Quart d'Escaldes-Engordany del

1935/11/14 Perpinyà - la Seu d'Urgell
Còpia del Decret de les Delegacions Permanents referent al litigi que enfrontava el Quart d'Escaldes amb el Consell General, referent a les aigües calentes i la concessió feta a Cultural Andorrana.
AHEE 817

Libre d'actes del Comú d'Escaldes-Engordany. 12 octubre 1983.
AHEE 1434

recurs natural de l'aigua calenta va originar disputes sobre la propietat de les diverses fonts d'aigua calenta existents. Aquests conflictes van durar dècades i es poden consultar a l'Arxiu Històric d'Escaldes-Engordany els diferents documents que tracten sobre diversos litigis entre privats i el Quart d'Escaldes-Engordany o entre el Consell General i el Quart d'Escaldes-Engordany sobre la concessió d'aigües calentes a la Societat Cultural Andorrana (vegeu document).

A l'inici dels anys 1980 el Comú d'Escaldes-Engordany elabora un estudi sobre la captació i distribució de l'aigua termal per extreure'n el màxim rendiment econòmic i social després de comprovar-ne el desaprofitament durant segles.

L'objectiu de l'estudi en primer lloc era comprovar l'explotació de l'aigua termal com a font energètica (calefacció urbana als habitatges, aigua calenta sanitària als pisos, piscines comunals, indústria i agricultura); i en segon lloc, l'explotació des del punt de vista del termalisme turístic, amb centres termals de cura i relax amb personal especialitzat.

Vist que l'estudi tècnic va ser favorable, el Comú va proposar mantenir el projecte

d'aprofitament de l'aigua termal, de la seva distribució i la possible creació d'un Centre Termal.

Però abans d'iniciar els treballs de perforació calia crear un marc legislatiu, un reglament que regulés l'ús i subministrament de l'aigua termal, que va entrar en vigor l'any 1986.

La Junta d'obres públiques, el 20 de setembre de 1984, va demanar a tots els propietaris de les fonts particulars d'aigua termal que els permetessin fer un estudi de mesura del cabal, temperatura i localització. Es va fer l'estudi de 30 fonts particulars, d'un total de 9 propietaris.

El cabal total mesurat en les fonts particulars va ser de 630.233 l/ dia, quantitat superior a la captada a les fonts comunals.

Amb els resultats obtinguts es va creure indispensable realitzar la perforació i augmentar el cabal i la temperatura del recurs energètic comunal.

Del 24 de maig al 2 de juny de 1985 es van fer les perforacions per a la recerca d'aigua termal al costat del pont de la Tosca. Les perforacions van permetre fer brollar 2,5 milions de litres d'aigua calenta diaris.

El 28 de juny es va inaugurar l'exposició "*L'aigua termal a la Parròquia*" i la primera subestació termal al subsòl de la plaça de la Creu Blanca.

Durant el mes de setembre de 1985 es va fer l'obertura de les primeres rases per a la instal·lació de la xarxa de distribució de l'aigua termal.

L'any 1987 es va crear l'estació principal, situada a l'antic safareig, des d'on es distribueix l'aigua termal per la Parròquia. S'instal·len les dues subestacions, situades a la plaça Creu Blanca i el Prat Gran, per tal d'alimentar diverses zones de la Parròquia com l'avinguda Copríncep de Gaulle, l'avinguda del Pessebre, la Creu Blanca, el carrer d'Engordany, la plaça Coprínceps o l'avinguda Carlemany.

Finalment, s'instal·la una altra subestació que alimentarà al centre termolúdic de Caldea.

A l'acta del 2 de desembre del 1986 es defineixen els trets més característics del projecte, com són la creació d'una societat d'economia mixta per a la seva explotació, el terreny on s'ha d'ubicar i l'arquitecte responsable.

L'encàrrec de l'avantprojecte és dut a terme per l'arquitecte Jean-Michel Ruols, i el maig de 1987 es va presentar una maqueta del futur Caldea, després de 5 mesos de treball.

Exposició "*L'aigua termal a la Parròquia*".
Fons: Comú Escaldes-Engordany, ref. 55-4ª

Presentació dels primers esbossos del futur Caldea.
Fons: Comú Escaldes-Engordany, ref. 786 4ª

Terco
 s'ha
 ams
 de c
 tres
 i us
 que
 els
 El
 que
 supe
 lies,
 prop
 be
 res,
 pel
 la co
 cisti
 Se
 que
 Meu
 r),
 que
 her e
 ment
 mo-
 sso-
 Cent
 tu pe
 Parro
 calde
 bel a
 espe
 consu
 Arqu
 ta o
 la o
 pro
 propos

B Ruoli l'avantprojecte del Centre Terco-
 Lidic i una usquetà del mateix com a pa-
 previ per a la concepció del projecte de gin-
 teo. El cost, usquetà, d'aquest avantprojecte
 i usquetà és de 560.000.- P.F., sobre un
 presupost de 80.000.000.- de P.F. que costà-
 ra, aproximadament, la construcció del
 Centre Terco-
 Lidic.
 proposa tancar l'Hoste. Sr. Consol Major,
 d'iniciar els estudis complectes sobre la
 gestió i finançament d'aquesta obra par-
 tici de la Base de la creació d'una socie-
 tat d'Economia Mixta, per a poder dur a
 terme el seu finançament.
 Douana, ací usquetà, que l'Hoste. Comis
 expressi el seu agruiment als arquitectes
 que, sense ésser remunerats, han presentat les
 seves propostes pel projecte del Centre Terco-
 Lidic i que no han estat escoltats.
 Segueixen a aquestes propostes diverses in-
 terveccions dels Hbls. i NN. II. Srs. Consellers,
 totes basades en qüestions relatives a la
 construcció i finançament del Centre.
 A continuació el molt Il. lre. Sr. Francesc
 MORA i PLANES, usquetà que continua opi-
 nant que el Centre Terco-Lidic no hauria
 de radicar-se al Parc de la Mola tot i que,
 exposa, es conscient de la dificultat de
 trobar un emplaçament alternatiu, i que
 la societat d'Economia Mixta que es con-
 tituirà, pot esportar, eventualment, algu-
 na altra proposta d'ubicació.
 Interve l'Hoste. Sr. Consol Major tot dient
 que si aquest supòsit es produeix, es pot ob-
 tindre un nou emplaçament.
 Finalment, l'Hoste. Comis a corda:
 a/ Encomenar als Arquitectes Robert S. Robl
 l'avantprojecte del Centre Terco-Lidic i una

B Ruoli l'avantprojecte del Centre Terco-
 Lidic i una usquetà del mateix com a pa-
 previ per a la concepció del projecte de gin-
 teo. El cost, usquetà, d'aquest avantprojecte
 i usquetà és de 560.000.- P.F., sobre un
 presupost de 80.000.000.- de P.F. que costà-
 ra, aproximadament, la construcció del
 Centre Terco-
 Lidic.
 proposa tancar l'Hoste. Sr. Consol Major,
 d'iniciar els estudis complectes sobre la
 gestió i finançament d'aquesta obra par-
 tici de la Base de la creació d'una socie-
 tat d'Economia Mixta, per a poder dur a
 terme el seu finançament.
 Douana, ací usquetà, que l'Hoste. Comis
 expressi el seu agruiment als arquitectes
 que, sense ésser remunerats, han presentat les
 seves propostes pel projecte del Centre Terco-
 Lidic i que no han estat escoltats.
 Segueixen a aquestes propostes diverses in-
 terveccions dels Hbls. i NN. II. Srs. Consellers,
 totes basades en qüestions relatives a la
 construcció i finançament del Centre.
 A continuació el molt Il. lre. Sr. Francesc
 MORA i PLANES, usquetà que continua opi-
 nant que el Centre Terco-Lidic no hauria
 de radicar-se al Parc de la Mola tot i que,
 exposa, es conscient de la dificultat de
 trobar un emplaçament alternatiu, i que
 la societat d'Economia Mixta que es con-
 tituirà, pot esportar, eventualment, algu-
 na altra proposta d'ubicació.
 Interve l'Hoste. Sr. Consol Major tot dient
 que si aquest supòsit es produeix, es pot ob-
 tindre un nou emplaçament.
 Finalment, l'Hoste. Comis a corda:
 a/ Encomenar als Arquitectes Robert S. Robl
 l'avantprojecte del Centre Terco-Lidic i una

AHEE 1436 Llibre d'actes del Comú d'Escaldes-Engordany

Fons: Comú Escaldes-Engordany

Es presenten els primers esbossos del centre termolúdic realitzats per l'arquitecte Jean-Michel Ruols.

Fons: Comú Escaldes-Engordany

Finalment, Caldea, que s'inaugura el 14 de març de 1994. Posteriorment s'amplia i actualment és el símbol per excel·lència de la Parròquia d'Escaldes-Engordany.

L'any 2021 el Comú engega un nou projecte, anomenat *Caldes*, que pren l'aigua com l'element generador i conformador de la Parròquia. El projecte preveu reformar el nucli antic de les Escaldes (plaça del Madriu, el Roc del Metge, passeig del Riu i pont d'Engordany).

Es presenta un concurs públic, on guanya l'equip del Javier Balmaseda, amb el projecte *L'aigua i la forma*. Amb l'aigua com a fil conductor el projecte s'inicia a la placeta del Madriu amb una escultura font, continua amb aixetes fonts, cascades i basses d'aigua calenta, tot il·luminat. Amb el component de ser sostenible.

L'art i els recursos naturals

El tema de l'art i els recursos naturals em suggereix perspectives i pensaments diversos.

Quins recursos naturals incorpore en la meua obra i quins altres materials faig servir com a font d'inspiració, per exemple en fotografia?

Quines obres ens ofereixen una visió crítica sobre l'extracció dels recursos naturals?

A la Biennal de Venècia del 2022 vaig veure una obra de l'artista libanès Ali Cherri que reflecteix aquest procés.

Titans

Les escultures recorden les primeres obres d'art de l'antiguitat, creades simplement amb aigua i terra.

En una instal·lació de vídeo amb tres canals, *Of Men and Gods and Mud* (2022), Ali Cherri mostra com es pot crear un món millor excavant en els actuals paisatges de guerra i desastres ecològics. La pel·lícula, que dura 84 minuts, es va rodar al Sudan, prop de la presa de Merowe. El protagonista, Maher, treballa en una fàbrica de maons tradicional que s'alimenta de les aigües del Nil. Cada vespre s'endinsa d'amagat al desert per treballar en una misteriosa construcció de fang. Mentre el poble del Sudan es revolta en la seva lluita per la llibertat, l'obra de Maher adquireix poc a poc vida pròpia. (1r fotograma)

YouTube: <<Ali Cherri, *Of Men and Gods and Mud*>>, Biennal de Venècia 2022, Informes de Judith Benhamou, 24 de juliol de 2022. En paraules de Cherri a Artnet News: "Aquestes obres reflecteixen

Els recursos naturals del Pirineu

Trudy Kunkeler,
artista plàstica

Traducció al català:
Mariona Vilalta i
Cambra

Titans, de l'artista Ali
Cherri. Biennal de
Venècia 2022

*Of Men and Gods and
Mud*, instal·lació de
vídeo d'Ali Cherri

geografies de la violència i com la violència s'incorpora al paisatge. Com, partint de l'observació de l'aparença concreta dels elements, podem seguir la traça de les històries de violència i de les estructures de poder socioeconòmiques i polítiques que ens regeixen i que influeixen en el paisatge.” Font: Artnet News, entrevista de Rebecca Anne Proctor. Aquestes paraules són prou eloqüents pel que fa a l'art en combinació amb els recursos naturals.

La visió crítica del món, l'ús dels recursos naturals, el colonialisme, el capitalisme tot està interrelacionat. En el món de l'art aquests temes són una font important de discussió i inspiració.

Això es va reflectir clarament a la manifestació artística *Documenta 15* de Kassel, el 2022, que precisament per aquesta raó va rebre crítiques negatives.

No hi ha dubte que l'ús de recursos naturals en l'art és de vegades contradictori. Es pot fer art crític i alhora emprar recursos naturals obtinguts de manera cruel, com s'observa per exemple en els documentals sobre l'extracció d'òxid de cobalt al Congo. Es tracta d'una situació prou coneguda des de fa desenes d'anys, però que cada vegada genera més rebuig i que cal solucionar.

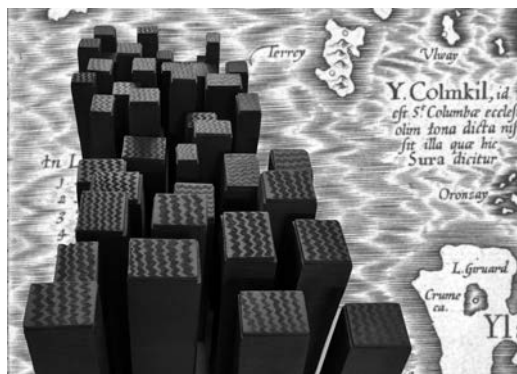
Pel que fa a la meua obra, és evident que utilitzo recursos *naturals* en les meves creacions tridimensionals: aigua, fang, òxids.

Però vull afegir unes notes al marge

No excavo el fang jo mateixa. El fang que utilitzo es processa en fàbriques de manera que es pugui coure en un forn elèctric. El que sí que faig jo mateixa és l'engalba (barreja de fang i òxids); per exemple, una barreja amb òxid de cobalt per aconseguir una engalba blava en el *Paisatge Marítim*, o bé amb òxid de manganès per al *Paisatge de Plom*.

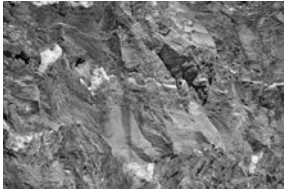
Yemen

Escultura Paisatge marítim

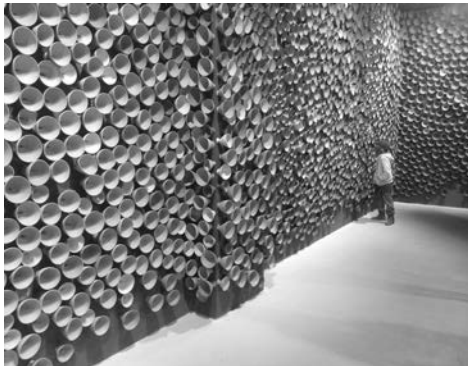
Escultura Paisatge de plom

Hi ha unes paraules de Simon Schama que descriuen el punt de partida de la meua obra: “Abans de poder esdevenir un descans per als sentits, el paisatge és l’obra de l’esperit. L’escenari està construït tant de capes de memòria com de capes de roca.” Obres inspirades en aquest principi que conviden a reflexionar sobre l’art i els recursos naturals:

Robert Smithson, Cercle trencat/
Spirall Hill, 1971. Obra amb
terra, Emmen, Països Baixos

Eve Ariza, Murmuri
Biennal de Venècia, 2017

La sal i els camins de les mercaderies a Sant Julià de Lòria els segles XVII, XVIII i XIX

Teresa Rodrigo i Monsonís, cap de redacció documental del Comú de Sant Julià de Lòria

Els talladors de sal. Arxiu Històric de Cardona. Segle XVIII

A les actes de les sessions de Comú que es conserven a l'Arxiu, podem comptar fins a 74 entrades dedicades a tractar temes relacionats amb el comerç de la sal. Aquestes entrades corresponen a actes escrites entre l'any 1599 i el 1844. Les trobem en els llibres d'actes del Comú 1, 2 i 3.

Hem volgut completar aquesta recerca amb publicacions que ajuden a contextualitzar la importància del proveïment de la sal en aquest espai de temps. Destacarem el treball de Maria Àngels Sanllehy Sabi i Eva Serra i Puig de la Universitat de Barcelona sobre el comerç transpirinenc a Catalunya segons la documentació de la Generalitat de Catalunya entre els segles XVI i XVII. Ens ha ajudat també el treball de Lluís Obiols i Carlos Guardia *El camí cardoner del Cadí. La sal de Cardona cap al Pirineu*, publicat el 2016 per la Societat Andorrana de Ciències per les 12es Trobades Culturals Pirinenques. El llibre *De fer et de Laine, les vallées andorranes du XVIe au XIXe siècle* aporta dades i explicacions importants per entendre el comerç de la sal que tantes actes del Comú ocupa, sobretot en el segle XVIII. Ens hem documentat també al voltant dels treballs *Productes i xarxes. El comerç a Andorra i des d'Andorra en*

la primera meitat del segle XVII també d'Olivier Codina, *Circulation des marchandises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées (XIIe-XIXe siècle)* de Jean-Michel Minovez i Patrice Poujade, *Història agrària del paísos catalans* volum 3 d'Emili Giral i Raventós, *El paper comercial dels Pirineus durant l'època moderna* de Patrice Poujade i el *Diplomatari de la Vall d'Andorra* del segle XVII de Domènec Bascompte.

Necessitem aquests acompanyaments documentals per entendre l'abast de la importació de sal a Sant Julià de Lòria, i a tot el Principat, tant pel consum intern com per la seva venda a França. El comerç de la sal ens serveix de guia per tenir una idea del trànsit de mercaderies que es generava en virtut de les franquícies que Andorra obtenia per part dels governs a cada banda de la frontera.

Franquícies, taxes i béns de consum

Sant Julià de Lòria és la parròquia més propera a la frontera amb Espanya i per tant la més propícia per a la compra i distribució de béns de consum en èpoques anteriors a l'obertura de la carretera.

Aquest comerç va aixecar queixes dels veïns del sud al llarg del temps. El cas de la sal no és diferent de la resta de productes que Andorra, gràcies a les franquícies, obtenia a bon preu pel seu consum intern però que acabava destinant a l'exportació a l'altra banda de la frontera. Una mostra són els privilegis de la sal emesos el 1573 i el 1616 per poder entrar sal a Andorra exempta de càrregues fiscals (Giral, 2004).

En el llibre d'actes 1 del Comú, apareix l'any 1599 un manament que pren mesures sobre la venda de sal cap a França. Malauradament, l'estat de conservació del full corresponent no permet treure'n més informació.

Sant Julià de Lòria va viure un desenvolupament comercial important que lligava el Lluçanès i Catalunya aprofitant el diferencial de preus entre els dos mercats (Minovez, Poujade). Pel que fa al segle XVII, el principal testimoni escrit d'aquesta activitat comercial són les queixes de les administracions catalanes.

L'any 1600, els serveis de vigilància de la Generalitat denuncien les pèrdues que ocasiona Andorra amb aquest comerç: "*Lo General pateix molt aserca dels andorrans ab lo motiu del propi ús que tenen perquè treuen moltes mercaderies y molts milanars de dinals y may paguen ningun dret*";(...) *no és possible que tantes provisions de menjar i beure hagen de menester per son viure*". A través del propi ús i els privilegis de franquesa i immunitat que els havien estat confirmats repetidament en corts catalanes passaven lliurement mercaderies de tota mena per "*vendre-les a francesos com de fet venen vi a les tavernes y hostals y passen aquells en Fransa*". El taulers (administració) de la Seu d'Urgell també denunciaven el dany que feien els andorrans "*en passar, en aquesta terra d'Andorra en fora y de les parts de hont a ells lo apar, tot genero de bestiar axí de lana com bous y molatí sense pagar lo yntegre dret al General*."

Però els andorrans aconseguien la renovació de les franquícies i privilegis. En el *Diplomatari de la Vall d'Andorra* del segle XVII de Domènec Bascompte hem trobat tres exemples:

6 de desembre de 1603. Barcelona.

"*Els diputats del General de Catalunya, per atenció a una súplica dels habitants de les*

valls d'Andorra, manen als col·lectors del drets d'entrades i eixides de la Generalitat que respectin el privilegi de 1585, donat per Felip II en les Corts de Montsó i ratificat en les Corts de Barcelona de 1599 que els eximeix del pagament d'aquest drets."

14 de juliol de 1606

"La Reial Audiència de Barcelona conforma al habitants de les valls d'Andorra el privilegi de poder treure lliurement, del principat de Catalunya i dels comtats de Rosselló i Cerdanya, queviures per al propi consum. També mana als còsols de la Seu d'Urgell que retornin a Miquel Sabater, pagès d'Encamp, dues càrregues de farina que li havien estat confiscades."

Març de 1655

Lluís XIV, rei de França i cosenyor de les valls d'Andorra, en resposta a una carta del Consell de la Vall, confirma els privilegis concedits als habitants pels seus predecessors. També eximeix de l'obligació d'allotjar tropes i del pagament de contribucions de guerra:

"Les dictz exposans estant dans un pais affreux et sauvage, situé dans les lieux plus innaccessibles des montz Pirénnées, que les neiges rendent presque inhabitables, à tel point stérile qu'il ne leur produit aucune sorte d'aliments, ny ayant d'autres moyens pour subsister que le seul négoce de nourriture de bestiaux, qu'ils sont obligés de fournir pendant huit mois de l'année dans le dict pais de Catalogne, ou ils paient contribution pour c'est effect et neanumoins au prejudice du traité et donations pour la quelle il nous payent (...) ils nous ont très humblement fait supplier les vouloir maintenir et leur confirmer tous et chascuns de leurs privilèges et exemptions à eux accordée par nos prédécesseurs et à cette fins leur accorder sur ce nos lettres."

En la carta enviada al rei de França els andorrans explicaven viure en un indret inhòspit i estèril, en condicions molt dures, a la vegada que exposaven la seva més sincera adhesió a la corona francesa en temps de guerra transpirinenca. Com podem comprovar, la fórmula funcionava.

Ja en ple segle XVIII, el 1748, el Manual Digest recollia aquest esperit en l'Índex dels privilegis d'Andorra:

"Gosan del privilegi de poder comerciar dins de Fransa, encara que sia en temps de guerra contra la d'España... del privilegi de poder extràurer en qualsevol temps, encara q sia de guerres contra de España, del Regne de Fransa los gèneros comestibles, com és blat, pa, llegums, y altres grans, vi, oli, bous, vacas, obelles, moltons y tot gènere de carn, y mercaderies, per lo pro ús de las Valls; ...del privilegi de poder extràurer, qualsevol gènere de mercaderias, per lo pro ús de les Valls sense pagar dret algun".

Pel que fa al comerç de la sal amb França l'explicació rau en la decisió del cardenal Richelieu, a principis del segle XVII, el qual va ordenar un increment del 25% del preu d'aquest mineral. El flux comercial cap a França s'intensifica doncs de forma important en aquell moment. A partir del 1635 s'arriben a transportar fins a 60 tones de sal (Minovez, Poujade). A tall d'informació curiosa recollim el fet que tot sovint el pagament de la sal es fa amb una quantitat equivalent de peix salat. La companyia andorrana Areny, els comerciants més destacats del país en aquell moments, feien arribar congre, bacallà, sardina salada i arengades cap a Catalunya per la via d'Andorra. La sal anava cap a França,

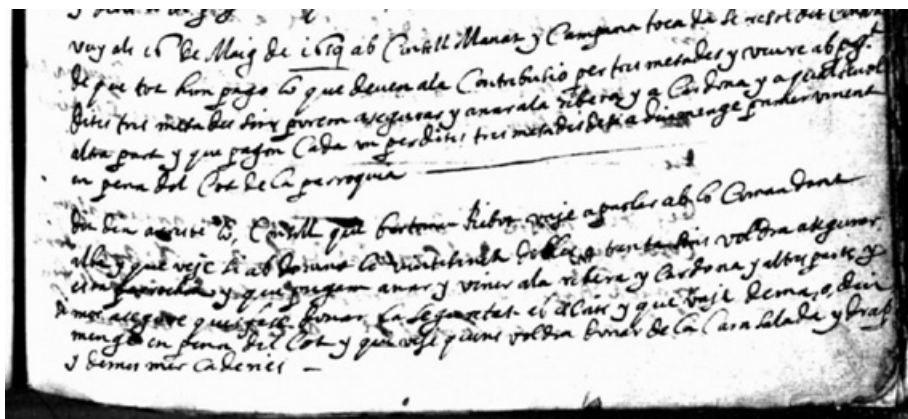
amb el preu lliure dels impostos espanyols i de tornada es venia peix salat (anomenat *merlusa* en aquella època) provinent de França a Catalunya. Un negoci rodó. S'aprofitaven els camins oberts pel comerç del ferro per distribuir els productes. El camí començava a Tolosa fins a Tarascó i seguia pel port del Rat fins a Ordino on s'havien construït magatzems. Un cop allà es portava fins a Sant Julià de Lòria. La importància d'aquesta parròquia com a nucli comercial es pot veure per la implantació de la botiga de la família Lavernhe. Aquesta família és un exemple del que Patrici Pojada anomena "emigracions comercials". Els Lavernhe van començar obrint un comerç a Saint Sentin, després a Sant Julià, la Seu d'Urgell i finalment a Lleida. Era el que anomenaven la "via andorrana" "la voye d'Andorre" per on circulaven mapes, joies, tèxtils, llibres, regals i potser fins i tot correspondència. Antoine Lavernhe, propietari de l'establiment a Sant Julià de Lòria va anar a Tolosa per encarregar a l'impressor Arnaud Colomier 600 exemplars del *Rituale Ecclesiae et diocesis Urgellensis* que el bisbe de la Seu d'Urgell volia reeditar l'any 1661. El comerç de Lavernhe oferia tot tipus de productes.

Les traces del comerç de la sal a les actes del Comú

En el curs del segle XVII trobem la preocupació de les autoritats lauredianes per poder arribar fins a Cardona per proveir-se de sal enmig d'una Catalunya en guerra amb els camins plens de bandolers i soldats. Sant Julià de Lòria, com la majoria dels pobles dels Pirineus, acollia soldadesca i oficials de més o menys nivell. A canvi de l'acollida es negociava protecció per fer aquest camí i tornar amb les provisions de sal.

Així el 16 de maig de 1659 trobem aquestes dues entrades:

"S'arresta que Bartomeu Ribot vagi a parlar amb el comandant Alba per si voldrà assegurar la parròquia i que es pugui anar i venir a la Ribera i a Cardona i altra part a canvi de carn salada, draps i altres mercaderies."

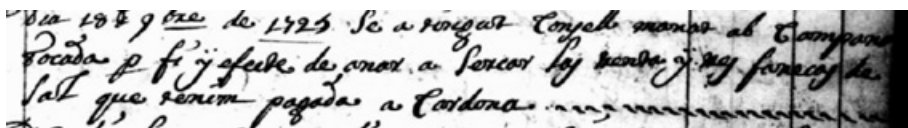

"Es resol que tothom pagui tres mesades de la contribució per anar a la Ribera o a Cardona o a qualsevol altre lloc." La contribució, recollida en part en els llibres de comptes del Comú, era l'aportació que cada casa havia de fer per mantenir els militars que s'instal·laven a la Parròquia.

Al llarg del segle XVIII les referències a la sal són més freqüents:

El dia 18 de novembre de 1725 es fa un Consell per decidir anar a Cardona a buscar les faneques de sal pagades.

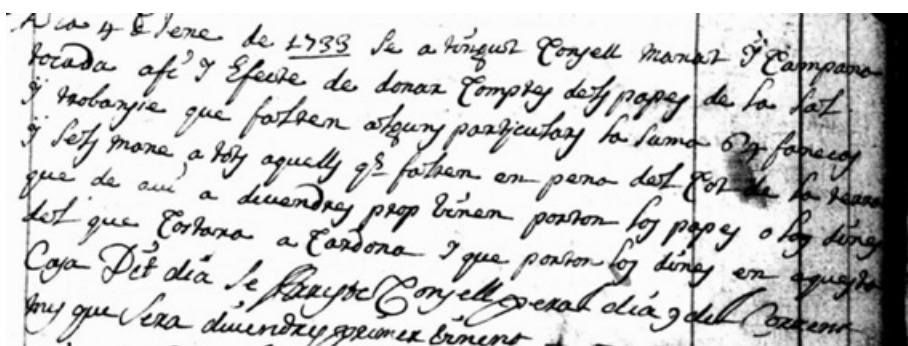

A dia 18 de novembre de 1725 Se a vingut Consell manat al Campesà
Vocada p' fi i' efecte de donar a Senyors Rey Reuda i' Rey faneques de
sal que venim pagades a Cardona

L'acta del dia 25 de gener de 1732 recull que Joan Antoni Torres ha rebut una carta de l'administrador de la salina de Cardona on es diu que falten 318 faneques de sal i demana al Comú de comprovi els "bitllets de sal" que ha tret la Parròquia.

El sistema pel control del comerç de la sal funcionava a base de guies on es declarava la quantitat de material que portava cada persona.

El 4 de gener de 1733 es fa passament de comptes dels "papers de la sal". Es comprova que falten alguns particulars per pagar la sal de Cardona i se'ls mana que portin els papers o els diners que costarà.

A dia 4 de gener de 1733 Se a vingut Consell manat i' Campesà
Vocada afi i' Efecte de donar Comptes d'alt paper de la sal
i' probança que fetsen alguns particulars la fama de faneques
i' sety mana a Rey aquells q' fetsen en pena d'alt paper de la sal
que de auí a diueney prop bñem porten los papey o los diners
dest que costara a Cardona i que porten los diners en aquey
Caja Del dia se fetsen Consell per tal dia 9 del mes
any que sera diueney prop bñem

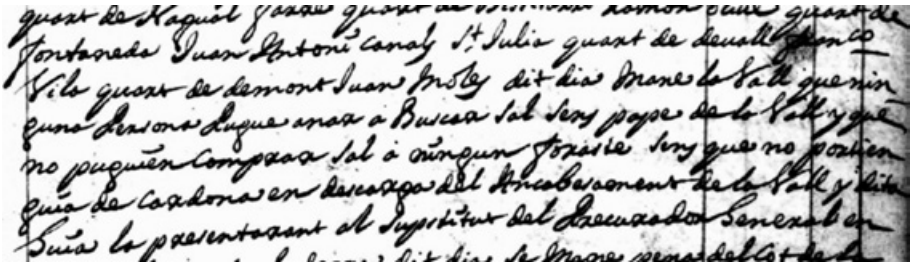
El 25 de setembre es fa un Consell per tal de recollir les guies de la sal.

A partir d'aquest moment, abunden les sessions del Consell de Comú per passar comptes de les importacions de sal i de les compres que cada cap de casa feia. De tant en tant, apareix algun esment a les persones que es comissionaven per gestionar la compra de la sal a Cardona. Així, podem llegir en l'acta del 18 d'octubre de 1752 que s'entrega al Dr.

Ignasi Fiter i Rossell "els diners de la sal." Un parell de mesos més tard, el 16 de desembre, es pot veure una nota al marge en el llibre d'actes que diu "Dr. Ignasi Fiter i Rossell passa comptes dels diners de la sal."

Més tard, apareixen alguns intents de posar ordre en el trànsit de la sal, imaginem que a causa d'alguna queixa dels governs veïns. Per exemple, pel 27 de maig de 1750: "Es prohibeix que ningú pugui comprar sal que no sigui treta en nom de la Vall i s'obliga a passar els papers de sal pel lloctinent i el comissionari de la Vall."

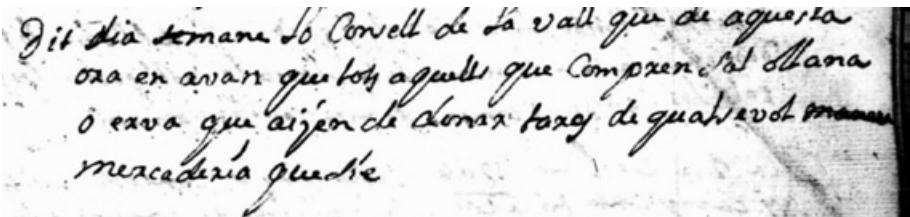
El 27 de maig de 1751

quest de Sagüel y saau quest an... comon p... quest de
fontanada Juan Antonio Canal y St Julia quest de desull...
Vila quest de demont Juan Proby dit dia Manes la Vall que nin
que no puguem comprar sal a Bucsa sal sey paper de la Vall y que
no puguem comprar sal a ningun foraster sey que no portem
guia de Cardona en descàrrega del encabeçament de la Vall y lita
Suia lo presentant al Superintur del Recusado General en

s'insisteix prop dels lauredians en el respecte de les normes per anar a buscar sal: "Es mana que ningú pugui anar a buscar sal sense el paper de la Vall i que no es pugui comprar sal a cap foraster sinó portar guia de Cardona en descàrrega de l'encabeçament de Cardona."

En la sessió del 2 de desembre de 1767

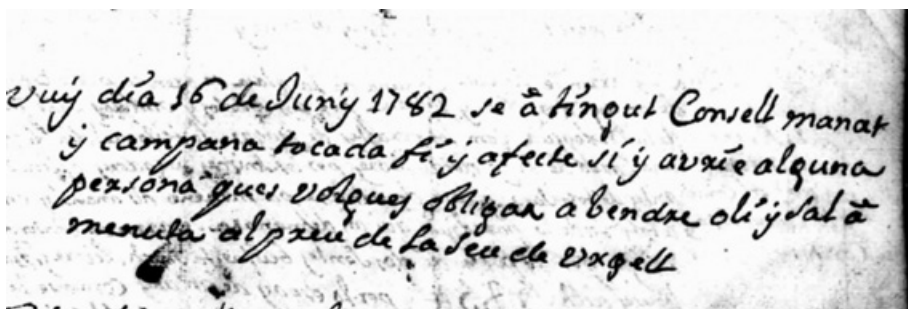

Di dia semana lo Consell de la Vall que de aquesta
ora en avant que tots aquells que compren sal llana
o cava que aijen de donar taxes de quatre velt manen
mercederia que de

la voluntat de les autoritats de posar ordre en el comerç de la sal es percep més ferma: "El Consell de la Vall mana als que compren sal, llana o herba hagin de pagar taxes per mercaderies".

El 1782 la situació comença a establitzar-se i es comença a parlar en les actes del comerç de la sal a un nivell més domèstic: "S'arresta per ordre del Consell General que el present consell determini una persona o persones per vendre sal a la menuda i oli. L'oli es vendrà al preu de la Seu d'Urgell i el Comú posarà preu a la sal."

El dia 16 de maig d'aquell mateix any, el Comú obeeix aquest ordre: "Consell per veure si alguna persona voldria vendre oli i sal a la menuda al preu de la Seu d'Urgell".

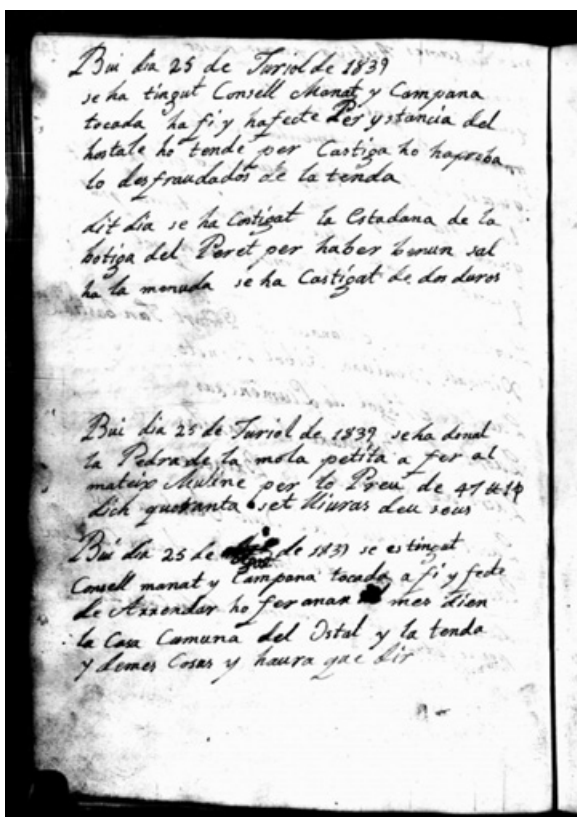
Vuy dia 16 de Juny 1742 se a tingut Consell manat y campana tocada fe y afecte si y axie alguna persona que voldria obligar a vendre oli y sal a menuda al preu de la Seu de Urgell

Ja entrats al segle XIX, la venda de sal va de la mà del lloguer de l'Hostal Botiga Comunal. El conflicte amb les autoritats espanyoles sembla continuar fins al punt que el Comú, per tenir pau, decideix que els preus de la botiga local siguin superiors als de la Seu d'Urgell... "S'arrenda la tenda per vendre oli, sal i aiguardent a Nicolau Font, amb fiances de Francisco Bou (a) Masdalins i Joan Rosa (a) Nagol. S'estableix que els preus seran superiors als de la tenda de la Seu d'Urgell."

El comerç de la sal continuava sent motiu de preocupació l'any 1839.

L'hostaler i botiguer de l'any 1839 denuncià la botiga del Peret per haver venut sal a la menuda.

La darrera constància en

Bui dia 25 de Turiel de 1839 se ha tingut Consell manat y Campana tocada ha fe y afecte Per ystancia del hostal ho tonda per Castiga ho haysa lo defraudador de la tenda

El dia se ha Castigat la Ciudadana de la botiga del Peret per haber borua sal ha la menuda se ha Castigat de dos duros

Bui dia 25 de Turiel de 1839 se ha donat la Pedra de la mola petita a fer al mateix Molino per lo Preu de 47 de 14 Lich cinquanta set lliuras deu sous

Bui dia 25 de Turiel de 1839 se estingut Consell manat y Campana tocada a fe y fede de Arzobis ho fer onaa mes dion la Casa Comuna del Ostal y la tonda y dones Coses y haura que dir

acta on apareix la sal data de l'any 1844 i és per l'arrendament de la Botiga Comunal a Joan Castellbó. Entre les seves obligacions hi havia les de vendre sal, vi i aiguardent al preu de les botigues de la Seu. S'estableix també que cap individu que no sigui tender podrà vendre ratassia. Podem imaginar que la ratassia, com la sal, trobava camins fora dels oficials per arribar a bon port.

Blanca y que ningun Andabiduo no pague vendre ³⁵
 Ratassia que no sie tonda y que logue lo
 Arrendado los fianza a Satisfacio del Camu
 dintre buit d'as fai fianza to Botiga

Manfany

P. cae Pibot fianza

Pui dia 6 de Setembre de 1844 se es tingut Consell
 manat y Campana tocada a fi y afecte de donar
 Ordres pera Cobrar los Arrendos dels delmes
 del Any 1842 y l'any 1843

Pui dia 16 de Setembre de 1844 se es tingut Consell
 manat Campana tocada a fi y afecte de donar
 un lloga d'haline y de fer el cas y arrendar el
 dit d'haline y de fer el cas y arrendar el
 mena lo d'haline farime per mes y moltorana a
 Cargas del Pibot y los llinars sora Blanca semana
 los fianzas dintre buit d'as a Satisfacio del Camu

Pui dia 19 de Diciembre de 1844 se es tingut Consell
 manat y Campana tocada a fi y afecte de donar
 Contes fogaive y farres dels Carbons y de donar
 y de donar que per d'as di

Els recursos naturals i les infraestructures esportives al Pirineu

El Pirineu té una població dispersa i en general poc habitada. El territori es compon de multitud de valls i té un ric patrimoni natural en recursos singulars com el paisatge, l'aigua, la neu, la vegetació i la fauna. També gaudeix de meteorologia temperada, compatible per activitats d'esport en totes les estacions de l'any. Les infraestructures més freqüentades, com els poliesportius, camps d'esport, piscines, estan situats en els nuclis urbans i no es comentaran. Però és evident que aquells recursos naturals més pròxims són idonis per a noves cultures energètiques de biomassa forestal, geotèrmia, captadors solars, i projectes arquitectònics amb preeminència de fusta i pedra. Els meus comentaris, a una temàtica tan vasta per la geografia pirinenca i per la diversitat de pràctiques esportives que es poden examinar, estan adreçats a uns àmbits principals més específics: els camins en tota la seva varietat, els esports a l'aire, l'aigua, la neu, i la valoració del paisatge pirinenc. La primera consideració és que els destinataris locals de les infraestructures esportives són normalment minoritaris, i la majoria dels practicants d'esports provenen de fora del Pirineu, normalment de les àrees urbanes que tenen més pobladors. El turisme actual confronta sovint amb els espais naturals pirinencs. En contrast, per aquests residents en el Pirineu, l'enfoc de l'activitat esportiva es contempla com més arrelada al medi natural que l'envolta, que li és propi. Però per la majoria de pirinencs, amb el canvi sociològic de les darreres dècades, també van quedar apartades les activitats físiques tradicionals i ara la pràctica d'algun esport és sinònim de salut per totes les edats.

La primera infraestructura natural, l'ofereix la vasta xarxa de **camins per a vianants** existents, des de la comunicació entre nuclis habitats o llocs de pastor, fins a vials agrícoles o forestals per governar el territori. Caminar és l'esport més natural de la humanitat, i els nostres cossos venien preparats per fer la funció. Quan parlem de camins de seguida ens apareix el concepte de camins en xarxa, per donar accés a tot arreu. Molt aviat trobem una certa classificació

Ramon Ganyet i Solé,
enginyer de camins,
canals i ports

dins del conjunt, segons funcionalitat –transport de persones i mercaderies, excursions– i característiques –amplada, pendent, calçada, geometria per vehicles–. Dins de la xarxa de camins hi trobem les diferents malles, de cada categoria, i els itineraris principals amb vocació més direccionada cap a un destí privilegiat. La xarxa de camins que es va definir al llarg de més de deu segles, i que va funcionar per anar a peu o a cavall en exclusiva fins al segle XVIII, seria una primera garantia si les transformacions de camins cap a carreteres, des de principis del segle XIX, no haguessin afectat greument la xarxa precedent. Els objectius anteriors dels camins sovint han sobreviscut i ara, en molts casos, correspon restituir els camins en paral·lel a la xarxa viària actual. La millor xarxa de camins per vianants segur que hauria estat la mateixa que ara està amputada en molts indrets, i en molts llocs es voldria reparar la funció.

Per altra banda, el concepte d'**itinerari**, entre caps de comarca, entre antics centres de fira, de peregrinació, d'accés a un pic determinat o altre similar, és el que ara s'obra a una vialitat de cursa esportiva, a peu o corrents, normalment circuits que retornen al mateix lloc de sortida. Aquests darrers anys, les curses de muntanya s'han generalitzat arreu.

Els camins esdevenen infraestructura quan asseguren una conservació i manteniment de vialitat, estan senyalitzats adequadament i posen a l'abast un conjunt de comunicacions (mapes, guies, descripcions) sobre suports de paper o digitals en xarxa. El Pirineu quedaria més beneficiat si, a part de la lògica promoció, es superés el localisme municipal, comarcal, regional o nacional sobrepassant les excessives fronteres que ens hem anat inventant. La senyalització hauria de tendir a ser similar, al menys, a tota la cadena pirinenca, i el sistema d'informació convindria que estès ben coordinat.

Els **camins de bicicleta** (BTT) han tingut en les darreres dècades una freqüentació exponencial, encara augmentada amb la bicicleta elèctrica. La infraestructura BTT coincideix en algun lloc puntual amb els camins per a vianants, però darrerament es creen nous circuits sobre terreny que no s'havien utilitzat precedentment. Els impactes sobre el paisatge i els problemes d'erosió (especialment en itineraris en vessant de pendent, marcat sobre la via fan de cuneta recollidora d'aigües torrencials), i com que són encara de recent explotació no solen acompanyar-se del manteniment i conservació apropiats. Sobre el BTT es podria dir el mateix que sobre els camins esportius en relació a la comunicació informativa d'itineraris, temps de recorregut i punts especials d'interès.

Els itineraris en espais naturals, en vehicles rodats motoritzats –motos de tota categoria, quads, *buguis*, 4x4 o similars– amplien l'àmbit d'accessibilitat i permeten transportar a altres usuaris allunyats del que entenem normalment per esport. Afegeixen aquests vehicles un component de velocitat i soroll, que normalment està associat a erosions del sòl i agressió a la fauna circumdant. Els criteris d'autorització al seu accés haurien de compatibilitzar el medi natural, la propietat de la via, la participació en grup (normalment limitat a 4 vehicles), l'època de l'any, la prohibició general de circulació a excepció de vies específicament indicades, i sancions si cal als que no respectin els reglaments. Els espais de muntanya són massa vulnerables a degradacions molt duradores o fins i tot irreversibles si no s'hi posa remei. Algunes activitats de motor són incompatibles amb la preservació de medis naturals.

Pel que fa al **paisatge** i a les condicions ambientals de l'entorn natural, és el tresor més valuós del Pirineu. La seva conservació és una obligació per ara i les generacions venidores. I sovint no es té consciència de la gran dificultat per protegir l'ambient pirinenc envoltat per unes poblacions perifèriques molt nombroses, Barcelona, Saragossa, Pamplona, Baiona, Pau, Tolosa, Perpinyà, que estan molt a prop del Pirineu, i no tots els habitants tenen la sensibilitat i coneixement per valorar alguns danys potencials. En defecte de més informació, cal reglamentar.

En l'àmbit natural es practica **la caça i la pesca**, que ara en diuen esport i abans era medi de subsistència. Aquestes activitats estan tradicionalment associades i federades, i la seva regulació normativa facilita molt la connivència. La sensibilitat social per algunes espècies cinegètiques i per la protecció dels peixos va evolucionant en els anys, i també els criteris normatius, per adequar les activitats a les noves situacions. La caça, té el valor afegit de ser un factor de sociabilitat dels pobladors originaris dels nuclis més petits, en un medi que coneixen millor que ningú.

L'aire, l'aigua i la neu són els recursos que estan associats als esports més específics dels sistemes de muntanya.

Les **activitats de vol** són molt nombroses al Pirineu, però aporten una gran diversitat i interès. Podem citar el vol d'avionetes, velers sense motor, parapent i similars, així com els globus aerostàtics.

Les infraestructures pels globus són molt senzilles i es poden concentrar en uns vehicles per transport entre sortides i aterratges. Flexibilitat màxima.

El parapent, està molt condicionat a un lloc accessible en vehicle, que gaudeixi de les condicions atmosfèriques i topogràfics per realitzar els vols. Els llocs d'envol són similars en molts indrets i ja estan més o menys identificats (Organyà a l'Alt Urgell, Àger a la Noguera, Castejón de Sos, Benasque a l'Aragó, Vall d'Hecho, Lers o Moulis a l'Arieja, i molts altres).

Per avionetes i ultralleugers, així com per velers de vol, cal disposar d'un aeròdrom adequat a la funció. Les infraestructures de vol requereixen unes condicions específiques i en el Pirineu són ben integrades en el medi, constituint un actiu força atractiu. Els vols en motor tenen també associades unes molèsties de soroll que depenen molt del tipus d'aeronaus i de l'activitat reiterada que es pot produir (escoles d'aprenentatge o altres). De tot plegat se'n fan també competicions específiques, que estimulen als practicants.

Els Pirineus disposen del recurs de l'**aigua en relativa abundància**, i alguns trams de rius i embassaments tenen condicions de navegabilitat per a raïcs i piragües. Per considerar un sector d'embassament com espai nàutic cal valorar la variabilitat del nivell de l'aigua segons l'explotació de la retenció i buidat del dipòsit. Les platges de les franges laterals sense aigua no donen un entorn gaire agradable per la falta total de cobertura vegetal o aquàtica. Altres aspectes relatius a la seguretat es deriven a autoritzacions concessionàries de l'entitat gestora del recurs.

Els rius pirinencs navegables solen ser aquells que pel seu règim climàtic nivoplúvia tenen suficient volum d'aigua i la dosifiquen normalment fins a la fosa de neus dels mesos de

maig, juny, i excepcionalment juliol. Per disposar de cabals suficients per navegar les embarcacions durant els mesos de juliol i agost –els més freqüentats a l'estiu– cal que es suplementi el cabal per medi de llacs recrescuts o embassaments i es deixi baixar aquesta aigua en funció de períodes de reg o bé horaris de favorable producció hidroelèctrica. En la majoria de les dates favorables els sectors navegables de rius pirinencs es redueixen a una dotzena del riu en la vessant nord (Gave, Salat, Arieja) i una altra dotzena en la vessant sud (Aragón, Ésera, Noguera Ribagorçana i Pallaresa, Valira, Segre), totes elles en una vintena de quilòmetres del sector intermedi d'aquests rius. Les activitats comercials turístiques es concreten en aquestes zones, i es centren a períodes d'activitat limitada a unes poques setmanes a l'any.

Les **bases nàutiques** requereixen una infraestructura de servei per operació: accessos, aparcaments, magatzems, vestuaris, lavabos, sales de reunió, despatx d'administració, venda de productes; i naturalment els serveis públics habituals: electricitat, aigua potable, sanejament d'aigües residuals; i més excepcionalment, cuines, restauració i residència per dormir. Però sobretot, cal disposar dels corresponents accessos a l'aigua del riu, i si es vol una instal·lació més completa cal una zona de pràctica de l'aprenentatge i entrenament en les disciplines de l'eslàlom (olímpica des de 1972) i de l'estil lliure (si disposa d'una zona d'ones d'aigua específiques). Les instal·lacions dins de la llera del riu tenen unes llargades variables de 200 m a 500 m, i una amplada de 10m a 30m.

Les instal·lacions que s'han fet fins ara fora de la llera del riu –Parc Olímpic del Segre, Stade d'Eaux Vives de Pau, i una trentena més en tot el món– constitueixen una divisió més específica orientada a competicions de la Federació Internacional de Canoa FIC, i potser mereixen una consideració a part.

L'element principal pel període d'hivern, de desembre a l'abril, és la neu.

La **neu** és el recurs natural més característic del Pirineu. La precipitació d'hivern a les muntanyes es fon i podrà proveir l'aigua necessària per les fonts, torrents i rius. El dipòsit acumulat es pot recuperar més endavant en les zones més baixes del territori.

Les estadístiques dels últims cinquanta anys, amb els seus alts i baixos meteorològics habituals, ens indiquen una disminució mitjana de la precipitació de neu, de l'ordre del 20 per cent. Les temperatures mitjanes en aquests anys també han augmentat lleugerament en les zones pirinènques, però sobretot s'han aguditzat períodes més calents durant l'hivern i els cicles de fred amb temperatures sota zero no són tant llargs. S'albira un canvi climatològic del qual encara en desconeixem l'abast concret.

La moda de l'esquí esportiu, de principis de segle xx, importada a alguns indrets del Pirineu des de les poblacions escandinaves originàries, ha tingut una gran acceptació, i ara la pràctica de l'esquí ha esdevingut un referent pirinenc.

Per l'esquí de muntanya, el material d'esquí i l'equipament de botes i roba, no cal gaire res més infraestructura que la pròpia zona de muntanya amb les condicions geogràfiques, mantell nival adequat i meteorologia favorable.

Per l'**esquí de fons** i l'**esquí alpí** s'han desenvolupat les estacions de muntanya dedicades principalment a l'hivern, però ara freqüentades també en altres èpoques de l'any. En diferents valls en que es donaven les condicions idònies, de forma reiterada en varies

etapes, acabada la Segona Guerra Mundial, primer, en els anys 1960 la majoria, i algunes més fins a finals del segle xx. Algunes estacions marginals ja han fet el camí d'anada i tornada, per tancar definitivament. I ara ja no se'n fa cap més.

Les estacions comporten un sistema de pistes de variades condicions i uns remuntadors mecànics per fer pujar esquiadors. Tot plegat, ocupa uns espais que anteriorment eren bosc o monts naturals i que són transformats en accessos, aparcaments, edificacions, pistes, remuntadors i diversos equipaments complementaris (electricitat, sanejament, dipòsits d'aigua, etc.). Habitualment aquestes infraestructures tenen sempre tendència a créixer ocupant més espai naturalitzat, i deixant sovint algunes degradacions en abandó. La forma d'abordar els projectes corresponents estan reglamentats en les directives de la Unió Europea i les lleis ambientals. Els estudis d'estudi d'impacte ambiental són indispensables i al final s'arriba a una declaració d'impacte ambiental, que conclou els expedients en favorables, compatibles amb condicions, o desfavorables.

Els impactes produïts sobre el paisatge, la vegetació, la fauna i sobretot l'aigua i l'energia, són el que la societat ha d'avaluar i comparar-los amb els beneficis resultants de les activitats recreatives i esportives, així com la creació de llocs de treball amb promoció econòmica induïda a l'entorn més proper.

L'energia, sobretot l'energia elèctrica per remuntadors i equips de fabricació de neu artificial, és molt important en el context de les valls pirinenques, i la disponibilitat de potència comporta equipaments elèctrics importants i també costos de consums molt significatius.

El factor natural més estratègic per les estacions és la provisió de l'aigua per fabricar neu artificial, factor determinant per ser essencial a la producció de neu.¹ La fosa de la neu comporta, de març a juny, la disponibilitat d'aigua suficient per fabricar la neu que raonablement es produeix en una pista d'esquí, però l'aigua per fabricar-la s'ha de proveir obligatòriament en hores de baixes temperatures,² les quals es presenten en cicles molt curts que convé aprofitar bombejant com més aigua possible als canons de neu de les pistes, en el mínim de temps possible. La capacitat de les bombes i la de la instal·lació fixarà la garantia de fabricació. També la potència màxima disponible.

Des del punt de vista ambiental, els dos problemes principals són la creació de basses de dipòsit d'aigua prou grans per omplir-les a la primavera; i la disponibilitat de la infraestructura elèctrica i el preu de l'energia màxima per innivar el màxim de pistes d'esquí al mateix temps. No son problemes insuperables, però són sovint massa difícils d'assolir. Sempre, és clar, que el recurs a l'aigua sigui assolible en totes les temporades meteorològiques, sens perjudici al medi natural.

D'altra banda, com és natural, la tecnologia de la fabricació de neu artificial es va millorant molt i els consums energètics són més eficients. Però l'aigua per fabricar neu és l'única que és insubstituïble. Les basses de dipòsit d'aigua, com més gran millor, en el benentès que el medi receptor tingui aigua suficient i compatible ambientalment.

En aquestes condicions el desafiament del canvi climàtic per a les estacions des de 1.700 m amunt sembla que es podria superar en les properes dècades, ateses que les amortitzacions de materials (remuntadors, sales de bombes, canons d'innivació) tampoc

poden anar més allà d'una trentena d'anys. El que passarà amb el clima i l'aigua disponible d'aquí cinquanta o cent anys val més que ho vagin analitzant les properes generacions. Les competicions esportives en les zones de muntanya normalment son d'aflluència més nombrosa i de duració limitada a uns pocs dies. La utilització dels recursos naturals depèn de cada esport i els seus reglaments de competició i sobretot del nombre de participants i acompanyants, espectadors o personal divers. Els impactes que es poden produir sobre el medi natural són molt diversos, així com els beneficis socials o econòmics que es poden derivar cap a un entorn de muntanya determinat. Com a criteri general, tot el que es preveu per l'organització de grans esdeveniments té menys impacte si és temporal i es pot desmuntar amb facilitat: senyalitzacions, aparcaments, lavabos, carpes, alimentacions d'energia, aigua, cuines, etc. Una provisió fonamental és recollir i portar a depuració la totalitat d'aigua contaminada.

Uns comentaris particulars per les especials iniciatives de sotmetre al Comitè Olímpic Internacional una candidatura de JO d'hivern recolzada en Barcelona i el Pirineu. La idea la va promoure l'any 2010 l'Ajuntament de Barcelona presidit per Jordi Hereu, i després d'uns treballs que la presentaven com a realitzable per 2022, amb un projecte bipolar de centralitat de competicions de gel i prestació del potencial turístic i de congressos en la ciutat, i una altra de competicions de neu a la Cerdanya; però la Generalitat de Catalunya no li va donar suport i la candidatura ni tan sols va ser presentada el 2013 al Comitè Olímpic. En una segona etapa, des dels anys 2018 al 2022, les especulacions d'aquella candidatura s'han freqüentat en alguns àmbits polítics i un entorn de comunicacions públiques controvertides i sense cap projecte ni esportiu ni de promoció d'infraestructures. Com podia ser previsible la idea ha naufragat del tot.

La idea d'un gran projecte cohesionador dels pirinencs i en els quals es pugui avançar innovació i equipament per la muntanya pirinenca, crec que podria canalitzar-se en aquests JO d'hivern, però les condicions perquè tinguessin un èxit comparable al que varen tenir els JO de Barcelona 1992, a tot Catalunya, Espanya i arreu, són molt difícils de fer prosperar amb un projecte al Pirineu. Al meu criteri els elements principals haurien de contenir els ingredients següents. Primer, lideratge clar institucional i esportiu, amb objectius ben definits del camí a seguir i sobretot del llegat posterior. Segon, capacitat humana i tècnica per estudiar i executar uns projectes realistes i que satisfacin els requeriments de les federacions esportives, i que alhora sàpiguen comunicar bé els processos i resultats. Tercer, incorporar clarament l'àmbit d'organització de proves de competició, repartits en uns pocs nuclis de l'Aragó, de Catalunya i d'Andorra, arbitrant una direcció col·legiada conjunta. El paper de Barcelona és molt important per garantir uns bon resultats d'organització, però també s'ha de combinar presència a Saragossa i algunes petites ciutats pirinenques. Quart, sense unitat i generositat de les parts el fracàs està assegurat.

Els recursos naturals utilitzats per les infraestructures esportives, com en totes les altres ocasions, s'haurien de prendre en la mesura de la seva disponibilitat i en la majoria d'usos assegurant la seva reposició. Els recursos no son infinits i convindria deixar la seva sostenibilitat pels altres i les generacions futures. Les espècies vegetals, la fauna, l'aigua,

el paisatge, es transformen per crear infraestructures noves, sense compensar les pèrdues ambientals generalment definitives. Encara que els beneficis innegables de l'esport aportin un indiscutible valor afegit, el sacrifici de recursos naturals es podria també reduir o compensar d'alguna manera enfocant diversament la seva utilització. A través d'estudis d'impacte ambiental es podria aprofundir més en les conseqüències cap als sistemes naturals, i proposar algunes alternatives, amb una visió més global. Les eines estan ara prou preparades, però cal que hi hagi la corresponent sensibilització social i l'adequada resposta dels dirigents polítics i institucionals.

El Pirineu ha heretat un capital de recursos naturals i en les actuacions que es projecten o executen es pot fàcilment reduir aquells recursos amb conseqüències diverses pel futur. La velocitat d'influir en els medis naturals s'ha augmentat molt i en la majoria dels casos no som capaços de preveure les conseqüències dels canvis. Per això es recomana una bona dosi de reflexió abans de precipitar transformacions sobtades i reducció dels recursos, que sempre seran limitats.

Aquesta ponència de Matamala és molt difícil de comentar, atesa l'amplitud de recursos i la varietat d'esports, però alguns comentaris potser us poden ser d'interès. Moltes gràcies.

Notes

- 1- La transformació d'1 metre cúbic d'aigua pot proveir, segons les condicions i rendiment, entre 1 m³ i 1,5m³ de neu.
- 2- Normalment es té en compte sempre la combinació de temperatura i humitat atmosfèrica, cosa que s'ha conegut com a temperatura humida.

Natura, paisatge i cultura

La definició que proposen els llibres que s'hi entenen és tan àmplia que el tema poc que s'ha d'enganxar. Altres col·legues, en aquesta mateixa trobada, tindran l'ocasió de dir d'una manera molt diferent els uns dels altres allò que podria ser *recursos naturals del Pirineu*.

Això sí que serem pla i bé tots d'acord per anunciar que parlant de recursos naturals de primer se posaran davant les riqueses – sobretot les minerals – que nostra terra pirinenca té d'una manera intrínseca.

Però parlant de riqueses naturals, aquelles que porta el nostre territori no són tan diferents d'aquelles que se troben pertot arreu al món: ferro, carbó, sofre, or, també gas.

Tot al llarg de la història, segons les coneixences i els menesters de les societats, les riqueses minerals han estat explotades de maneres diferents i les noves indústries explotaran altrament els minerals a disposició. (Al dia d'avui, el liti, per exemple.)

Això fa que, parlant només d'aquests recursos naturals, se tractarà de parlar de sectors lligats a l'economia, a la idea de progrés industrial, per tant lligat al món de la finança i de la llei de mercat. A veure si parlant de recursos naturals se pot parlar d'altres temes.

La geografia de muntanya proposa activitats turístiques que són font de recursos econòmics.

Estacions balneàries, estacions d'esquí, propostes d'excursionisme, i aquestes activitats no tenen

Miquel Arnaudies,
artista plàstic i
dinamitzador cultural

tampoc gaire de diferent del que se troba en altres llocs de muntanya.
Més enllà d'aquests recursos naturals, tenim els paisatges que els acompanyen.
Ara sí que arribem a dir les diferències que tenim als Pirineus.
Les relacions humanes van lligades íntimament als nostres paisatges.
Els recursos naturals per mi també són els paisatges. Els nostres paisatges.
La idea és dir que els paisatges porten una cultura i que la cultura també porta el que som.

La nostra manera de ser, la nostra manera de viure.

Fa un parell d'anys vam fer a Sureda una trobada sobre els Pirineus marítims. Pirineus marítims, això volia dir agafant una idea de l'historiador Fernand Braudel que diu, "és la Mediterrània que fa els mediterranis", jo diria avui que "és el Pirineu que fa els pirinencs". Doncs els paisatges porten una mica el que som.

Els paisatges dels Pirineus no són els Alps, no són Sierra Nevada.

És a dir aquí, nosaltres tenim una manera de viure, tenim una manera de ser que és completament diferent del que podia ser en altres llocs.

Això va lligat, per mi, a la creació i va lligat a la cultura.

Tenim alguns exemples de músics com Albéniz, Déodat de Séverac que escriu *Cerdanya*; pot escriure *Cerdanya*, perquè viu a l'entorn dels nostres paisatges. Es podria dir també de *La Punyalada*. Es podria dir també de Víctor Català. Víctor Català, quan escriu *Solitud*, ho pot escriure només perquè viu a l'entorn de les nostres muntanyes.

Jo he passat la meua vida pintant i encara continuo fent pintura i escrivint, i jo dic que el que pinto i el que escric ho faig perquè sóc nascut aquí, perquè he nascut a l'entorn de les nostres muntanyes; si hagués nascut a Estocolm o no sé on, faria una creació completament diferent.

Ja s'ha dit que cadascú de nosaltres, físicament, dins la nostra intimitat sem patrimoni

immaterial de la nostra identitat, ara s'hi pot afegir que allò que sem també ho porta geogràficament el nostre territori, amb la seua natura i els seus paisatges.

Això em sembla que ho hem de tenir clar. És a dir els nostres paisatges porten el que som i el que som va lligat a la nostra identitat, és a dir que parlem de patrimoni.

Però hi ha una idea que em sembla que hem de tenir clara: és que nosaltres, cada un de nosaltres, amb les nostres vivències, amb la manera i el lloc on hem nascut, portem la nostra identitat i portem el nostre patrimoni.

Cada un de nosaltres que estem aquí som patrimoni.

Això em sembla que ho hem de tenir clar. La nostra llengua ens ho porta, això.

La nostra identitat ens ho porta, això.

Més que mai, avui en dia, el que es viu a Catalunya i que nosaltres també hi participem una mica, em sembla que som nosaltres, amb la nostra cultura, amb el nostre paisatge, amb el que som, som nosaltres que hem de pressionar els polítics per dir qui som i per dir què volem.

A mi em sembla que tot això va lligat.

Gràcies.

Continuïtats culturals afermades als Pirineus

Presentar o fer una recensió d'un llibre miscel·lani com el de les actes de les 18es Trobades Culturals Pirinenques celebrades a la sala de plens de l'Ajuntament de Montanui a la Ribagorça, el 16 d'octubre de 2021, demana en primer lloc definir i centrar l'objectiu que l'ha fet possible. En considerar la 18a edició d'unes jornades de convocatòria anual cal abans de tot tenir present la continuïtat d'una proposta o millor dit d'un projecte. Continuïtat possible per dues raons bàsiques i imprescindibles, per la capacitat de convocar les trobades i per la resposta interessada en la participació de persones i entitats. Convocar requereix, a les persones que en tenen la responsabilitat, tenir-ho present d'un any a l'altre i d'un cap a l'altre de cada any. Cal trobar un lloc concret on celebrar-les, buscar els suports i les complicitats necessàries, fer una proposta temàtica i gestionar tota la logística dels participants siguin assistents o comunicants. I després de les jornades queda una feina pacient i gairebé invisible que no és altra que posar en lletra d'impresma tot el que s'ha presentat i debatut. Potser una mica més i tot ja que els textos s'han pogut revisar i ampliar més enllà de la forma resumida que el temps de les jornades exigeix. Tanmateix en unes actes no es reflecteix tot el que el dona de si la celebració de les jornades, en aquests cas "trobades", perquè tota la sociabilitat engendrada a partir de les relacions que s'estableixen en dies com aquests, es conforma en ser viscudes directa i presencialment. Per tant una proposta o un projecte com el de les Trobades Culturals Pirinenques farà bé d'avançar any darrera l'altre amb les dues realitats paral·leles: els actes presencials i la publicació de les aportacions presentades.

En buscar l'objectiu prioritari em sembla molt important fer la lectura de les actes de les divuitenes Trobades Culturals Pirinenques i de totes les anteriors tenint molt present les tres paraules que les

Josep Santesmasés
i Ollé, President
de la CCEPC i
Vicepresident primer
de l'Institut Ramon
Muntaner

anuncien i les defineixen. Trobades i no congrés, per exemple, en el sentit diferencial del concepte que ni molt menys ha de ser devaluant. El DIEC defineix la trobada com l'acció o l'efecte de trobar-se i com una «Reunió de persones amb interessos comuns, especialment amb vista a dialogar, a fer alguna celebració». I a Montanui en les 18enes Trobades, així com a Matamala en les 19enes —on vam poder presentar oralment la recensió— de ben segur que vam dialogar i d'alguna manera també vam celebrar, entre altres coses poder-hi ser de forma presencial. Culturals, perquè evidentment de trobades n'hi poden haver de moltes menes, ben legítimes, però aquestes són culturals, cosa que vol dir que tot el que posem damunt de la taula ho fem des d'una mirada cultural que vol ser expositiva i reflexiva. Pirinenques, perquè d'això es tracta: contemplar aquest immens territori des de la seva mateixa configuració territorial, des de les diversitats que hi conflueixen, des de les complexitats humanes, des del coneixement, des de les inquietuds, els projectes i les esperances. I sempre amb una necessària estima sense la qual avui la continuïtat s'hauria estrocat.

Cada vegada es posa més en valor activitats com aquesta en les que confluïm persones, associacions, entitats i organismes públics interessats per temàtiques que impliquen el coneixement del territori i a partir d'aquí la concreció d'un compromís per pensar el present i el futur que entenem haurien de ser més justos, respectuosos i equilibrats. Per pensar històricament com manifestava Pierre Vilar i també afegiria jo per actuar amb perspectiva històrica, cosa que tanta falta fa en el món d'avui, sobretot en l'àmbit polític. També cada vegada més al món associatiu cultural vinculat a llocs concrets li és reconegut el seu valor essencial, i la seva necessària existència per construir una societat més equilibrada. Com que, ens hem fets grans, venint de lluny, recordem que fa dècades enrere havíem observat que era fàcil i quedava bé en determinats ambients arrufar el nas tot menystenint aquell sorgiment tan potent d'associacions culturals i centres d'estudis que des de fa ja gairebé mig segle s'han anat creant. Com si fossin éssers impurs generant activitats inconsistentes i gairebé reprotables. A mesura que avançaven els anys, però, per molt fàcil i còmode, que fos atorgar la qualificació, per molt fatxa o progrés que fos la procedència de les salmòdies ja no era tan fàcil pontificar despectivament. El pòsit que s'anava acumulant, els projectes que s'anaven concretant des del món associatiu començaven a ser potents. Però... sempre si convé es troba un però de conveniències, quedava com una mena de pecat original del qual encara no ens havíem ben bé redimit. Per sort penso que tot això s'ha acabat i cada vegada més, quan es fan balanços d'entitats territorials, tinguin 10 o 40 anys d'existència, com alguns dels que contenen aquestes actes, una reflexió serena i justa només ens pot conduir a una valoració d'excel·lència. I quan se suma tot plegat, el que individualment i col·lectivament s'ha construït des de l'estudi, la reflexió, la difusió, la dinamització i l'activisme des de cada lloc i territori, tot plegat agafa unes dimensions ingents. De ben segur que sense tot això seríem una societat molt més empobrida i més sotmesa a les vacuitats especuladores que ens intenten vendre com imprescindibles per aconseguir una felicitat que fa feredat de veure. Perdoneu aquesta llarga introducció però m'ha semblat bé de fer-la per confirmar el sentit i l'interès que tenen les actes de les trobades de Montanui i la celebració de les de Matamala.

Tots sabem que les Trobades Culturals Pirinenques són possible gràcies al lideratge de la Societat Andorrana de les Ciències, així com l'edició de les actes que apareixen molt ben editades en la celebració de les següents. Aquest lideratge té però, a més a més, el suport i l'escalf de tot un conjunt de centres d'estudis, entitats culturals pirinenques i administracions públiques i en cada edició la complicitat més activa del centre del lloc de celebració com fou el cas del Centre d'Estudis Ribagorçans.

Dit això recordarem que el títol de les trobades de 2021 fou *Accions Dinamitzadores al Pirineu*. Es van aconseguir 33 comunicacions de molt diverses característiques, cosa que indica que foren unes trobades molt participatives. No entraré a presentar un a un els textos que formen part d'aquest volum, perquè ni que fossin quatre ratlles necessitaria molt d'espai. Tenint present que les actes ja estan publicades miraré d'indicar quines tipologies d'articles es van presentar per desvetllar la seva lectura en funció dels interessos temàtics i territorials de cadascú. La proposta genèrica a tractar en les 18ènes trobades era molt oberta i per tant no és d'estranyar que les «dinamitzacions» motiu dels textos redactats fossin molt variades. Algunes de les propostes entraven de ple en el títol anunciat i altres més de refiló. Personalment no hi posaria pas cap objecció i en bona part per aquella idea conceptual que defineix la paraula «trobada».

En relació a les procedències he intentat agrupar-les territorialment tot i que en algunes és difícil perquè sobrepassen un espai concret. Començaré dient que n'hi ha una del País Basc, crec que molt valuosa i estimada pel que representa. Dues que més o menys abastarien l'Alt Pirineu i l'Aran, cinc de l'Alt Urgell, quatre d'Andorra, dues de l'Aran, tres del Bergadà, tres de Catalunya Nord, una de l'Empordà, dues del Pallars, quatre de la Ribagorça, tres del Ripollès, una del Sobrab i una que la podríem qualificar com a marítima de procedència pirinenca. A part, les presentacions i benvingudes, la valoració de les actes celebrades a Andorra en plena pandèmia l'any 2020 per M. Carme Jiménez directora de l'IRMU i la cloenda d'Àngels Mach. Més o menys seria això.

No és fàcil agrupar temàticament totes les aportacions. Alguns articles els definiria com a recerca històrica com ara com el de la Montserrat Moli, que malauradament ens ha deixat aquest any, sobre els romeus apotecaris botànics a Núria, el de David Moré parlant de faroners nascuts al Pirineu, el de la Rosa Serra referint-se a l'explotació forestal al Berguedà durant la primera meitat del segle xx, la història de la fugida de la barbàrie nazi que feu escala a Les de Maria José Atienza i Joan Ramon González, o l'article sobre «la cruzada de los pastorcillos» a Monclús de Francisco Andrés Lascorz. Una proposta feta a partir de la recerca però també des d'una perspectiva de denúncia és la que va presentar Ramón Felipó sobre Queralt i els Rasos de Peguera.

D'altres comunicacions giraven a l'entorn del patrimoni des d'una visió molt àmplia. Per exemple l'experiència que ens aporta Xabier Kerexeta sobre el patrimoni material, la seva conservació, els lligams experimentals amb l'art i la dinamització transfronterera; el patrimoni medieval de Castelló d'Empúries vist des del seu museu i el context històric del comtat d'Empúries de Jordi Canet, la de Manel Rocher sobre el PyrenMuseu-Rosta de Salardú lligat a l'establiment hotelier familiar. Una experiència de patrimoni immaterial com la recuperació de les falles d'Alàs a partir de la menció documental més antiga

que es conserva, de Carles Gascón. També tenim una petita reflexió sobre la capacitat dinamitzadora de l'art presentada per Miquel Arnaudies president del Centre Cultural Català del Vallespir i també el lligam entre literatura i camins treballada per Pere Porta i Arcadi Castelló.

Si bé el turisme pot anar lligat a moltes de les propostes en trobem d'específiques com la d'Alexis Sancho, Ramon Serrat i Rosa Colomer sobre la xarxa de muntanyes emblemàtiques, entre elles el Pedraforca. També la de Eva Garcia sobre el turisme sostenible en zones de muntanya.

Algunes altres fan una mirada sobre plataformes o entitats reivindicatives o promotores d'un territori concret com poden ser els textos presentats per Antoni Llagostera sobre la plataforma «El Ripollès existeix» o la «Taula Comarcal d'Infraestructures del Ripollès» en el passat recent i el present. Una altra reivindicació aflora en la comunicació sobre la ramaderia extensiva de Pau Barrull.

Hi articles vinculats a l'esport: el de Daniel Areny sobre la història de l'esquí a Andorra i el de Ramon Ganyet que lliga l'experiència de la Seu d'Urgell dels Jocs Olímpics de 1992 i la candidatura dels Jocs Olímpics d'Hivern.

Si ens centrem en la dinamització del territori, trobarem reflexions, experiències o propostes legislatives com d'Antoni Pol sobre la dinamització del Pirineu, la de Joan Ganyet sobre la Comunitat de Treball dels Pirineus i l'experiència de Pallarsactiu d'Eva Fiter o la de Sílvia Ferrer sobre la Llei de conservació del medi natural d'Andorra.

Un parell de comunicacions se situen en l'àmbit de l'estudi de la llengua: la Jesús Alturo i Tània Alaix sobre l'escripturació de la llengua a l'alta edat mitjana relacionada amb el Pirineu i la de Jordi Suils sobre reculls de lèxic català ribagorçà. Sense deixar les lletres ens podem referir a l'experiència de la doble revista Cadí-Pedraforca i Garona-Nogueres presentada pel seu director Guillem Lluch.

En l'àmbit associatiu cultural veurem experiències associatives culturals de molt recent creació com la de Capella, tractada per Francesc-Xavier Mingorance i la de Castanesa redactada per M. Carmen Badia, Tanja Strecker i Núria M. Farré. O la ja més consolidada de la Vall de Querol i la seva revista «Records d'Aravó» d'Andreu Balent.

Deixeu-me que acabi amb tres articles que fan balanç d'experiències culturals molt reeixides d'associacions que formen part de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i que participen en activitats de l'IRMU, de les quals en faig una valoració molt positiva pels interessants projectes que vehiculen en els seus respectius territoris. Són l'experiència dels primers 10 anys de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell presentada per Lluís Obiols, la de Terra dels Avis d'Elna, entitat que s'ha dedicat a la preservació del patrimoni agrícola del Rosselló tal i com ens explica Joan Lluís Mas i finalment la del Consell Cultural de les Vals d'Àneu proper a complir quaranta anys, que ens proposen Ferran Rella i Rut Martínez, amb un projecte actual tant reeixit com el Dansàneu, Tot plegat dona sentit cultural a uns territoris concrets per reflexionar sobre el seu futur, promoure la millora del benestar i de manera sostenible l'activitat econòmica.

David Moré i Aguirre,
per l'Institut d'Estudis
Empordanesos
i l'Associació
d'Història Rural

Les properes 20es Trobades

Bé i per l'any que ve, que és una data rodona (si aquestes són les 19es, l'any que ve seran les 20es), no us espanteu, no us faré venir a Tossa, eh, però sí que us faré venir una altra vegada a mar, a la punta oriental dels Pirineus.

En aquest cas, estic com a representant de dues entitats que seran les que organitzaran l'any que ve la Trobada, que són l'Institut d'Estudis Empordanesos i l'Associació d'Història Rural, de la qual soc membre des de la fundació i d'un butlletí que s'edita.

I que amb la proposta, aquesta era una de les comarques que quedava per organitzar aquest tipus de trobades. Seran les amfitriones de la trobada que es farà l'any que vinent, per aquestes dates aproximadament, al Monestir de Sant Pere de Rodes, d'altra banda un element molt icònic de la nostra cultura en l'any que clourà el mil·lenari d'aquest monestir.

Per tant, la idea és trobar-nos l'any que ve allà i poder fer una trobada com totes aquestes que hem fet els darrers anys, molt participativa i en un edifici històric de primer nivell.

Fins l'any que ve i gràcies, una vegada més, a la Societat Andorrana de Ciències per la seva força i iniciativa capdavantera en aquestes Trobades.

El tema és obert i encara pendent de decidir. Està pendent d'una trobada que tindran properament en el Congrés de la Coordinadora.

REULL D'IMATGES

LLISTA DE PARTICIPANTS A LES 19ES TROBADES CULTURALS PIRINENQUES (no exhaustiva)

Nom i cognoms	Professió	Lloc de residència
Frederic Abelló i Riera	Enginyer químic	Das (Cerdanya)
Ernest Altés i Segura	Escultor	All (Cerdanya)
Miquel Arnaudies	Pintor, escriptor	Ceret (Vallespir)
Rosa Maria Avilés i de la Peña		Castelló d'Empúries (Alt Empordà)
Enric Balaguer	Locutor de ràdio	Prada (Conflent)
Andreu Balent	Professor d'història (jubilat)	La Tor de Querol
Monique Balent	Professora (jubilada)	La Tor de Querol
Carles Barrull i Perna	Historiador, tècnic IRMU, CERiB	Areny de Noguera (Ribagorça)
Jordi Bartolí	Fotògraf	Matamala (Capcir)
Ester Berenguer i Cuyàs	Bibliotecaària documentalista	Bagà (Alt Berguedà)
Ginette Blanchon	<i>Professeur retraité</i>	Palau de Cerdanya
Jean Louis Blanchon	Historiador, jubilat	Palau de Cerdanya
Jordi Canet i Avilés	Director de museu	Castelló d'Empúries (Alt Empordà)
Miquel Canturri i Campos	Hoteleria	Andorra la Vella
Alain Cava	<i>Professeur de Mathématiques</i>	Sainte Léocadie (Cerdanya)
Florenci Crivillé i Estragués	Conservador de museus	Ripoll (Ripollès)
Montse Esteban i Nadal		Lagarres (Huesca)
Anna Ferrer i Giménez	Consultora viària	Isòvol (Cerdanya)
Daniel Fité i Erill	Historiador, graduat en Història	Cabó (Urgellet)
Octavi Galceran i Solanes	Electricitat	Llívia (Cerdanya)
Michel Garcia	Batlle de Matemale	Matamala (Capcir)
Eva Garcia i Lluelles	Advocada	Escaldes-Engordany
Lluís Garcia i Santa-Maria	Metge	Escaldes-Engordany (Andorra)
Antoni Glory	Acompanyant de muntanya	Ria 66 (Conflent)
Marc Granados i Martí	Universitari	Ripoll (Ripollès)
Eliane Jarycki	Elu Région	Réal/Sournia 66
Xabier Kerexeta i Erro	Tècnic etnografia	Irun (Gipuzkoa)
Antoni Llagostera i Fernández	Periodista	Ripoll (Ripollès)
Pep Llamas i Gironès	Agent rural	Bagà (Alt Berguedà)
Maria Jesús Lluelles i Larrosa	Historiadora	Escaldes-Engordany (Andorra)
Josep Lopez	Mestre d'escola jubilat	Font-Romeu (Cerdanya)
Àngels Mach i Buch	Farmacèutica	Canillo (Andorra)
Albert Mallol i Camprubí	Professor jubilat	Toès i Entrevalls (Conflent)
Hector Manresa i Albí	Arquitecte	Escaldes-Engordany (Andorra)

Eva Martínez i Castellón	Infermera	Sant Joan Despí (Baix Llobregat)
Marc Martínez i Comas	Ambientòleg	Caldes de Malavella (Selva)
David Mas i Canalís	Historiador	Sant Julià de Lòria (Andorra)
Hèctor Mas i Garcia	Director de cinema	Sant Julià de Lòria (Andorra)
Josep Maria Masó i Marcet	Enginyer	Sant Julià de Lòria (Andorra)
Climent Miró i Tuset	Historiador/ administratiu	Andorra la Vella (Andorra)
David Moré i Aguirre	Arxiver i historiador	Tossa de Mar (Selva)
Lluís Obiols i Perearnau	Historiador i arxiver	Adrall (Alt Urgell)
Pau Osuna i Polaina	Geògraf	Berga (Berguedà)
Jordi Pasques i Canut	Escriptor excursionista	Oliana (Alt Urgell)
Didier Payré	Mestre jubilat	Prada (Conflent)
Antoni Pol i Solé	Arquitecte	Canillo (Andorra)
Lluís Puig i Gordi	Diputat Parlament de Catalunya	Brussel·les (Bèlgica)
Conxita Rabadà i Vives	Caramellaire infantil	Vila-rodona (Alt Camp)
Maria Romañach i Munill	Psicòloga	Terrassa (Vallès Occidental)
Josep Santesmases i Ollé	President CCEPC	Vila-rodona (Alt Camp)
Rosa Serra i Rotés	Historiadora, ARB	Puig-reig (Berguedà)
Erola Simon i Lleixà	Arxivera	Alp (Cerdanya)
Carlos Tarazona i Grasa	Funcionari	Lagarres (Huesca)
Huguette Taurinyà	Jubilada	Catllà (Conflent)
Jordi Taurinyà	Jubilat, Casal del Conflent	Catllà (Conflent)
Violeta Tubert	Professora jublada	Prada (Conflent)
Manel Vila i Motlló	Funcionari	Isòvol (Cerdanya)
Josep Maria Vilaseca i Llobet	Metge	Sant Joan de les Abadesses (Ripollès)
Núria Visa i Sansa	Comptable	Llívia (Cerdanya)
Aude Vivès-Albertini	Advocada	Prada (Conflent)
Alan Ward i Koeck	Professor	Sant Julià de Lòria (Andorra)

19es TROBADES CULTURALS PIRINENQUES ELS RECURSOS NATURALS DEL PIRINEU

Dissabte 22 d'octubre del 2022

a la Sala Polivalent de Matamala/ Foyer Communale de Matemale (Capcir)

PROGRAMA MATÍ (de les 9.00 a les 12.45 hores)

Benvinguda Michel Garcia, Maire de Matamala, Conseller Departamental i President del Parc Natural Regional dels Pirineus Orientals

Salutació Eliane Jayckl, Consillère Régionale de la Région Occitanie / Pyrénées-Méditerranée

Presentació Andreu Balent, president Associació per a la Protecció del Patrimoni i la Memòria Col·lectiva de la Vall de Querol/APPMC

- **La xiloteca del Conflent, presentació de l'exposició**
Albert Mallol i Camprubí, naturalista del grup de Natura i Cultura del Casal del Conflent
- **Industrials berguedanes lluny del Berguedà al s. XIX**
Rosa Serra i Rotés, historiadora i presidenta de l'Àmbit de Recerques del Berguedà
- **Eguzki-lore (carlina): element natural i patrimoni immaterial pirinenc, esdevingut símbol identitari i recurs econòmic basc**
Xabier Kenexeta Erro, tècnic de etnografia de la Diputació Foral de Guipúscoa
- **Una confluència ceretana: La importància de futur de la preservació dels recursos naturals del Pirineu**
Frederic Abelló i Riera, president, i Manel Vila i Motià, activista, associació Ceretània
- **Més enllà de la mina "Josefina": l'explotació minera a Tuixent ara fa cent anys**
Daniel Fitè i Erill, graduat en Història i membre de l'IECAU
- **Peix de muntanya**
Miquel Canturri i Campos, restaurador i conseller de Cultura i Promoció Turística del Comú d'Andorra la Vella

Pausa (10.45-11.00 h)

- **El Parc Regional del Prepirineu català, un nou model de gestió del territori**
Pep Llarnas i Gironès, conseller comarcal de medi natural i regidor de l'Ajuntament de Bagà, i Pau Osuna i Polaina, geògraf i tècnic del parc regional
- **Història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani, al Parc de les Capçaleres del Ter i del Freser**
Antoni Llagostera i Fernández, periodista, historiador i expresident del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
- **Perspectives del turisme d'hivern al Pirineu**
Eva Garcia i Lluelles, llicenciada en Dret i ADE per la UAB, professora col·laboradora de la Universitat d'Andorra
- **El bosc cerdà i capciner. De qui és?**
Jean-Louis Blanchon, historiador
- **El suro, recurs natural del Pirineu oriental. Notícia d'un contracte d'arrendament el 1765 a Sant Silvestre de Ballela (Llanaçà)**
David Moré i Aguiar, historiador i arxiver, Centre d'Estudis Tossencs
- **L'obra de l'artista Josep Bartolí: dibuixar, un recurs per a sobreviure**
Jordi Bartolí, fotògraf i nebot de l'artista

12.30 h Presentació del llibre Accions dinamitzadores al Pirineu. 18es Trobades Culturals Pirinenques, realitzades a Montanui, a la Ribagorça, el 20 d'octubre del 2021

Josep Santesmases i Ollé, president de la CCEPC i vicepresident primer de l'Institut Ramon Muntaner

Patrocini:

CENTRE
D'ESTUDIS
ARANESI

APPMQ
APPMQ

terra dels avis

IECAU
INSTITUT D'ESTUDIS
COMARCALS
DE LA VALL D'ARCEGA

CECR
Centre d'Estudis Comarcals de Ripollès

19es TROBADES CULTURALS PIRINENQUES

ELS RECURSOS NATURALS DEL PIRINEU

PROGRAMA TARDA (de les 15,00 a les 18,30 hores)

- **Accions de desenvolupament turístic als Pirineus Orientals**
Aude Vivès-Albertini, advocada, Presidenta de l'Agència de Desenvolupament Turístic de Catalunya del Nord, Consellera Departamental del cantó del Pirineu català, Comunitat de Municipis Conflent-Canigó i Regidora de la Mairie de Prada
- **Algunes dades sobre l'explotació del bosc de Sant Joan de l'Erm al segle XVI**
Lluís Obiols i Perearnau, historiador i arxivista, president de l'IECAU
- **Molins fariners, teixidors i blanquers a la Cerdanya**
Alain Cava, professor jubilat del liceu de la Guingueta d'Ix
- **Algunes dels recursos naturals del Berguedà**
Ramon Felpó i Oriol, advocat i dinamitzador del Berguedà
- **Els terrenys de pastura de la vall del Madriu-Perafita-Claror**
David Mas i Canalis, historiador
- **El monestir de Santa Cecília i l'explotació dels recursos naturals a la vall d'Elins (s. IX-XI)**
Climent Miró i Tuset, historiador

Pausa (16,45 h – 17,00 h)

- **El coneixement del medi natural com a reclam d'un nou tipus de turisme**
Enric Quilez i Castro, president del Grup de Recerca de Cerdanya
- **Josep Ros (1862-1904), pastor i negociant de bestiar nascut a les Garrotxes (Conflent)**
Andreu Balent, historiador i president de l'APPMQ/APPMQ
- **Santa Maria de Vidobona. Dignificació d'un antic santuari del Ripollès**
Florenci Crivillé i Estragués, conservador de museus
- **Els aprofitaments dels recursos naturals del Pirineu en època romana**
Alan Ward i Koeck, professor d'enginyeria i membre de la junta de la SAC
- **Acción de Patrimonio Forestal del Estado en la España profunda**
Carlos Tarazona Grasa, agent forestal a la vall del riu Isábena, investigador i divulgador, membre del CERIB
- **Els contaminants emergents a les aigües fluvials**
Àngels Mach i Buch, farmacèutica i presidenta de la SAC

Debat final

Cloenda

Ponències directament per al llibre

- **Aigües termals d'Escaldes-Engordany**
Montse Bota i Pararol, arxivera de l'Arxiu d'Escaldes-Engordany
- **L'art i els recursos naturals**
Trudy Kunkeler, artista plàstica
- **La muntanya del Carlit en venda**
Marc Conesa, doctor en història, Màitre de Conférences a la Universitat Paul-Valéry Montpellier
- **La sal i els camins de les mercaderies a Sant Julià de Lòria els segles XVII, XVIII i XIX**
Teresa Rodrigo i Monsonís, cap de redacció documental del Comú de Sant Julià de Lòria
- **Aprofitament de recursos naturals i instal·lacions esportives al Pirineu**
Ramon Garyet i Solé, enginyer civil

Patrocini:

Diari d'Andorra DISSABTE, 15 D'OCTUBRE DEL 2022

LA TRIBUNA

Wia cultural cap a Cerdanya i Capcir

Jornades d'estudis relacionats amb els seus àmbits territorials, amb el seu país

JORDI PASQUES

15 TROBADA I 2022

Aquest dissabte i el vinent Puigcerdà i Matamala acolliran cadascun una jornada d'estudi relacionats amb els seus àmbits territorials, amb el seu país. Una altra trobada capitaneja per la cultura a l'entrada de tardor, de diferent format i intenció a la jornada de la cultura organitzada per Àgora Cultural a Andorra, de la qual en parlarem amb just dissabte passat, però amb el mateix fon i rerefons, si em permeteu dir-ho així. La intenció d'aquestes trobades, a banda de fer coincidir en un espai persones estudioses o interessades en un tema concret o en tots a la vegada, per allò del gasdir aprenent, és aportar a la cultura un bon fardell de bagatge, un bon tou de vivències, un bon pesó de coneixements. Aquest és el fon i el rerefons és complir amb la condició humana que portem a dins cadasci de nosaltres, transmetre la cultura, ser transmissors dels aprenentatges, dels coneix-

ES VOL APORTAR A LA CULTURA UN BON FARDELL DE BAGATGE, UN BON TOU DE VIVÈNCIES

ments. Escoltar, mirar, experimentar la sensació de tocar, fins i tot olorar, gustar, és un fer inherent al nostre comportament humà. Així que avui a Puigcerdà i dissabte vinent a Matamala, tot fent via cultural, podem respirar, sentir el bae, impregnar-nos d'aquella veritat de plana o d'altiplà tocats per la llum del sol que raja literalment del cel blau gironat per les muntanyes i boscatges que envolten les terres cerdanes i capcineses.

Sinats ja en el mapa pirinenc, just a tocar de les Valles d'Andorra, en aquell llevant i nord que hauríem de sentir físicament i sentimentalment més en compte, notarem com tant les V Jornades d'Estudi Comercial de Cerdanya, a Puigcerdà, com les iniciatives per la SAC-19es Trobades Culturals Pirinètiques, a Matamala, se celebren a la tardor. Curiosament, i fa anys que hi barrino i en altres fóruns n'hem parlat i on hem deixat escrit, fu en dates corresponents als mesos de la tardor, quan van

tenir lloc la pràctica totalitat, ja fa segles, de les consagracions de les esglésies romàniques escampades pel Pirineu. I quin seria el motiu o motius?, perquè aquella gent obevia tocant de peus a terra, bons coneixedors com eren del país en el qual vivien, treballaven i pregaven. Sense entrar en detalls, per no allargar-nos gaire, podem dir de bell antuvi que es movien a celebrar la consoldació i benedició de les obres d'embarc i esglésies un cop l'estiu era acabat i amb ell la sega i el batre. És a dir, quan les messes eren a resguard. D'igual manera, també la verema s'havia emlestit. A més, el sol, a l'hora de treure pelis camins de bast, no era abrasador com al pic d'es-

PODREM RESPIRAR, SENTIR EL BATEC, IMPREGNAR-NOS D'AQUELLS VERALS DE PLANA O D'ALTIPLÀ

ti i per altra banda les temperatures, a la tardor, permetien amar pel camins sense haver de patir per trobar gel. Tot això i altres factors portaven bisbes i arquebisbes –al bisbat d'Urgell li corresponia l'autoritat de l'arquebisbe de Narbona–, cavallers,

EL REREFONS ÉS COMPLIR AMB LA CONDICIÓ HUMANA QUE PORTEM A DINS, TRANSMETRE LA CULTURA

nobles i poble rus –aquest en menor participació, tret dels de venats propers– a dedicar unes quantes jornades a anar i tornar de l'indret de la consagració. Però no deixarem d'advertir també que la tardor és època de bolets, i de codonys, i de castanyes! En l'actualitat, les castanyes ens arriben a saques de Galícia i unes quantes de les formoses castanyedes del Montseny. Ara fa mil anys, no hi havia monestir ni cenobi sense el seu rodal de castanyers. Establiments monàstics que creïem i agafen força els segles XI i XII però que ja venien del segle sis, set, vuit, nou i deu, seguint la traça tardoromana. I quines saques arbrigan monestres ierades de castanyes no devien oferir en el dinar de celebració posterior a les consagracions. I quines sucades d'all i oli de codony acompanyant bones lloques de pa i de formatge d'iseri, formatges acabats de batre de la muntanya pels pastors, per Sant Miquel. I encara potes i peres i anyells i vedells rostits o

estofats amb bolets. I quines truites gustoses i quines anguilles i quins crancs de riu, tot per l'esperar, per l'esperar nos els dies.

Del pes de muntanya, justament en parlarà a Matamala el Miquel Canturri, a una de les 24 comunicacions que ens regalaran els sentits dissabte vinent. Vinguem d'Andorra, a part del Miquel, a Matamala ens parlaran el David Mas de les pastures del Madrid, de Peraltia i de Claror. L'Alan Ward ho farà dels aprenentaments dels recursos naturals en època romana i el Climent Miró, a qui ben aviat podrem felicitar per la seva tesi doctoral, ens parlarà del monestir de Santa Cecilia d'Elins. També l'Angel Mach hi serà, cloent les comunicacions tot exposant un tema clau i ben actual per la vida dels rius: els contaminants emergents a les aigües fluvials. De moment, per avui, a Puigcerdà, i per anar fent boca, també hi tenim bona teca: 23 comunicacions en clau cerdana que, una darrera de l'altira, ben companyades, gustosament ens nodriran allà a la sala del Museu Cerdà. En acabar les comunicacions, a darrera hora de la tarda, recordarem amb enyor i tenint-lo ben present, l'Òscar Mercadal, que rebé de manera postuma el premi Josep Egoizcue extraordinari del Grup de Recerca de Cerdanya.

12/08/2022

07/09/2022

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fondata el 1974 pel Comitè d'Estudi de l'Alt Empordà

INICI Institut Ramon Muntaner · Projectes · Centres d'estudi · Notícies

Matamala acollirà les 19es Trobades Culturals Pirinenques 07/09/2022

Es presenta el cartell de les **19es Trobades Culturals Pirinenques**, que es aquesta edició porta per títol "Els recursos naturals del Pirineu".

Enguany, les trobades culturals pirinenques es portaran a terme el **dissabte 22 d'octubre de 2022** a la **Sala Polivalent / Foyer Communale de la vila de Matamala**, al **Capcir**.

Com cada any la Societat Autònoma de Ciències coordina les trobades.

A més, enguany la trobada tindrà l'associació per la Protecció del Patrimoni i de la Memòria Col·lectiva de la vall de Querol (**APFMC/APFMCQ**).

L'organització compta amb l'Associació per a la Protecció del Patrimoni i de la Memòria Col·lectiva de la vall de Querol, (Municipi de Ripoll), Centre d'Estudis Anarxics, Centre d'Estudis Històrics, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, l'Escuela Valld'Ànec, Grup de Recerca de Condariu, Institut d'Estudis Ceretans i Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, Societat Autònoma de Ciències, INEFCO i Terra dels Aïns d'Ànec (SAC).

Prepararem un lloc amb el programa de les Trobades.

[M'agrada](#) [T'agrada](#) [Compartir](#)

Descarrega document

14/09/2022

Anna Lon Quintana 948 Tuits Seguix

PMM v2.32: Backup Management for MongoDB in ...
We are pleased to announce the general availability of the Backup Management for MongoDB and oth...

84 137 625

Patrocina

Institut Ramon Muntaner @iramunt · 14 de set.

19es Trobades Culturals Pirinenques @ "Els recursos naturals del Pirineu"

2210

Sala Polivalent / Foyer Communale de vila de Matamala

Més informació

19es Trobades Culturals Pirinenques
Matamala acollirà les 19es Trobades Culturals Pirinenques
Les 19es Trobades tindran lloc a la Sala Polivalent / Foyer Communale de la vila de Matamala (Capcir) el dissabte 22 d'octubre de 2022

Aquest dissabte Matamala acull les 19es Trobades Culturals Pirinenques 19/10/2022

Reportatge sobre les 19es Trobades Culturals Pirinenques a portar-se a terme el dissabte 22 d'octubre de 2022 a la Sala Polivalent de l'Espai Comunal de la vila de Matamala, al Capcir. De aquest esdeviniment s'ha publicat el llibre "Els recursos naturals del Pirineu".

El llibre, que forma part de la col·lecció "Els recursos naturals del Pirineu", està coordinat per la comissió organitzadora de les trobades i editat per l'Associació per la Protecció del Patrimoni i de la Memòria Col·lectiva de la vall de Querol (APPMC/APPMQ).

El llibre, que forma part de la col·lecció "Els recursos naturals del Pirineu", està coordinat per la comissió organitzadora de les trobades i editat per l'Associació per la Protecció del Patrimoni i de la Memòria Col·lectiva de la vall de Querol (APPMC/APPMQ).

- PROGRAMA DE TROBADA...
- 10 hores: Presentació del llibre "Els recursos naturals del Pirineu"
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...

- PROGRAMA DE TROBADA...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...
- 10 hores: Conferència: Els recursos naturals del Pirineu...

Notícia
Els recursos naturals del Pirineu, a debat
Les 19es Trobades Culturals Pirinenques se celebren aquest dissabte a la vila de Matamala, al Capcir

Reforçat
Dimecres, 19 d'octubre de 2022 17:00h

Imatge de Rosà, al Capcir i Vall d'Arenós

Els recursos naturals del Pirineu. Amb aquest lema, diversos experts es donaran cita aquest dissabte, 22 d'octubre, a Matamala (El Capcir) per posar en comú experiències i coneixements sobre aquest patrimoni natural que configura el caràcter de les poblacions de muntanya i que aïhora és part indestriable de la història natural, cultural i paisatgística del país. Serà en el marc de les 19es Trobades Culturals Pirinenques, coordinades per la Societat Andorranca de Ciències (SAC), enquany amb l'Associació per la Protecció del Patrimoni i de la Memòria Col·lectiva de la vall de Querol (APPMC/APPMQ) a comarcalització de la trobada.

Identitat i recursos naturals

La jornada començarà amb la xerrada 'Indústries bergaleses i llibre del Berguàol al s. XIX, a càrrec de Rosa Serra i Retés, historiadora. Després, entre altres ponències, hi haurà la de Xavier Xerensa Erro, tècnic de etnografia de la Diputació Foral de Guipúscoa, que parlarà de l'Ecopiè-lors (cartina) com a element natural i patrimoni immaterial pirinenc, endevinant símbols identitaris i recors econòmic basc. Frederic Abello i Ferra, president i Marel Vilà i Molis, activista, associació Cerdanès, oferirà la xerrada Una confusió cerdana: La importància de fer de la preservació dels recursos naturals del Pirineu. Després seguiran les ponències Més collita de la mina 'Josefina', Exploració minera a Talcent any fa cent anys, a càrrec de Daniel Fiol i Enllà, membre de TITACUA, i País de muntanya, a càrrec de Miquel Cantarri i Campos, restaurador i conseller de Cultura i Promoció Turística del Consell d'Andorra la Vella.

El programa també inclou reflexions sobre la història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani, les perspectives del turisme d'hivern al Pirineu o el suro com a recurs natural del Pirineu oriental. A l'abast de veure es presentarà el llibre Accions dinamitzadores al Pirineu: 19es Trobades Culturals Pirinenques, a càrrec de Josep Santesteban i Oñà, president de la CCEPC.

A la tarda, seguiran les comunicacions: Accions de desenvolupament turístic als Pirineus Orientals, a càrrec d'Asaï Vives Albertini, presidenta de l'Agència de Desenvolupament Turístic de Catalunya del Nord. També es glossaran dades sobre l'exploració del bosc de Sant Joan de l'Irma al segle XVI de la mà de Lluís Oñobos i Peverana, historiador i arxivista, president de TICCAU.

Altres temes de debat seran els molins fariners, retadors i llasquars a la Cerdanya, els terrenys de pastura de la vall del Madriu-Perafita-Claret, el monestir de Santa Creia i l'exploració dels recursos naturals a la vall d'Elins, o el coneixement del medi natural com a recell d'un nou tipus de turisme. També es parlarà sobre la difusió d'un antic santuari del Ripollès, els aprofitaments dels recursos naturals del Pirineu en època romana o els contaminants emergents a les aigües freàtiques.

L'organització de la trobada està conformada per l'Associació per a la Protecció de Patrimoni i de la Memòria Col·lectiva de la vall de Querol, l'Àmbit de Recerques de Berguàol, Àmbit de Bealó i el seu Comitè, Casal de Centelles, Centre Cultural Català del Vallès, Centre d'Estudis Aranzadi, Centre d'Estudis Ribagorçans, Centre d'Estudis Comarcal del Ripollès, Comissió Valls d'Àneu, Grup de Recerca de Cerdanya, Institut d'Estudis Cerdanès i Institut d'Estudis Comarcal de l'Alt Urgell, Societat Andorranca de Ciències, PASTOR i Terra del Avís d'Elna (TAE).

Subscriu-te al butlletí per estar informat de totes les novetats de l'associacionisme i la cultura popular

Les 19es Trobades Culturals Pirinenques se celebren aquest dissabte al Capcir

PER: REDACCIÓ / EL 21/10/22 11:45 / A: PIRINEU

Cartell de les 19es Trobades Culturals Pirinenques (SAC)

Les 19es Trobades Culturals Pirinenques en la seva itinerància, enguany, es realitzaran a la vila de **Matamala**, al Capcir, el **dissabte dia 22 d'octubre** al llarg de tot el dia sobre el tema general: **ELS recursos naturals del Pirineu**. Shi presentarà el llibre de Fedició anterior realitzada a Montzou, a la Ribagorça, l'any passat i, més endavant, també se'n farà una presentació a Andorra.

El programa

PROGRAMA MATÍ (de les 9,00 a les 12,45 hores)

Benvinguda: Michel Garcia, Maire de Matamala, Conseller Departamental i President del Parc Natural Regional dels Pirineus Orientals.

Salutació: Eliane Jarycki, Consellera Régionale de la Région Occitanie / Pyrénées-Méditerranée.

Presentació: Andreu Balent, president Associació per a la Protecció del Patrimoni i la Memòria Collectiva de la Vall de Querol/APPMC.

. La xiloteca del Conflent, presentació de l'exposició.

Albert Mallol i Camprubí, naturalista del grup de Natura i Cultura del Casal del Conflent.

. Industrials berguedans lluny del Berguedà al s. XIX.

Rosa Serra i Rotés, historiadora i presidenta de l'Àmbit de Recerques del Berguedà.

. Eguzki-lore (carlina): element natural i patrimoni immaterial pirinenc, esdevingut símbol identitari i recurs econòmic basc.

Xabier Kerexeta Erro, tècnic de etnografia de la Diputació Foral de Guipúscoa.

. Una confluència ceretana: La importància de futur de la preservació dels recursos naturals del Pirineu.

Frederic Abelló i Riera, president, i Manel Vila i Motlló, activista, associació Ceretània.

. Més enllà de la mina "Josefina": l'explotació minera a Tuixent ara fa cent anys. Daniel Fitè i Erill, graduat en Història i membre de l'IECAU.

. Peix de muntanya.

Miquel Canturri i Campos, restaurador i conseller de Cultura i Promoció Turística del Comú d'Andorra la Vella.

Pausa (10,45-11,00 h)

. El Parc Regional del Prepirineu català, un nou model de gestió del territori. Pep Llamas i Gironès, conseller comarcal de medi natural i regidor de l'Ajuntament de Bagà, i Pau Osuna i Polaina, geògraf i tècnic del parc regional.

. Història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani, al Parc de les Capçaleres del Ter i del Freser.

Antoni Llagostera i Fernández, periodista, historiador i expresident del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès.

. Perspectives del turisme d'hivern al Pirineu.

Eva Garcia i Lluelles, llicenciada en Dret i ADE per la UAB, professora col·laboradora de la Universitat d'Andorra.

. El bosc cerdà i capciner. De qui és?

Jean-Louis Blanchon, historiador.

. El suro, recurs natural del Pirineu oriental. Notícia d'un contracte d'arrendament el 1765 a Sant Silvestre de Balleta (Llançà).

David Moré i Aguirre, historiador i arxiver, Centre d'Estudis Tossencs.

. L'obra de l'artista Josep Bartolí: dibuixar, un recurs per a sobreviure. Jordi Bartolí, fotògraf i nebot de l'artista.

. 12,30 h Presentació del llibre Accions dinamitzadores al Pirineu: 18es Trobades Culturals Pirinenques, realitzades a Montanui, a la Ribagorça, el 20 d'octubre del 2021.

Josep Santesmases i Ollé, president de la CCEPC i vicepresident primer de l'Institut Ramon Muntaner.

PROGRAMA TARDA (de les 15,00 a les 18,30 hores)

. Accions de desenvolupament turístic als Pirineus Orientals.

Aude Vivès-Albertini, advocada, Presidenta de l'Agència de Desenvolupament Turístic de Catalunya del Nord, Consellera Departamental del cantó del Pirineu català, Comunitat de Municipis Conflent-Canigó i Regidora de la Mairie de Prada.

. Algunes dades sobre l'explotació del bosc de Sant Joan de l'Erm al segle XVI. Lluís Olibols i Perrearnau, historiador i arxiver, president de l'IECAU.

. Molins fariners, tebidors i blanquers a la Cerdanya.

Alain Cava, professor jubilat del liceu de la Guingueta d'Òx.

. Alguns dels recursos naturals del Berguedà.

Ramon Felió i Oriol, advocat i dinamitzador del Berguedà.

. Els terrenys de pastura de la vall del Madriu-Perafita-Claror.

David Mas i Canalis, historiador.

. El monestir de Santa Cecília i l'explotació dels recursos naturals a la vall d'Elins (s. IX-XI)

Climent Miró i Tuset, historiador

Pausa (16,45 h - 17,00 h)

. El coneixement del medi natural com a reclam d'un nou tipus de turisme.
Enric Quilez i Castro, president del Grup de Recerca de Cerdanya.

. Josep Ros (1862-1904), pastor i negociant de bestiar nascut a les Garrotxes (Conflent).

Andreu Balent, historiador i president de l'APPMQ/APPMC.

. Santa Maria de Vidabona. Dignificació d'un antic santuari del Ripollès.
Florenci Crivillà i Estragués, conservador de museus.

. Els aprofitaments dels recursos naturals del Pirineu en època romana.
Alan Ward i Koeck, professor d'enginyeria i membre de la junta de la SAC.

. Acción de Patrimonio Forestal del Estado en la España profunda.
Carlos Tarazona Grasa, agent forestal a la vall del riu Isàbena, investigador i divulgador, membre del CERIB.

. Els contaminants emergents a les aigües fluvials.
Àngels Mach i Buch, farmacèutica i presidenta de la SAC.

Debat final

Cloenda

Ponències directament per al llibre

. Aigües termals d'Escaldes-Engordany.
Montse Bota i Pararol, arxivera de l'Arxíu d'Escaldes-Engordany.

. L'art i els recursos naturals.
Trudy Kunkeler, artista plàstica.

. La muntanya del Carlit en venda.
Marc Conesa, doctor en història, Maltre de Conferències a la Universitat Paul-Valéry Montpellier.

. La sal i els camins de les mercaderies a Sant Julià de Lòria els segles XVII, XVIII i XIX.
Teresa Rodrigo i Monsorin, cap de redacció documental del Comú de Sant Julià de Lòria.

. Aprofitament de recursos naturals i instal·lacions esportives al Pirineu.
Ramon Garyet i Solé, enginyer civil.

22/10/2022

Fili

Institut Ramon Montaner @iramunt

Assistim a les 19es Trobades Culturals Pirinenques "Els recursos naturals del Pirineu".

Capcir

Consulta el programa irmu.org/news/4185

Coord. @saciencias

Coordinadora Centres d'Estudi de Parla Catalana i 3 uanets més

9:27 a. m. · 22 d'oct. de 2022 · Twitter for iPhone

9 Retuits · 17 Agradaments

Persones rellevants

- Institut Ramon Montaner** (@iramunt) **Seguint**
Fundació Privada dels Centres d'Estudi de Parla Catalana i dels Altaveus Federals. La cultura i la recerca local al teu abast.
- SAC** (@saciencias) **Seguint**
Societat Acadèmica de Ciències, associació cultural, no lucrativa, que promou la divulgació de tots els àmbits de coneixement.
- Coordinadora Centr...** (@centresmest) **Seguint**
La Coordinadora de Centres d'Estudi de Parla Catalana és una associació per posar en comú projectes, inquietuds i problemes dels centres i Instituts d'estudi.

Tendències per a tu

- Escaldes** 6.407 tuits
- Escaldes d'Engordany** 2.098 tuits
- Camprodon**

22/10/2022

OPINIÓ | Josep Santesmasses - Des del Capcir

31/10/2022

Per Josep Santesmasses

Cap a primers de jany després d'una jornada d'activitats sovintem amb altres persones al poble d'Aielo de Maffreit, a la Vall d'Aubert. Un dels comentaris, valencià que viu i treballa a Catalunya, enmig de la conversa va sentenciar: "Els catalans parlem molt de Països Catalans, però mai ballem al País Valencià". Sempre que parlo, quan ens trobem en llocs del país —consistent en tota la seva extensió cultural— intento posar exemples viscuts a l'altra punta d'on ens trobem. La idea és clarificar sempre i no reduir els límits territorials de la catalanofòbia a la catalanòfila, és de Forçat l'objecte d'estudi de la llengua, la literatura, l'art, la música, el folklore, el cret, els costums, la història i, en general, la cultura dels Països Catalans.

No he fet aquest cap de setmana passat en les conives de sobretaula de les XIX Trobades Culturals Pirinenques celebrades al petit poble de Matamala, a la petita comarca del Capcir, a la Catalunya del Nord. Unes trobades en què conflueixen persones interessades en el coneixement d'aquest immens territori de muntanya vingudes de molts indrets d'una punta a l'altra. Des d'Illan al cap de Creus: bascos, catalans del nord, andarrans, aragonesos i catalans del sud de pràcticament totes les comarques pirinenques.

El Capcir és una petita comarca formada pels municipis de Forquiguera, els Angles, Matamala, Forniçguera, Font robada, Riail i Negallador, un altiplà situat a uns 1.500 metres d'altura mitjana, al nord-est de l'Alta Cerdanya i al nord-est del Conflent, travessat pel riu Aude, que hi riu. Llenguatge que té dos sobrenoms: el petit Canadà o la petita Sibèria. Aquenques denominacions, segons ens expliquen i comprovem no són gratuïtes. Si ara, des de la nostra percepció, ja hi fa fred, que no ha de fer-hi en ple hivern. La població total ronda els 1.500 habitants. Els pobles són petits, la plana és apropiada per a pastures i per al conreu de la patata. Una part de l'economia deu girar a l'entorn del turisme, sobretot vinculat a les estacions d'esquí dels Angles i Forniçguera. Paisatgicament el Capcir és com una petita Cerdanya, una deliciosa meravella.

La vivència viscuda explicada a l'hora de la sobretaula ens porta a Banyeres de Mariola (Tàrragona). Hi vam arribar el primer dia de juny cap a migdia. De la porta de l'església ens sortien uns nois acabats de casar. La núvia anava en vestit jaquetó. A la plaça hi havia un grup de danses i música que acompanyaven una jota valenciana. La segona jota els nois ballaven a ballar-la, per cert molt bé. Un petit espectacle gratuït que ens situava en el lloc i el seu context cultural. Tàllem parlava en valencià. En acabar vam entrar a l'església. Feren un katalóg. Tot el ritual de la comunitat el mossèn el deia en castellà, però quan s'afegia als assistents per fer un comentari ho feia en valencià. Vam dinar a l'ombra d'un petit bar de la plaça. El mossèn, havent tancat l'església passà per davant nostre i educadament ens digué: "Bon profit!". D'altre cop als assistents per fer un comentari ho feia en valencià. Vam dinar a l'ombra d'un petit bar de la plaça. El mossèn, havent tancat l'església passà per davant nostre i educadament ens digué: "Bon profit!".

2017 Santa Llocaia/Ste. Léocadie
L'economia muntanyenca al Pirineu
(14es)

2018 Sant Corneli - Cercs
Els usos del patrimoni al Pirineu
(15es)

2019 Sureda/Sorède
Els Pirineus marítics
(16es)

2020 Andorra la Vella
Aliances territorials pirinenques
(17es)

2021 Montanui
Accions dinamitzadores al Pirineu
(18es)

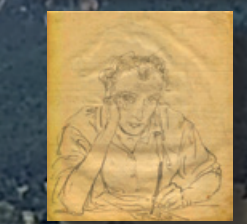
2022 Matamala/Matemale
Els recursos naturals del Pirineu
(19es)

Dinovenes Trobades Culturals Pirinenques

Els recursos naturals del Pirineu

Els recursos naturals del Pirineu

- Publicacions
Trobadres Culturals Pirinenques
- 2004 Sant Julià de Lòria
La globalització al Pirineu (1es)
- 2005 Esterrí d'Àneu
El Pirineu en xarxa (2es)
- 2006 Organyà
Models de Pirineu (3es)
- 2007 El Pont de Suert
El Pirineu i la creació cultural (4es)
- 2008 Ripoll
La comunicació al Pirineu (5es)
- 2009 Berga
Les crisis al Pirineu (6es)
- 2010 La Seu d'Urgell
El Pirineu 1.000 anys després:
visions de futur (7es)
- 2011 Escaldes-Engordany
La marca Pirineus (8es)
- 2012 Puigcerdà
La frontera al Pirineu (9es)
- 2013 Ripoll
El Patrimoni festiu del Pirineu (10es)
- 2014 Esterrí d'Àneu
Patrimoni i turisme al Pirineu (11es)
- 2015 Prada/Prades
Natura i cultura al Pirineu (12es)
- 2016 Ceret
Art i història al Pirineu (13es)